

А. Леонов

БОРСУКИ

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО» * КИЇВ 1971

А. Леонов

БОРСУКИ

РОМАН

Переклав з російської
Діодор БОБИР

Перекладено за виданням:
Лео н и д Лео н о в. Собрание сочинений в девяти томах, том второй. М., Государственное издательство художественной литературы, 1960.

ЛЕОНІД ЛЕОНОВ І ЙОГО РОМАН «БОРСУКИ»

Леонід Леонов — майстер слова, чії твори можна назвати працями мистецтва людинознавства. Як закоханий в науку астроном, що, забувши про себе, ладен дні і ночі стежити за повадками небесних світил, він вдивляється крізь телескопи мистецтва у найскладніші поруки людських почуттів.

Людина й світ, відбиті в леоновському романі чи драмі, дуже глибокі й складні, щоб викликати бажання спочиву. Письменник не розважає і не тішить, він дуже вимогливий і до свого героя, і до читача, настійливо нагадуючи про відповідальність сучасників перед гідною подиву епохою, в якій вони живуть. Моральна вимогливість — одна з головних якостей Леоніда Леонова як художника-громадянина.

Водночас уся робота, все життя Леонова — це невтомні пошуки свого особливого бачення життя, свого художнього стилю, і на цих шляхах він добивається результатів блискучих, що дає право говорити про леоновський стиль у радянській літературі. Та справа не тільки в стилі. «Щось леоновське», як зауважив К. С. Станіславський, увійшло в радянську літературу і як своєрідність теми та її художньо-го вирішення, як леоновська специфічність життєвих конфліктів.

Його книги — дуже своєрідний літопис нашого часу, в ньому відображені гігантські злети, подвиги і жертви, пориви в майбутнє: громадянська війна, складність непу, ентузіазм перших п'ятирічок, передчуття всесвітньої сутички зі злом, боротьба за людину, позбавлену індивідуалізму й користолюбства; прокляття фашизму, гімн на славу рідного народу... І щоразу — уважний погляд на молодого громадянина країни: з чим і як він ступить у завтрашній день — од Васятки Лизова («Борсуки»), Сайфулли («Дорога на Океан»), Аннушки Свеколкіної («Звичайна людина») до Полі Вихрової («Російський ліс») і Марьки Щелканової («Золота карета»).

Гуманістичні ідеали Леонова вирости із справді демократичного і революційного ґрунту. Тут відіграло роль і те, що його батько — Максим Леонович Леонов — був не тільки поетом-демократом, але й послідовним борцем за правду; і те, що чотирнадцятирічний гімназист Леонід друкував у батьковій газеті «Северное утро» кореспонденції про революційні виступи московського пролетаріату... А потім рядовий П'ятнадцятої Сивашської дивізії, працівник, а згодом і редактор фронтової червоноармійської газети.

З першими своїми літературними спробами Леонов розправився вельми рішуче: спав на думку сміливий крок — показати вірші Валерію Брюсову. Однак славнозвісний поет так і не побачив віршів Леонова, бо юний автор, не дійшовши до Брюсова, знищив свої рукописи.

Літературна зрілість Леонова проходила в горнилі громадянської війни, в суворих буднях 20-х років...

Перші оповідання Леонова з'являються в 1922 році, і якщо простежити по основних творах письменника нашу дійсність, то ми побачимо, як на кожному новому етапі творчості з кожним новим твором розширюється художнє бачення, поглиблюється концепція людини, її оточення, її свідомості. Від темних, затурканих персонажів перших творів до борців за соціалістичне село в «Борсуках», від професора Лихарева («Кінець дрібної людини»), що не міг віднайти себе, до професора Скутаревського («Скутаревський») і Вихрова («Російський ліс»), від героїв праці в «Соті» і справжнього комуніста, натхненного мрійника Курилова («Дорога на Океан») до героїв великої битви з фашизмом — такий шлях духовного розвитку особистості в леоновській галереї художніх типів.

1922 рік — початок радянської прози. Ще нема «Чалаєва» і «Залізного потоку», але вже з'явилася повість Д. Фурманова «Червоний десант». Виходять у світ повісті про село перших років революції О. Неверова та Л. Сейфулліної, заграва революції освітлює сторінки книг Вс. Іванова та Б. Лавреньова, О. Малишкіна та Ю. Лебединського, народжуються безсмертні твори Д. Фурманова та О. Серафимовича, у творчих задумах комсомольця Михайла Шолохова виривають криваві конфлікти «Донських оповідань». У цій яскравій когорті перших радянських прозаїків не останнє місце посідає двадцятитрьохлітній Леонід Леонов.

Молодий прозаїк справді стрімко входив у радянську літературу. Твори 1922—1923 років — «Бурига», «Загибель Єгорушки», «Туатамур», «Втеча хама», «Петушихінський пролом», «Кінець дрібної людини», «Нотатки Ковякіна», — цими оповіданнями й повістями Леонов сповістив про себе як про письменника, котрий сміливо вторгається і в глибини життя, і в надра мови. Не в усіх із названих творів з однаковою чіткістю та художньою силою відображені явища дійсності, і попри це вони природно вписуються в творчість Леонова, який із скрупульозністю художника-психолога простежує еволюцію людини. Леонов виводить свого героя із найглухших тайників життя, з нетрів і хащів міської (ба й столичної) або лісової глушини, і це створює у його творах такі складні контрастні плетива, які можуть бути тільки в самому житті.

Для багатьох письменників 20-х років було характерним прагнення збagnути старе, щоб озброїтися силою і вмінням боротися з ним в ім'я нового та й побачити нове в проломах старого.

Для початкового етапу творчості Леонова характерне дослідження двох специфічних сторін ставлення людей до життя і до змін, що в ньому відбуваються. Це або важкий шлях до нового селян загубленого в лісах примонастирського сільця Петушиха («сім дворів, п'ять воріт, із підворіття дим іде») в оповіданні з виразною назвою «Петушихінський пролом»; або злісне прагнення уламка старого світу професора палеонтології Лихарева («Кінець дрібної людини») повер-

нути світ до мезозойської ери. Зауважимо, що білогвардійському офіцерові Буланіну в «Соті» теж ввижалися мезозойські асоціації вкупі з руйнівними інстинктами Атілли.

У ранніх оповіданнях Леонова дуже помітні елементи стилізації. Суміш різноманітних стилістичних пластів у «Петушихінському проломі» — урочиста архаїка, фольклорні звороти, нагатуралістичне відтворення неправильних форм мови у лексичі героїв і поруч — метафора книжного походження або патетична декламація в стилі тогочасних газетних статей; незвичайна, на східний лад, образність в «Туатамурі» (сонце, «шкутильгаючи, поповзло над ордою», місяць «жовтою короною заходив у рожеву хмару, що обіцяла кривавий дощ»); стиль біблійних легенд у «Втечі хама». Особливо характерний для Леонова 20-х років стиль російської народної оповіді, що найбільш позначилося в «Буризі». Це дало деяким дослідникам підстави говорити про леоновський стильовий орнаменталізм, докоряти в калейдоскопічності стилів та інтонацій.

На наш погляд, стилізація в Леонова не заданість, не нарочитість. Ми могли б назвати її грою словесними прикрасами: малюк камінцями бавиться, але вже видно, що підросе — брили перевертатиме. Стилiзація в ранніх оповіданнях Леонова — це пошуки лункого слова, об'ємного образу. Звідси — звертання до російської оповіді, до незвичного ритму східної мови, пряної образності легенд Азії, афористичності біблійних міфів. До того ж, коли придивитися, то стилізація в Леонова виявляється і гранично природною. Якщо в «Буризі» іспанський граф ставить самовар і в будинку того ж іспанського графа «заслінка біля печі гримнула», то це тому, що казку про пригоди смішної і кумедної істоти на ймення Бурига розповідає російський дід Єгор. Цим пояснюється і казковий лад твору, і образне багатство російської народної мови: «Восени розвішував вітер на небі мокрі ганчірки, викручував насухо, і з них йшов на землю сірий, нудний дощ».

У 1924 році Леонід Леонов закінчив писати роман «Борсуки». Двадцятип'ятилітньому письменникові, що пройшов школу громадянської війни, вивчив життя найглухіших закутків країни, найпотаємніших закомарків душі людської, виявився під силу один з перших великих творів радянської прози про складні соціально-психологічні конфлікти на селі перших років революції.

Описанню гарячих конфліктів на селі передує реалістичне, в традиціях окурівських повістей Горького, зображення купецького Заряддя в Москві — з його затхлим побутом, атмосферою наживи, обману, розтління людських душ. Читач входить у перші сторінки роману під проступаючі крізь розповідь про купчика Єгора Брикіна галас, крики, торгіву різноголосицю Толкучого ринку, і цей акомпанемент немов символізує світ старої Росії, що вишукувала в людських душах ті слабінки, які ставилися цим світом на шаньку терезів у його відчайдушній надії втриматися в житті.

Нещадно викривається все міщанське Заряддя, яке добре запам'ятовував Леонов ще з дитячих років: він ріс у сім'ї дрібного крамаря – свого діда Леона Леоновича Леонова (про це письменник розповів 1935 року в статті «Падиння Заряддя»). Глибоке знання життя допомогло Леонову показати, як навіть у Заряддя входить нове. Пов'язано воно із сином власника бакалійної крамниці Петром Бихаловим (його прототипом певною мірою був батько письменника).

Із Заряддя і починається конфлікт, що ліг в основу роману «Борсуки». «Заряддівські» сторінки пояснюють значною мірою і зміст цих конфліктів. Войовниче міщанство, що виповзло із-за торгових яток, у роки революційної перебудови села проникало у нестійкі верстви селян і набувало небезпечної сили. Так знаходять в романі своє відбиття одна з найскладніших проблем початку 20-х років – проблема міста й села.

Те почуття нового, що ввійшло в Заряддя з Петром Бихаловим, було часткою великого життя, яке знаходилося за межами купецьких інтересів і уявлень, але воно – це життя – було в тій же Москві, поруч, на Пресні, в робітничих районах.

Два міста – купецьке й робітниче – по різному відбилися у свідомості й долі селянських дітей – Семена і Павла Рахлеєвих. Обидва вони, віддані в найми, потрапили до купця Бихалова, та невдовзі шляхи їхні розійшлися. Семен лишився в Зарядді, і хоч не зовсім тут ужився, але саме звідси виніс уявлення про місто; Павло став робітником. Через роки брати зустрінуться ворогами: Семен – ватажок антирадянського заклоту, Павло – командир загону Червоної Армії.

Таким чином, розгорнутий вступ про Заряддя (він займає третину роману) визначає соціально-психологічну основу і життєву глибину розкриття конфліктів героїв «борсукової епопеї», вказує на одне із соціальних джерел драми Семена Рахлеєва.

Основне в «Борсуках» – соціальні конфлікти в селі, але в боротьбу втягується і місто. Ставлення селян до міста, ступінь і характер розуміння ролі й значення міста для села визначає і їх місце в гострій сутичці. Місто виявилось в романі одним з пробних каменів, на якому відточувалися почуття і пристрасті людей, їх ставлення до подій. Селяни стихійно тягнуться до міста. Для сільського книголюба і мрійника Пантелія Чмельова місто уявляється насамперед як джерело культури. В цьому з ним, активістом Радянської влади, погоджується і отаман «борсуків» Семен Рахлеєв. «Школи потрібні, книги потрібні! А книги... з міста?..» – болісно думав він, борсаючись у складному ставленні до міста, до якого із Заряддя виніс тільки ненависть.

В образі Семена Рахлеєва розкрита трагедія тієї частини селянства, яка в результаті куркульського впливу і йдучи слідом за своїми власницькими інстинктами виступила проти Радянської влади, проти самих себе. Б. Ємельянов писав у 1940 році у зв'язку з романом

М. Шолохова «Тихий Дон»: «Виступи проти своїх визволителів — найстрашніше, справді трагічне, що може статися під час громадянської війни»¹. А для ватажка такого виступу, якщо він з того ж селянського середовища, — це подвійна трагедія. У трагічній долі Семена відображені, хоча й з меншою силою, ті хитання й вагання середнього селянства, що їх через кілька років так яскраво і глибоко показав Шолохов у долі Григорія Мелехова.

Семен вважав себе захисником всього селянства від «зазіхань» з боку міста. Глибока помилка Семена полягала в тому, що про місто він судив тільки по міщанському Заряддю, а гіркою іронією його долі виявилось те, що селянство він «захищав» руками таких вихідців з міста, як Жибанда чи Настя Секретова, котра люто ненавиділа Радянську владу. Згодом Настя, що приїхала «запліднити Семена на подвиг ненависті», люто розстрілює з кулемета селян, і тільки важке поранення (від руки селянина!) перешкодило Семенові застрелити вбивцю, яка символізувала тепер для нього Заряддя, а не місто взагалі. А з другого боку, Семен був глибоко схвилюваний, довідавшись, що вбитий заколотниками продкомісар виявився Петром Бихаловим, також людиною з міста, але того міста, що дало притулок і виховало більшовика Павла Рахлєєва.

Ставлення Леонова до Семена досить складне. Його героєві не бракує привабливих рис. В юності це красивий парубок, з його образом пов'язані ліричні інтонації в романі, він багато в чому протистоять Заряддю — бездушному, мертващому, вбиваючому красу. Суб'єктивна чесність, щирість і безкорисливість Семена, його огида до власницької скнарості міщанина викликають повагу письменника. Однак це не перешкодило Леонову переконливо показати, наскільки облудними і злочинними виявилися прагнення «зеленого отамана» протиставити радянське село й місто.

У працях про Леонова прийнято вважати творчою невдачею образ Павла Рахлєєва. Його порівнюють з Куртом Ваном («Міста і роки» К. Федіна), Миколою Курбовим («Життя і загибель Миколи Курбова» І. Еренбурга), з горезвісними «шкіряними куртками» Б. Пільняка. Підстави для такого трактування роман нібито дає, якщо підійти до нього з вимогами, далекими від реальної дійсності, без урахування авторського задуму. Звісно, Семен розкритий глибше, але ж це роман про «борсуків», — природно, що й вони, і їхній отаман виявилися в центрі роману, природно, що у внутрішній світ Семена письменник проник значно глибше.

Але й Павло (потім — більшовик Антон) на тих небагатьох сторінках, які присвячені йому, показаний людиною живою, з гострим почуттям ненависті до старого світу, і ця ненависть соціально і пси-

---

¹ Б. С. Емельянов. «Тихий Дон» и его критика. «Литературный кригик», 1940, № 11—12, стор. 187.

хологічно вмотивована письменником. Звернімо увагу лише на один момент. Розповідаючи про знівечене Пашине дитинство, Леонов зауважує: «Він і на світ дивився не просто — пташка летить, а хмарка плаве, а береза цвіте, — а так, як відображені були всі ці благості в чорному озері його невиплаканих, непоказаних світу сліз. Пашка на світ дивився спідлоба, і світ мовчанням відповідав йому». І все-таки в ньому збереглася любов до рідного краю, до рідної берези; вона з великою силою проявилася в фіналі роману, коли Павло, потрапивши у край свого дитинства, час від часу починає говорити про грибні пахощі.

Це тільки одна сторона Павлового характеру. Леонов підкреслює в ньому насамперед духовну силу більшовика, якому властиве почуття реальності, спокійна впевненість у правоті своєї справи, ось чому він з такою зневагою ставиться до балакуна і панікера Брозина.

Павло Рахлеев — перший позитивний герой у творчості Леонова, і природно, що в усій складності свого характеру він ще не міг бути показаний. Однак письменник надавав цьому образу великого значення, не випадково в інсценіровці роману (1927) Павло стає центральним героєм.

У листі до Леонова М. Горький добре визначив найсильнішу сторону роману «Борсуки»: «Це дуже хороша книга. Вона глибоко хвилює. Ні на жодній із 300 її сторінок я не помітив, не відчув тієї жалісної, красивенької і брехливої «вигадки», з якою у нас здавна прийнято писати про село, про мужиків. І в той же час Ви зуміли наситити моторошну, болісну повість Вашу тією справжньою вигадкою художника, яка дозволяє читачеві проникнути в саму суть стихії, Вами зображеної. Це книга — надовго»¹.

У «Борсуках» з особливою силою проявилася мовна майстерність Леонова. Витриманий багато в чому в казковій формі, стиль роману давав широкий простір для використання всіх багатств народної мови і водночас — для вираження авторського ставлення до подій, бо казкова форма несе в собі особливе багатство інтонацій і лексичних смислів. Досить, наприклад, прочитати одну-дві фрази на початку третьої частини, в якій описана похмура «епопея» «борсуків», щоб тільки в доборі слів відчуті авторську оцінку заколоту: «Коли прийшла ніч, владарка сну й спокою, застала вона в селах іншу, людську н і ч, безсонну, неспокійну. До світанку гула земля від г у л ь л и в о г о тупотіння оскажених людських ніг» (розрядка наша — І. К.).

Йдучи в глибину психології людини, що потрапила у складні відносини з епохою, Леонов часто ставить її, людину, сам на сам з життям, перевіряє людину на міцність і стійкість її моральних принципів. Такий Дмитро Векшін в романі «Злодій» (1927) — колишній

---

¹ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 29, стор. 441—442.

командир Червоної Армії, який став у роки непу королем міського блатного світу. У Векшіна не настільки яскравий характер як у Семена Рахлєєва. Він, часом усвідомлюючи згубність шляху, на який став, не дуже замислюється ні про причини своєї деградації, ні про шляхи виходу.

У 1959 році було завершено другу редакцію «Злодія», яку трактують в літературі про Леонова як зовсім новий твір, оскільки в його образах закладено смисл, що змушує замислитися й сьогодні: пустота душі, відсутність внутрішньої культури, егоїзм — все те, що зробило Митьку Векшіна такою заурадною дрібною натурою (у другій редакції він значно мілкіший, сіріший) — хіба сьогодні це не виступає перед нами в тих чи інших формах, тих чи інших конкретних ситуаціях? Чи не стрічається нам на шляху Чикильов — «акуратист громадського життя» і натхненний міщанин?

Зауважимо, що, зберігши в другій редакції викривлене самовихваляння Чикильова: «Я поважаю кого слід, на зборах підтримую, правом голосу не зловживаю, відрахування вношу не ремствуючи, міркую в установлених межах»,— Леонов у 50-і роки вкладає в його уста натхненний гімн міщанству: «От скільки вже віків мене міщанином та обивателем шпигають, у які могили мене закопували, які кулаки об груди мої розбивалися, а я ось він, як і раніше, міцний, перед тобою стою, вічний і незмінний». Поставивши перед нами геть самооголеного міщанина, Леонов і сьогодні застерігає: «Обережно — Чикильов!» Звернімо увагу, що в першій редакції «Злодія» про Чикильова було сказано тільки «акуратист». Слова «...громадського життя» було додано в другій редакції. Леонов підкреслює особливу небезпеку спекуляції на високих поняттях і принципах нашого громадського життя.

Бруно Ясенський писав, що в романі «Дорога на Океан» (1935) Леонов «дає останній бій тіням минулого». Такий висновок був поспішним і завчасним. Безжалісно викривши Єгора Брикіна і Настю в «Борсуках», Чикильова у «Злодії», Гліба Протокалітова і Похвіснева в «Дорозі на Океан», а ще раніше — Віссаріона Буланіна в «Соті», Петригіна з компанією в «Скутаревському», письменник дає потім бій Фаюніну, Кокоришкіну і Масальському в «Навалі», Граціанському і Чередилову в «Російському лісі», Щелканову і Карєєву в «Золотій кареті» і т. д.

В «Скутаревському» поруч з «вродженою» набувачкою Анною Петригіною є колишній учасник революції Ширінкін, якого надивовиж швидко «полонили речі, хапальний інстинкт розвинувся». Оцей самий «інстинкт» мало чи не найстрашніше зло, бо він може розбестити людину, що починає життя яскраво й цікаво. Речі стали полонити співака Ладигіна («Звичайна людина»), в золотій кареті забалотся в'їхати в життя академікові геології Карєєву.

Працюючи над другою редакцією «Злодія», Леонов думав не тільки про 20-і роки, але й про 50-і. Збагачений досвідом життя, що являло чимало різновидностей того, що Горький називав «мищанською пристрасною накопичення речей», Леонов тепер глибше усвідомлює шлях від примітивного набувача речей Митьки Векшіна і класичної мищанки Анни Євграфівни («Скутаревський») — до Ладигіна й Кареева, в яких надбання виступає в імпозантних і величних формах.

Бій з тінями минулого веде саме життя, радянські люди, і це яскраво показано у творах Леонова. Багатий матеріал для художнього утвердження провідних засад радянської дійсності дали письменникові уже 20-і роки, час перших знаменних успіхів соціалістичного будівництва. Роман «Соть» (1930) з'явився в той момент, коли вся країна була в ристуваннях індустріальних новобудов. Створюючи роман про будівників паперового комбінату, Леонов думав і про Магнітку, про Кузнецьк, про Дніпрогес, які були для нього символом того розгону, що його набула країна.

Роман «Соть» поряд з такими творами початку 30-х років, як «Час, вперед!» В. Катаєва, «Гідроцентрал» М. Шагінян, «Великий конвейєр» Я. Ільїна, «Енергія» Ф. Гладкова, став яскравим підтвердженням органічного зв'язку радянської літератури із сучасністю. Спростовуючи думку деяких письменників, що «поточна дійсність не вкладається в художню літературу (так звана «теорія дистанції»), М. Горький зауважив: «Л. Леонов написав книгу «Соть», узяв для неї саме таку дійсність. І — уявіть! — вийшла саме «справжня творчість», чудова річ, написана найсмачнішою, міцною, ясною російською мовою... А дійсність він знає, немовби сам її робив»¹.

У романі є своєрідний спостережний пункт, з якого Леонов очима старожилів вдивляється в діла людини, немов оглядаючи час, що підкоряється людям. Це «старезна лава», до якої «часто приходили, мабуть, скитські діди милуватися на заходи сонця, величні, як вічність». Либонь, з розумом було обрано місце для лави: з неї відкривався чудовий краєвид, саме її і обрав для огляду місця «майбутніх битв» керівник будови Увадьєв, а згодом з цієї ж лави ті ж діди «мовчки дивувалися з образу, якого набирала на Соті підстьобнута історія». Останній вислів, такий характерний для згущеної образності леоновського стилю, чудово передає ті справді гігантські зміни, що їх принесла в лісову глухомань Радянська влада. Адже на Соті ХХ століття зустрілося навіть не з ХІХ, а з яким-небудь ХV чи ХVІ. Саме таку трухляву старизну символізує старець Євсей, який заживо гние і розливає довкола себе дух такої незбагненої старовизни, що письменник не знайшов для нього менш знищувального слова, як сморідок.

---

¹ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 25, стор. 255.

Стара Росія і нова, соціалістична Росія, що піднялася на великий подвиг перебудови життя — такий основний контраст у романі і породжувані ним конфлікти. Цей контраст підкреслений усіма художніми засобами, він визначив стиль «Соті» з її могутніми пейзажами, відверто натуралістичними побутовими картинами, соціально визначеними характерами.

Роман «Соть» густо населений. Є тут і знайомі нам з попередніх творів інтелігенти, що в усьому сумніваються (Бураго); є і молоді люди, що долають романтичні ілюзії (Сюзанна); є і явні людиноненависники (Віссаріон Буланін, що мріє про славу Атілли, монах Філофей). Та головна роль відведена людям нового (Потьомкін, Увадьєв, старий робітник Фадей Акишін, Пронька Милованов, прозріваючий монах Геласій). На світ Леонов дивиться очима комуніста Увадьєва, і тому він — світ — постає у світлі бурхливої творчості.

На перший погляд центральний герой «Соті» може здатися сухим раціоналістом, який відкидає особисті почуття й емоції, що кришилися під грубим рубанком його розуму. Для таких тверджень роман дає деякі підстави, але річ в тому, що в Увадьєві показано певний тип комуніста 20-х років, який відкидав «особисте» і був охоплений тільки ідеєю соціалізму, якого можна зрозуміти лиш з точки зору класових почуттів. Однак є в Увадьєві і таке, що не дозволяє беззастережно називати його раціоналістом: йому властивий пафос справи, певна ясність мети, — тут він і емоційний, і одержимий, а це не так уже й мало. Така емоційність наочніше за все проявляється в конкретності мислення Увадьєва, в його розумінні соціалізму як справи рук людських. Про будівників соціалізму «пісні складуть!» — заявляє Увадьєв. Так сухий раціоналіст не сказав би. Чудово розкривається мрія Увадьєва у розмовах з інженером Бураго і монахом Геласієм. Відкидаючи в розмові з монахом абстрактні слова «краса», «душа», він, по суті, не відмовляється від них, але наповнює конкретним і справді високим змістом. Інакше кажучи, в зовнішньому практицизмі Увадьєва більше почуттів, емоцій, ніж у далеких від реальної дійсності міркуваннях Геласія чи Бураго.

Головною рисою Увадьєва є визначеність його життєвої позиції, яка проявляється в практичному ентузіазмі. Слова Увадьєва — завжди відгомін справ його. Для еволюції леоновського реалізму ця риса людини набуває принципового значення. Якщо в «Соті» Леонов тільки підійшов до такого зображення людини, то в пізніших творах саме визначеність життєвої позиції буде ознакою багатства і глибини характерів (Курилов) у «Дорозі на Океан», Свеколкін у «Звичайній людині», Таланови в «Навалі», Вихров у «Російському лісі», Берьозкін у «Золотій кареті»).

Що ж до негативних героїв (Настя в «Борсуках» або Буланін в «Соті»), то тут визначеність ставлення до них письменника прояснюється розширенням соціально-історичних масштабів та перспектив,

вторгненням художника в психологію не тільки ущербленої особи, але паралельно і більш глибоким розкриттям психології позитивного героя, чого бракувало ще в «Борсуках», але цікаво зроблено в «Соті» і особливо в наступному романі, в «Скутаревському». З'являється в Леонова і новий соціально-етичний критерій: порівняння вчинків людини з творчою діяльністю людства, з долею наступних поколінь.

Ідеєю майбутнього пронизаний роман «Дорога на Океан» (1935). Герой роману комуніст Курилов поданий як носій найкращих якостей людей своєї епохи, але водночас він має великий запас достоїнств людини майбутнього. Мрія Курилова — це навіть не мрія, а дуже реально усвідомлена (хоч і в уяві) мандрівка в майбутнє. Це дуже ясно сьогодні, коли ми з особливим почуттям читаємо чудовий фантастичний розділ про трагічний героїзм космонавтів.

Багато суперечок викликала сюжетна ситуація роману «Дорога на Океан». Леонову докоряли в тому, що він штучно вилучив Курилова з активного громадського життя, наділивши його важкою хворобою. Ці докори несправедливі (їх, до речі, переконливо відкидає В. Ковальов у своїх останніх працях про Леонова).

Хвороба Курилова — не надуманість і не штучність. Письменник має право ставити людину в будь-яке становище, можливе в реальному житті, в будь-яке таке становище, яке, не протирічачи логіці життя, допомогло б йому, художникові, глибше і яскравіше розкрити ідею.

Водночас з «Дорогою на Океан» писався роман «Як гартувалася сталь», друга частина якого просякнута думкою, що людина в будь-якому становищі мусить і може лишатися в строю. Але ж це фігурально кажучи — «в строю». Чи обмежуються, однак, виконання людських обов'язків тільки сферою певної громадської діяльності, написанням книг, (наприклад, як в М. Островського чи М. Бірюкова), або роботою агітатора (як Воропаєв у «Щасті» П. Павленка)? Чи можливе і таке розв'язання проблеми, до якого приходять Леонов? Невблаганність долі змушує замислитися і над смислом пройденого тобою шляху, і над тим, що ти лишаєш людям.

Курилов не владний над своїм фізичним станом, але в його волі — зберегти вірність своїм життєвим принципам, в його волі — до останнього подиху відчувати себе живим, лишатися до кінця мрійником і діячем, думати не про хвору нирку (як Іван Ілліч у Л. Толстого), а про каравели, що мчать до його Океану — в майбуття. Хвороба не виключила Курилова із життя, вся його істота просякнута життєдіяльністю, характер проявляється активно і невимушено. Важко знайти в літературі приклад, коли б сила духу людини була показана так прямо і так безпосередньо в подоланні тілесного болю.

Невиліковно хворому Курилову стає особливо дорогим життя в останні дні. На такій драматичній ситуації перевіряється справжня вартість людини. Або це злісне бурчання заздріяника здоровим

(«Смерть Івана Ілліча» Л. Толстого), або трагічне, на смертному ложі усвідомлення, що не знайшов вірного шляху («Без дороги» В. Вересаєва; мимоволі асоціюється із заголовком роману Леонова), або запізніла думка, що не на тій вулиці прожив (горьковський Єгор Буличов), або трагікомічне переживання людини, яка йшла по житті безглуздо і без пуття («Години пік» Єжі Ставинського). Інакше кажучи, подібна ситуація мимоволі породжує думку про підведення ризику, про підсумки. Думає про підсумки і Курилов, однак Леонов підкреслює інше: ставлення його героя до хвороби — це ставлення людини до одної з перешкод, перед якою поставило його життя, і головна його думка — подолати перешкоду, щоб продовжити життя, яке він прожив так, що люди його дорікнути не можуть.

Свій спосіб зображення Леонов називає «відображним» або «негативним». Цим визначається посилений акцент на відображенні дійсності в почуттях і свідомості людей, загострюється принцип розкриття людини зсередини. При такому способі відображення життя виступає в особливому забарвленні, пройшовши через сприйняття людей, які по-різному розуміють або неоднаково ставляться до явищ дійсності. Завдяки цьому способі відображення яскраво вимальовуються гострі леоновські конфлікти, коли письменник перевіряє людей через їхнє ставлення до одного й того ж: місто у сприйнятті Пантелія Чмельова і Семена Рахлєєва в «Борсуках»; майбутнє, як його уявляє більшовик Курилов і міщанин Похвіснев («Дорога на Океан»), справжня цінність людини в уявленні Свеколкіна і Ладигіна («Звичайна людина»), Берюзкіна і Карєєва («Золота карета»), проблема краси й величчя Батьківщини і ставлення до неї Вихрова і Граціанського («Російський ліс»), почуття Батьківщини в Євгенії Іванівни і Стратонова («Evgenia Ivanovna») і т. д.

Конфлікти в Леонова проявляються в особливій формі. Ідейні й моральні противники у нього не завжди вступають у відкриту боротьбу. Та від цього вона не стає менш напруженою, а набуває ще більшої глибини й масштабності. Герої Леонова обдумують один одного, і в цьому обдумуванні ідуть від важливих для них ідейно-моральних засад. Стикаються світогляди, і вся складність боротьби проходить не тільки в героях, але ще в більшій мірі поруч з ними. Ось чому в романі Леонова таку велику роль відіграє підтекст. Герої в н у т р і ш н ь о сперечаються один з одним, і така суперечка, будучи очищеною од всіляких умовностей прямого спілкування (адже йдеться не про зустрічі в бою), розкриває людину цілком.

Так, головні антиподи Павло і Семен Рахлєєв у «Борсуках» безпосередньо стикаються тільки на початку і наприкінці роману. Більше того, фінальна зустріч червоного командира і отамана зелених за інтонацією розмови і не сприймається як гостра сутичка, а проте — в ній гранична напруженість, бо ми знаємо, що їй передувало (а десь за деревами пильно стережуть своїх командирів червоноармійці і

«борсуки»), в ній — розв'язання конфлікту, що гостро протікав на протязі роману, конфлікту між Павловою правдою і «правдою» (точніше — брехнею) Семеновою.

Сперечаються, не вступаючи у відкриту боротьбу, дотримуючись декоруму родинних відносин, Скутаревський і Петригін («Скутаревський»). І не лише тому, що перший тільки стає на тверді позиції радянської людини і вченого, а другому не вигідно себе до кінця оголювати. Суть питання глибша: Леонов протиставляє два світи і надає читачеві право і можливість самому розібратися досконально в цій суперечці ідей.

Леонов цілком поділяє творчу позицію письменника Фірсова — героя роману «Злодій»: «Обрати... манеру оповіді: марнотратну щедрість викладу чи скупий пунктир натяку. Друге вигідніше, бо недомовлене більше мобілізує уяву читача, проте тільки розумного».

Найплодотворніше принцип внутрішніх конфліктів, які розуміються ширше, ніж звичайно — як конфлікт в душі однієї людини, використаний в романі «Російський ліс» (1953), в головній колізії: Вихров — Граціанський. Обидва герої зовні зберігають добрі відносини, і здається, що вони прихильники тільки різних течій в науці, «обидва дотримувалися думки, що наукова боротьба не має позначатися на особистих відносинах».

Леонов довіряє критичному розумові читача і тому, не ніяковіючи, з першого ж знайомства репрезентує Граціанського таким собі слизьким чоловічком, який піддає високі істини «газованій отруці сумніву». Цим письменник немовби ставить у не вигідні умови Вихрова, що знав Граціанського саме з цього боку і все-таки підтримував з ним стосунки. Але, вводячи читача в суперечку Вихрова і Граціанського, автор надає читачеві об'єктивне право розібратися в позиціях сперечальників і кожному віддати належне.

Тільки один раз Вихров і Граціанський у розмові віч-на-віч висловилися гранично відверто. І от саме в цій розмові виявилася вся чистота душі Вихрова та відданість справі, якій він служить, і вся нікчемність Граціанського.

Справжній конфлікт між Вихровим та Граціанським виходить за межі наукових теорій, і в романі особливо доказово розкривається думка, що чистих теорій взагалі й не буває. Обставини, в яких проходить наукова суперечка Вихрова й Граціанського, такі, що Іван Матвійович не міг іти в пряму, лобову атаку на віртуозного демагога. Як справедливо зауважив В. Ковальов, Вихров правильніше робив, відповідаючи Граціанському новими науковими працями, зосередивши, таким чином, «свою енергію на подальшому позитивному обґрунтуванні своєї теорії»¹.

Саме так, можливо, не швидко, але зате напевне, послідовно й

---

¹ В. А. К о в а л е в. Реализм Леонова, Л., «Наука», 1969, стор. 60.

грунтовно, можна було виставити в усій її спекулятивній неприглядності людину, що жила за принципом: «Найлегше рухатися в майбутнє на плечах того, хто йде попереду». Уже саме це правило Граціанського (скажемо ширше — граціанських!) виключає прояв конфлікту в його прямій і відкритій формі. Але це ж надає конфліктові особливої гостроти, напруженості і, ми б сказали, моральної загальності — доти, поки такі явища існують.

Творчість Леонова відзначається надзвичайною цільністю, зосередженістю ідеї гуманізму. Одним з проявів цієї риси його глибокого людського таланту є постійна думка про «живий зв'язок поколінь» (користуюсь заголовком однієї з його статей).

У повісті воєнних років «Взяття Великошумська», що змальовує подвиг танкового екіпажу в боях за визволення України, Леонов розкриває ідею єдності всіх радянських народів і всіх поколінь — од восьмирічної дівчинки до сивого генерала і вчителя, який під час випуску зі школи напучував його українським прислів'ям «Котися, колобку, в світ, та стережися, щоб сірий вовк тебе не з'їв!». І ось тепер Василеві Литовченку (як і його тезці, юному водієві танку Васи Литовченку) доводиться захищати радянську землю від коричневого вовка. Показуючи захисників Батьківщини як одну сім'ю, Леонов вдається до улюбленого прийому: він називає трьох персонажів повісті одним прізвиськом — Литовченко, йдучи ще до більшого узагальнення: «Зараз усі ці люди належали до однієї сім'ї Литовченків: заїжджі офіцери, генерал..., вологодські з суворими обличчями селяни, татарин Олексій...»

В роздумах про подвиги радянських людей особливо загострено відчувається той зв'язок епох, до філософського осмислення якого Леонов має особливу пристрасть. То це погляд у майбутнє, коли генерал Литовченко в мрії своїй розповідає онукам про подвиг танкістів або тримає в руках газету ХХІ століття, «сповнену великих новин». То, оглядаючи минуле, з романтичною пристрастю говорить Леонов про подвиги предків у статті «Роздуми біля Києва», в цьому хвилюючому зверненні до великого міста в день його звільнення: «Священне і непорушне братерство народів — російського і українського записано в книгах твоєї історичної долі, любий Києве; нема ближчого родства, ніж це хрестове братерство. Від тебе, плодovitий старий діду, пішли російські міста...»

Перед Леоновим незмінно стоїть запитання: «В ім'я чого?» В ім'я чого ці криваві і некриваві конфлікти, воєнні, трудові, наукові подвиги? Починаючи роман «Російський ліс» образом юної Полі Вихрової, включаючи її в конфлікт, складність якого їй через життєву наївність важко збагнути, Леонов підкреслює думку про кровну зацікавленість поколінь в суті суперечки, в добродійному для майбутнього Батьківщини його розв'язанні.

Молоді будують той «процес природи», про який говорив Павло

Рахлеєв своєму братові, і їм не мусить бути байдуже, якою буде якість будови і які вони самі. Леонов — однодумець юних, що промовляють із завтрішнього дня. Ось чому в статті 1959 року «Живий зв'язок поколінь» він повторює думку, висловлену Полею Вихровою (а йде вона від горьківських слів про возведення праці до ступеня мистецтва): «Запам'ятай моє слово, Варю: будь-який, найскромніший предмет, крім марки заводу, носитиме і мітку майстра, так що про нього писатимуть рецензії, як про книжки і спектаклі». Це одна з найзаповітніших думок Леонова.

Мало чи не найвражаючими, зігрітими жаром любові до людини є ті з воєнних сторінок творів Леонова, де говориться про дітей: п'ятирічні дітлахи в «Російському лісі»; восьмирічна українська дівчинка на воєнній дорозі, деє під Житомиром, («Взяття Великошумська»); понівечена фашистами Аніска в «Навалі».

Поля Вихрова, вирвавшись з лап фашиста Кіттеля, чує від старої російської жінки слова, які могли бути породжені мудрістю і серцем народу: «Всі діти світу плачуть однією мовою». Леонов ніколи не забував про дитячу сльозу. Ще в роки війни Леоновим були сказані слова про одну і єдину мову дитячого горя («Невідомому американському другові»), а в 1960-му в сценарії «Втеча містера Мак-Кінлі» проста американська жінка скаже, що «дитячі сльози заразливі». Весь пафос цього твору Леонова в тому, щоб заразливою для всіх людей стала тривога за долю світу, за долю дітей.

В фіналі роману «Борсуки» Леонов в уста Павла Рахлеєва вкладає, безперечно, свою — виношену в складних ситуаціях життя — думку: обдумуючи людину, протирічливі порухи її душі, кривулясті стежки долі її, Павло каже Семенові: «В людях, брате, незрозумілого більше, ніж зрозумілого. Мені ось позавчора на думку спало: може, і зовсім не слід бути людині?.. Адже коли взірець негодящий, виходить — нанівець його? Ба ні: трошечки поліпшити — чудовий виходить взірець... Людина — це, брат, історична необхідність!»

Ось так уже півстоліття вдивляється Леонов у людину, і, викриваючи негодящі її зразки, радує читача високими зразками людини, як Павло Рахлеєв, Іван Увадьєв, Сергій Скутаревський, Іван і Поля Вихрови... Такі люди і є історична необхідність.

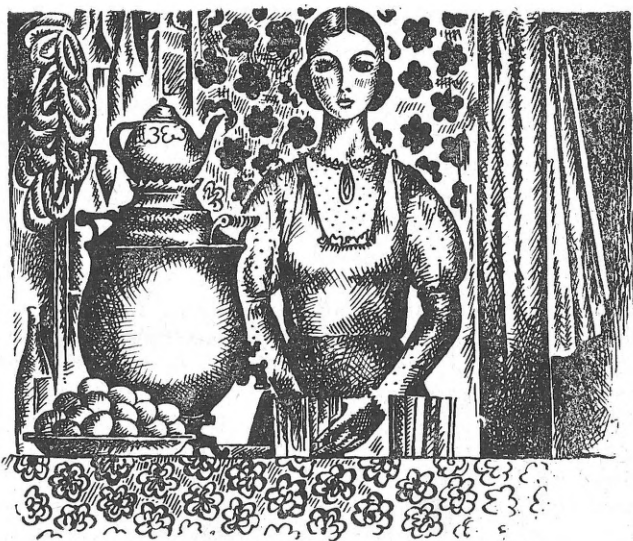
Леоновський Вихров, як і сам письменник, переконаний, що «Жовтнева революція була битвою не тільки за справедливий розподіл благ, а мабуть, в першу чергу, за людську чистоту. Тільки за цієї умови... і міг існувати далі рід людський».

За цю чистоту, за красу землі бореться своїм мистецтвом великий радянський письменник, один з перших лауреатів Ленінської премії Леонід Максимович Леонов.

*Жили собі
Два брати рідні,
Одна мати їх спородила,
Рівним щастям наділила:
Що одного багатством,
А другого злиднями.*

(Сліпі співають)

БОРСУКИ

ЧАСТИНА ПЕРША

І. ЄГОР ІВАНОВИЧ БРИКІН ЖЕНИХАТИСЯ ІДЕ

Примчав на храм у день Казанської хлопчина молодий з Москви до себе в село, найменням — Єгор Брикін, званням — крамар. На Толкучому в Москві рундук у нього, а в рундуці всілякі витребеньки, різній статечності на прикраси або в ужиток: і каблúчки, і брошки, і чайні ложки, і стрічки, і тасьомки, і носовички... Крамарював хлопчина поволеньки, горлав з рундука на три мідяні пельки, плекав плани, грошву збивав, себе не шкодуючи, і сягнистим кроком до своєї zenітної точки йшов. Про нього й знали на Толкучому: у Брикіна око криве, та зірке, багато бачить; у Брикіна хватка чіпка, а тонкі губи беручкі,— великими ділами позначить себе Єгорка на землі.

А за тиждень до Казанської знайшов Брикін стертого п'ятака під ринвою. З п'ятака й опала його туга тяжка. Змарнів і помертвів, увесь скупий харч, що заживав, на розрощування його туги пішов. Тут якось, сидячи на ліжку в себе із свічкою, перелічив Брикін суму багатства свого й замислився. Примрілося йому, що туга — то призвістка слави його майбутньої і що настав уже час здивувати світ діянням великої людини — Єгора Брикіна. Хлопчина він був комерційної тямю, знав міру розвагам, вагу копійчині, лукаву шанобливу вищому чину, а собі справжню ціну. Помізкувавши вдозвіль та обрадивши справу з міським своїм приятелем Карасьєвим, поклав Єгор у жива додому женитися їхати.

Назаровську, з дзвонистими бубонцями, найняв він од станції тройку,— чверть сотняжки Єгорові в справі женьячки не розщот. Ямщика щедро напоївши чаєм з бубликами, щоб у Сускії не ночувати, вмовистився якнайширше та якнайвигідніше на всі сорок чотири нудні версти, сплюнув з-під папіроски, похрестився з смішинкою на іконку у верстівнику, сказав ямщиківі промовисто і статечно:

— Паняй!

Рвонув голобельний, свиснула по орчиковому віжка. Тріскучо защебетали залізні шини по ріняку станційного шосе. Відтак звернули вбік, високий грузький пил пом'якшив шлях. Курячі будиночки станційної мізерії змінилися ланами дорідного жита. А навкруги рушили, пливучи назад, здавна знайомі краєвиди Єгорової сторони.

Пливли мимо нетряні байраки, що зберігають до пізньої осені вологий холодок, і гайочок малесенький, з сімнадцятьма берізками, що стоять на стерчку під курявою й вітром, плив. Пропливало ліниве й статечне, як

житня скибка, геть усе наскрізь солом'яне Бедряга-село, і тікав жвавий вигін, на якому, гостюючи в бедрягинського дядька, гуляв з хлопцями в гилки Єгорка.

Заєць проскакував на узліссях, і горобці злітали з повсистою крил. Старенький попик в латаній рясі дибубляв мимо, кланяючись і відстороняючись до жита. Випереджали бабку, що пленталась до перевесниці за сім верст — навідатися, новини вивідати, хлібця скуштувати, — чи не гіркіший став у подружки хліб. І над ними над усіма буйною хмарою здіймалася густа шляхова курява від Єгорового поїзда.

Любо стало Єгорові Брикіну оглядати з високого тарантасного сидіння всі ці колись пішки сходжені, напівзабуті місця. Бач — і небонько миле, не капле! І житечко докрасовує, а вітер біжить по ньому, бавлячись хмаркою дурманної житяньої краски. І телятко, рябенький голубочок, біля загорожі прив'язане стоїть. І сонечко над дальнім синім лісом, стомлене за день, спроквола хилиться до вечірнього пругу. І справді спочинь, рідне: набридне ще тобі мужицькі жнива полуденною спекою обвівати!

Сколихнулася Єгорова душа.

— Як воно, не зажинали ще по волостях? Не чути?

— Де ж там ще зажинати! — сміється беззлобно ямщик. — Жито — воно ж як? Воно два тижні колоситься, та два красує, та два наливається... а тут воно, глянь, ще й не побіліло! Ось Гусаки, подейкують, уже й серпи зублять, — не обертаючись, у бороду гуде ямщик.

— Зу-ублять! — статечним гнівом спалахнув Єгор. — Наче татарва чи там цигани, твої Гусаки! І в самісінький світлий день — крути, Махметко!..

Віжки, злетівши вгору, падають на спітнілі кінські спini. І знову долає невтомна назаровська тройка тягучі, ліниві версти. День вечоріє. Холоднішає навкруги далина. В тонкій куряві посіріли лаковані женихівські чобітки.

Приємним дрімотним струмочком течуть мрії крізь Єгорову голову. Як приїде, так і піде з гармонією на висілки, в гості до Миті Барикова. І як прийде, так і сядуть вони, двоє, поряд на ганочку, так і заграють дружно на двох гармоніях, замість марних розмов — як жив, що пив, чим вихвалитися приїхав. А тоді, перекинувши гармонь через плече, простягне Єгорка чобітки свої, Миті на заздрість та на роздратування, та й витягне з кишені ненароком срібний свій, повних вісімдесят чотири проби, з голою дамочкою на кришці, портсигар: «Чи не зволите папіросочки тонкого формату, Дмитре Дорофійовичу? Тютюнець

справжнісінький турецький, четвертак коробка, в магазині куплено!..»

Замріявшись, знеможено хилить голову на плече Єгорка. Солодко женихові передчувати власного весілля чадний хміль. Ох, Єгорко, життя твоє просторе! Ген скільки місця надано твоїй земній славі!

— Тільки не помер би татонько. Усі справи зіпсує,— зітхає вголос Єгор Іванович і знов никне головою.

— Що-о? — байдуже тягне ямщик.

— Чи багато залишилося, питаю! — грубо кричить Єгор і косує злим поглядом на зморшкувату брудно-червону ямщикову шию і, пробуджений від мрій, шулиться в своєму люстриновому піджачку.

— Та от сам полічи... Від Бедряги до Рогозіна п'ять набереться, та дві проїхали. Та від Рогозіна до Сускії десять. Ось тобі й виходить...

А вже меркне безвітряне небо. Край луки дотліває за дальніми лісами ласкава смужка вечорової зорі. Придорожні кущі стоять рівно і кругло. Спадає в той край великий спокій трудового сну.

Раптом спинилася трійка. Скинувся з передка, вдивляється в темряву кущів ямщик. Відтак, розминаючи на ходу затерпілі ноги, спроквола йде до тих кущів. А мати Єгора догадливого породила, — гукає Єгор Іванович:

— Ой, либонь, ваша статечність, капустки з сиріою водичкою обхлебталися?

Той немов і не чує. З чимраз більшою тривогою подається з тарантаса Єгор. Схиляється ямщик до кущів, навіть уривки мови його не долинають до нашорошених Єгорових вух. Ямщик іде назад, несе на руках хлопчика років тринадцяти, легко — наче липовий він. Губи в хлопчика запеклися, як у недузї, обличчя — кольору тліну й пороху, а руки висять, мов і нема їх, а самі лише рукави. Знесиле не тіло хлоп'яти покірне і гнучке в коротких ямщиківих руках.

— Невже скарб знайшов? Цур, пополам! — тріскучо регоче Єгор Іванович.

— Пополам і доведеться,— чує Єгор у відповідь.— Ну-мо, примости його правобіч та придерж: коли поїдемо... бува, не випав би!

І, не чекаючи Єгорової згоди, впихає ямщик найду до Єгора на сидіння. Хлоп'я тремтить, безсилою стеблинкою хилиться на обуреного Єгора.

— Гей, борода! — кокошиться той і обурено відстороняє лакований чобіток від брудного малюкового личака.—

Ти мене, надісь, самого наймався везти. Хлопчєня й так добіжить. На хлопчєня ми з тобою не домовлялися.

Ямщик ривком рушає з місця. Змовкає і Єгор Іванович, збентежений несподіваним міркуванням: «Ой, ведмедя, Єгорко, не сердь! Місця глухі, злодіяцькі, болотяні. І згинеш ти, Єгорко, з усіма скриньками та турецьким тютюном у болотяній дираці, безславно й безвісно».

Тут переднічний вітерець повіяв і ворухнув верховіття придорожної верби. Золотий рушничок меркнучої вечорової зорі подерся на лілові клапті. Пилюга прилягла, і задимували роси. Невтомні, на стежках засюрчали нічну пісню хори коників. Знову біжать під колеса сажєні й версти, насилу встигає переступати по них розгарячілими ногами голобельний кінь.

Село Сускія! Бовваніє в сутінках білий товстий храм торгового села. Горять вогнища по низькому берегу Мочиловки, — світляки напівсонному поглядові Єгора Брикіна. Картуз насуває якомога глибше Єгор Іванович і хлоп'я притягає до себе, щоб не надто билося на вибоїнах. Знов у неглибокий вир женихівських мрій занурюється Брикін з головою.

Як приїде — спати. А зранку понаділяє Єгор Іванович родичів гостинцями, знайомців поклонами, статечним шиглем роззявистого малюка. Відтак, гармонь тугіше підтягши до плеча, гайне Єгор Іванович до Митька в гості. А вже надвечір поманіжить він і статурних дівок, і дебелих удовиць, і засохлих перестарків чобітками, та гармонією, та витонченими, немужицькими розмовами, в яких що не слово — наче томпакова каблўчка: і виблискує, і серце голубить, і скинути її з пальця не шкода. А що рябий Єгор Іванович, як рогожка, то обличчя воно що ж? Обличчя — як підлога: було б тільки помите.

Зате як відгуляє він парубоцькі деньочки, зашле свахою Катерину Тимофіївну, попадю та ябеду, до Бабінцових на подвір'я. І наказу свого звелить не переступати: щоб не одразу викладала Єгорів помисел, а покомизилася б удозвіль, мовляв, наречена недочуває трохи, начебто й перини в коморі попріли, і шуби посіклися, чекаючи зятя Григорієві Бабінцову, Аннушці — чоловіка і хранителя. Катерина Тимофіївна на житті знається: огрядна, і слова в неї круглі. Зашароборить всю волосну округу Брикін. Усі гармонії на десять верст навкруги похрипнуть од Єгорових веселощів. Ой, велика, чадна пиятика, ой, світова сміхота!

— Хлопчина родич тобі, чи як? — лашитьсє до ямщика, задоволений і подобрилий Єгорка.

— Своїх не признаєш. Либонь, дома давно не був? — крекче ямщик. — З коровами — не чув хіба? — лихо сталося.

— Ба ні, не чув... Яке? У нас, кажеш, у Ворах, лихо?

— Усе нам якби подешевше, — роздумливо докоряє ямщик, — а за дешевину, бач, уп'ятеро платити доводиться. Максимку Лизлова пам'ятаєш?

— Той, що пастишить? Ну! — квапить Єгор.

— Заспав на осонні через старощі... а пастишата — вони ж он які, їх хоч самих паси — сопілки вирізали. Корови — чи то вісім, чи то дев'ять голів — подалися на заплаву...

— Ой! — злякався Єгор, зсуваючися з сидіння.

— Ось тобі й ой! Подалися та цыкути й обжерлися... Подошло п'ятеро. Решті фершал чекмасівський — Шебякін, чи що? — черева проколювати приїжджав.

— Одволали? — хвилюється Єгор, соваючись по сидінню.

— Та не знаю я.

Переїжджали місток. Колоди гуркали, колеса торохтіли, заважали слухати.

—...хлопчину, братася його, добре попобили, в кулаччя взяли. Шістнадцятий лише хлопчини! Та що з того, корів не піднімеш. А цей ось утік, та чотири дні, бач, по лісах блукав. Сенька тебе звать, чи як? — спитав він раптом у малого, що лякливо звів великі, з круглими синцями, очі. — Здичавів! А мати в річці багром нишпорила. Темні ми, наче під землею живемо...

Йокає Єгорова душа: невже й твоя, Єгоре, корова в перелік попала? А корова ж — цілісінький місяць крику на Толкучому, земляка в трактир не повести, з Карасьєвим у свято пивцем не побалуватися. Та ще новий дім у Ворах у голубий колір красіти збирася...

І тут-таки зринає в пам'яті: і їх — Єгорку, та небіжчика Альошу Босоногова, та Андрійка Подпрятова, та Митька Барикіна — в дитинстві тягло на Глебовську заплаву, де високої цыкути дудкуваті палички ненаситно смокчуть чорний жир із заболоченої землі. З цыкути чвиркалки робили та сопілки. Надвечір ішли додому й сурмилися всі четверо одностайним хором і навперебій, полохаючи куликів та курей, вагітних молодниць та молодих телят. Єгорці й прізвисько дано: Єгорка Тарари.

Небо стало глибше й темніше, збільшуються в ньому зграйки зірок. Присувається останній перелісок, за ним — Вори, Єгорова батьківщина. Хвацько козилок від-

сунувши, носовичком обмітає Єгор Іванович порох з чоbit.

— Та й то сказати! — розсудливо повчає Брикін. — Надто вже люд у нас дикий. Били нас, ніде правди діти, мало. Нині, приміром, бідкається та сльозу ковтає, а завтра як уперіщите по священному отому місцю... Сірість ваша!

— Сам ти чи не в графі втеревився, як у місті пожив? — уперше обертається ямщик; з його дерев'яної пики взятись зневажливі старечі очі, що взялися гострою глумливою посмішкою.

— Ну-ну, не вищиряйся... паняй, паняй! — гарикає на нього Брикін, вискалюючи зуби й косуючи оком на близьке село. — Ти знай своє діло, чухай бороду!

Ямщик злобно й тупо дивиться на Брикіна й раптом рвучко обертається до коней.

— Е-е-ех, ви... собачки зелені! — з надривом і дико гукє він, і батіг його свистить на всіх трьох воднораз.

Тарантас, хрипучи ресорами, підстрибує й пірнає в останній вибоїні, на в'їзді до села. Повіяло знайомим духом хат. Погавкав на колесо тройки собака. Лункі, нестримні, з останніх сил роздзвенілися по селу бубонці.

Ніч.

II. САВЕЛІЙ ВЛАШТУВАВ ХЛОПЦІВ

Превеликими гульбощами провів Єгор Брикін парубоцькі свої деньки. Ще й до весілля Єгорку Єгором Івановичем називано, а коли одружився, то й зовсім звеличився на всьому мирі Єгор. Справляли весілля в новому домі, в послуговуванні родичів та свояків, пісельників та попів. Воїстину чадна сміхота: напобів та наїдків не перелічити, пахло свіжою фарбою, вгиналася від танців підлога.

А один із наїжджих родичів, чудний, дивоглядний чолові'яга, так теревенив у сусідній волості про Єгорову велич:

— Ой людоньки... Гармоні співали, дівчата співали, попи співали. Хоч — призволяйся, хоч — прислухайся. А дім! Оце дім, сама тільки піч удвоє більша за хату... Ото вже дім так дім! — і п'яними ногами розписувався в справедливості розповіді своєї. Та й не сам лише той чолові'яга.

Погулявши десь так понад місяць, зібрався Брикін до міста. Воно правда, палка й невтомна в любові, як і в ро-

боті, Аннушка Бабінцова, тепер законна Брикінова жінка, і руки в неї м'які та жадібні, й губи солодкі, мов та велика лісова ягода, — нудьги з такою жінкою не зазнаєш, хоч би яка довга трапилася ніч. Тільки ж і рундук не ждав: збитки помітно щоднини, карбованець — щогодини. З молодією дружиною зовсім охляло в Єгора Івановича обличчя і спорожніла кишеня. І допоки збирався повернутися до своїх крикливих буднів, зазвав його до себе Савелій Рахлєєв, поротий.

Яечню спрягши та розжившись у сусіди настойки наборг, Савелій, руками махаючи, прикланюючись і частуючи, заходився розмірковувати вголос про всячину. Одне з його безладних розмірковувань зрозуміло було: до краю його безпорадність здолала.

— Та от і з коровами он яка провинність! Хто його знав, цикуту оту! Росте собі та й росте, достеменний факт. І ніколи такого не траплялося, щоб на неї худоба ласилася. В ній і соку того, розумієш, ніякого нема, ані кровиночки... саме дерев'яне стовбуряччя! — Савелій у цьому місці шикнув на жінку, Онисію: — У-у, наче мітла в кутку стоїш. Припрошуй-но гостя, недотепа!

Єгор Іванович сидів на покуті, пихтячи від усвідомлення своєї власної слави й від цупкого коміра. Інколи, підтакуючи й морщачи невеличкого лобочка, копирсав він ложкою яечню, сопів і мовчав.

І знову розливався сльозами та скаргами Савелій. У такий час великі труднощі в хазяйстві. Хлопчисько — не баран, вовни не настрижеш, а хліба їсть багато. Хазяйство бідніє рік-річно, двір занепадає, і кабан минулої осені, наче на зло, здох.

— Злидні посідають... І якби була в мене зачіпка в місті, віддав би я хлоп'ят своїх туди. Ситий, удягнений і клопоту не знаю. Гляди, й набіжить з кожного хоч по срібному карбованчику за три місяці. Хліба не їдять, та й то вже зиск! — жалісно прокричав Савелій і, знесилено вирививши очі, сів на лаві.

— Хіба в нас там карбованець — гроші? — стеновав плечима й осміхнувся Єгор Іванович. — У Москві цілісінькі тисячі вулицями бігають, а від карбованців, бач, мозолі на руках спухають. Звісна річ, спритність потрібна вчасно карбованчика придержати. — Тут Єгор Іванович підвівся, відпихаючи набік недогризеного огірка. — Так от: ти, Савелію Петровичу, готуй підводу на завтра. Беру хлопчаків твоїх... І мене вже zarazом одвезеш.

Сказавши це, пограв плічком Єгор Іванович, глянув на

срібного годинника й вийшов. У сінях тягнув з криниці цеберко з водою кульгавий Пашка, старший Савелій. Наділивши його схвальним щиглем, мовив строго Єгор Іванович:

— Ну, кульгашу, збирайся до міста зо мною. Просвтали!

Галас зчинився в рахлеєвській хаті, коли Брикін пішов. Мати кричала на батька, а той відгарикувався й відмагався:

— Що-о? Це я, виходить, п'яниця? Носоватов, князь, велична людина, як я в Пажеському корпусі служив... «Пий,— каже,— Савелію! Пиття прикрашає життя, пий!» А я хіба заради прикраси? Хіба той чоловік п'яниця, котрий з горя п'є?.. Та й хлопців я ж з кров'ю, може, від серця одриваю! Ні-і, це ти зовсім неправильно.

Тим і докінчив Савелій, що допив одним духом рештки, які каламутилися на денці, та й утік від Онисії на всенякий вечір до мужиків на бесіди.

...Ранок, підкутий легким морозцем, бадьорив і відганяв сон. Того срібlistого ранку вже вдосвіта чекала біля брикінського ганку Савелієва підвода. Брати, Сенька і Пашка, закутані в найновіше з того лахміття, що знайшлося в матері, сиділи на возі й витріщалися на батька. А батько, метушливий, маленький і вже під чарчиною, все підхихикував до когось уявлюваного та підстрибував біля своєї конячини, кумедної, вусатої, жалюгідної, як він сам. Чорні брикінські вікна тьмяно жевріли червоними й жовтими відблисками скупі осінньої зоряниці.

Аж ось на ганок Єгор Іванович вийшов, застебнутий на всі гудзики, заспаний і сердитий. Шию в нього було завинено смугастим, грубезної вовни шарфом — дарунок дружини. Позад Брикіна, заплакана, з'явилася сама Єгорова молодиця.

— Ну, прощавай, жінко,— суворо сказав Брикін і туттаки не витримав, щоб не вщипнути дружину на додачу до нещодавньої втіхи.— Сподівайся гостинців, Анно.

— Та хоч на людях не термоси, мучителю! — відсторонилася та.— Затермосив ти мене до краю.

— А що ж! Не убуде, а любо буде! — удавано засміявся Брикін.— Хіба не так, Савелію Петровичу?

Але Савелій тільки моргав, і рот його розпливався приниженою, підтакувальною посмішкою. Пашка похмуро відвернувся й дивився кудись у куток, де на висілках горів у зоряниці барвистим різьбленням будинок крамаря Сигнибедова. Сеня дрімав.

— А що, Савелію Петровичу, — почав розмову Брикін, не випускаючи з вузької долоні пухкої жіночої руки, — меринець-бо твій поганенький! Надто вже черево в нього одвисло, просто по землі волочиться. Не доведе чотирьох, либонь!

— Ге-е, — цвірінчливо засміявся-затіпався Савелій, обмикуючи пояс і сміхом таки надимаючи щоки. — Скажеш ти, Єгоре Івановичу, матері твоїй ковінька! Та хіба ж у коняки черево важливе? У селянської коняки, ге-е, зуби найголовніше! Вона зубами корму приймає, жує, одне слово... Та ноги ще! А черево, то вже, пробач, ніякого впливу не має...

І він підтягав гнuzдечку, бігав усерепо більше, ніж того вимагала хвилина, не перестаючи виспівувати з п'яною благодушністю:

— А зуби в неї всі цілісінькі. У мене, диви-но... — він роззявляв темну дірку рота, — всі порозгублював! А в неї зубок до зубочка, наче у вивірки...

Уже сідаючи на підводу й загортаючи соломою змерзлі ноги, востаннє повчав Брикін дружину:

— Не плач тут даремно. Не мокри дому. І баба має щось тямити. Хустину я тобі з першою okazjiю надішлю. Що обіцяно, то в мене непохитно, як гора стоїть.

— Та я й не турбуюсь, — схлипнула молодиця. — Як на мене, хоч і зовсім не присилай...

Єгор Іванович дістав папіросу, затягнувся. Відтак діловито тицьнув Савелієві пальцем у плече:

— Рушай... До поїзда треба встигнути.

— Встигнемо! — безпричинно зареготав Савелій.

Рипнула на дорожній ямці вісь. Ще раз, але голосніше, схлипнула Аннушка:

— Хустину з Бариковими, коли поїдуть, надішли...

Худючий, здряхлілий пес виткнувся з тину, подзяквав для годиться. Відтак хатки рушили назад, а Савелій засмікався од вйокань, вимагаючи від перестарілого Воронька жвавої риси.

Повз дім проїжджали, наздогнала їх біля колодязя Онисія, мати. Задихаючись од бігу, тицьнула в коліна хлопцям дві гарячі, з підгорілим сиром, перепічки й почала була говорити щось таке, що не мало виразних слів, а тільки самий материнський біль розставання... Тут оперішив Савелій усім пужалном уздовж Воронька, і затюпачив той кривими ногами, трусячи обвислим черевом. Єгор Іванович ткнувся носом у Савелієву спину, чортихнувся, зламав папіроску й насварився на Онисію кулаком. Щось гукала

Онися, а попереду вже починався ліс. Здіймався там сніжний пилок. Ще дужче тут, ніж у чистому полі, щипало в носі морозцем. У зимові шати вбирався вмираючий ліс.

На першому розпутті — праворуч ішла дорога на Гусакі — виплюнув Єгор Іванович зламану папіроску.

— Баби воно баби і є! — з досадою відрубав він. — Ну чого їй бігати, мов шаленій? Ану, посунься, малий, не брудни чобота.

— Аякже! — охоче відгукнувся Савелій. — Ось ти допіру меринка мого гудив. Я й кажу, в конячини, кажу, зуби найголовніше, вона зубами кóрму приймає. А черево — це ніякого впливу...

— Гаразд, гаразд... на пень наїдеш! — урвав його Брикін.

Голі, передзимові ліси бігли обабіч. Шмигали маленькі лісові лисинки, мертвні від вкритої памороззю зелені. Простували мимо сягнистим кроком темні соснові стовбури. «...І от змінилося життя ваше, Єгоре Івановичу. Чи, давно, парубкуючи, по землі гуляв, і ніяких турбот, опроче того, що родителям п'ятірку щомісяця на благоліпність дому та справляючи християнську заповідь. Ось хоч би й Аннушка! Дівчинкою була — насміхом та недобрим словом Єгорку шпирувала: і рябий, і малий, і очі замісто гудзиків до штанів би! Але й тоді вже Єгорка на моторну Анку зуби гострив. «Ах, постривайте, Анно Григорівно, все на світі аж ніяк не остаточно. Хто його знає, може, миліший за всіх стану, може, й дитинчатко спородите від убогого, вирлоокого Єгорки!»

...І от стала Аннушка законною хазяйкою в брикінському домі. Надсилатиме тепер до міста чоловікові уклінні листи. Влітку — польові тяготи на Брикіних; взимку — сидітиме біля віконечка, сиротлива та сумовита, в безнастанній тривозі — чи не завів іншої — ждатиме. І від любові московського крамаря Єгора Брикіна заведеться в домі лагідне хлоп'я. Йому ти, Єгоре Івановичу, надсилатимеш у листах батьківське благословення, а наїжджаючи, вчитимеш розуміння життя, не спускаючи шкури, проте вкорінюючи покору та розум. Ах, які розваги виповнять життєвську твою скуку, Єгоре Івановичу!

Побоювалися ворухнутися Савелієві хлопчики, хоч і тиснув Пашці на ногу ящик з яблуками, а в Сені затерпла нога. Боявся витягти ногу з-під ящика Пашка, немовби міг образитися брикінський ящик. Сеня дрімав, припавши до Пашиного плеча. Все привиджувалася йому чомусь шпа-

ківня, що стоїть прив'язана до черемшини, перед домом. Усі подальші роки, коли думав про рідне село, шпаківня ця, малесенький будиночок весни, перший поставав у Семеновій пам'яті.

Не знали брати, що не повернуться на село в колишньому своєму вигляді. Не знали, які чигають на них у місті несподіванки. Будинки — в кожному сільська дзвіничка сховатися може. Машини — пожирательки вугілля, що вивергають з димом і гуркотом річ із себе. Люди — заклопотане, метушливе плем'я, що поспішає умислити більше, щоб тугіше людям же на землі стало жити. Не знали й тому не плакали.

ІІІ. ЗАРЯДДЯ

У Мокрому переулку — через те що біля самісінької Москви-ріки, — на розі Большого Щукіна, жовто-рожевий будинок стоїть на чогири довгих яруси. Давно — тому сто років, і цеглини, й люди крупніші були — зшитий був мурований будинок цей казенним кроєм, без усмішки й тих, що мурували, й тих, кому жити в ньому. З бігом часу дбайливо прошивано його залізними нитками балок і скрепів, та все марно. Був і без того будинок той у дряхлості своїй столітній міцний, як старий миколаївський солдат.

Правим боком мурованого свого тулуба всього Щукіна мало не перегородив. Лівим — підпирає вбогу стародавню церковку, що осіняє Мокрий: не дозволяє їй упасти й розсипатися на легкий ладанний попільець. «Обіприся, матінко, на мої муровані груди. Дужі, витримують», — таке, здається, каже він, старий солдат, принишклій бабусі, наполоханій гомоном зростаючого життя.

Життя тут плине круте й суворе. В безвихідних кам'яних щілинах будинку по самісіньке нікуди набилося різного люду, всякої подоби й ремесла: копійчане безсловесне плем'я, дрібна мурашина рідня. Вікна в будинку малесенькі, чіпко тримають тепло. Голуби живуть у піддашсях, стрибають зграями горобці. Міський галас і тріскотнява не заходять сюди, зарядці поважають чистоту тиші. Глухо й урочисто, мов під водою великої річки. Тільки голубів сімействена туркотнява, тільки верескливий плач катеринки, тільки вечірній благовіст. Тихо і сніжно. Життя тут скидається на повільне колесо, але всі спиці нарізно.

По другому ярусі мурованого солдата простяглося си-

нім пояском залізне повідомлення: міститься тут трактир, заїзд та мебльовані кімнати. Назва всьому закладові гуртом — «Венеція», а належить Секретову Петрові.

Незайманою, немарнословною старовиною овіяло секретовський будинок. На обширному прохідному подвір'ї тут шерегами вишикувалися візницькі сани. Коні форкають і хрумають овес. Теплий кізяк парує на снігу. Голубині зграї, цілі хмари голубів, ліниво злітають і знову сідають біля кінських кормушок. Голуб тут спокійний, довірливий, з руки бере. Голоси — лунки: заліза багато. Залізні ведуть на покрівлі сходи, залізні вартують біля внутрішніх складів двері, залізні галерейки і крокви переплітаються, в'ються по стінах. Засиджене голубами і присипане сніжком усе те залізне павутиння.

З фасаду поглянути — трохи нижче секретовського друге висить залізне повідомлення. По краях його золочений крендель, сине казанське мило, біла цукрова голова. «Бакалійна крамниця Бихалова» — тут тепер Савелієви хлоп'ята. Приміщення це сире й темне, як у чоботі тут: стелі висять важко, гнітять стелі, бо весь будинок на нижньому поверсі як на чоботях стоїть. Відокремлені чоботи довгими наскрізними воротами: проходить крізь них вітер, їде візник, і обом не тісно.

Дивляться секретовські вікна весело: «Хвалити бога, не домовинами торгуємо!» Бихаловські вікна спідлоба дивляться. Взимку, як тепер, сумовито мерзнуть на них похмурі пляшки оцту та зжолоблені пачки сухої гірчиці. Влітку м'якшають від спеки червоні скиби кавуна, купи перезрілих огірків та рум'яних, мов дівки, яблук. Злітаються тоді до них незліченні зграї жирних, лінивих мух та худючої зарядської дівтори. Тоді й запах на Зарядді змінюється на кавуновий...

А запахів тут багато, з них би й слід було починати. То пальне в перехожого шкірою з відчиненого складу — запах шерхотливий, приємний, бадьорий. То шарахне в перехожого міцним руським кухонним настоєм з харчевеньки, що притулилася від Бихалова навкоси. То обдасть його, ошелешеного, мовби помями з дудінського підвального віконця, а Дудін — кушнір. А вже за рогом чатають на нього сотні інших шпарких запахів. Тонконосим на Зарядді краще й не потикатися.

Зарядська метушня — з самісінького ранку. З сьомої, ледве розвидниться, схоплюється Сеня з дощаного ліжка й біжить відмикати. Холодно, і в дрож кидає, а сонні очі ще важче відмикаються, ніж важкі, запущені інеем замки.

Допоки біжить Пашка в трактир по окріп на чай, сам Бихалов Зосим Васильович виходить за двері, на вулицю, що хрупостить під ногами поодиноких перехожих. Скинувши стьобаного ватяного картуза й оголивши лисину, суворо хреститься на три боки, що обступають його бакалію. З одного боку, праворуч, рожевіє в зоряниці старе золото кремлівських маківок. З другого — за проломом Китайських воріт — стоїть невідомого призначення безлюдний будинок: тридцять років віриться Бихалову — за цим будинком схід. У третій стороні вакує незабудоване місце: стояв тут поганенький домочок, та підсох у спеку, та підмок восени, та миші його підгризли, та з димаря одного разу залило, — залишки пожежа догризла. Бачить тут спокійне око Бихалова величезний клапоть зимового неба.

З тісноти та житейської галаматні любо дивитися зарядцеві в хрустке грудневе небо. В ньому сині й рожеві стрічки, наче в брикінській галантереї, біжать і ширяться сліпучими дугами. Їх миє морозне сонце, надимає свіжий вітер. Птахи, уповільнивши помахи крил, падають у тих стрічках. Голуби занурюються й поринають у холод, ворона креслить рівні, безшумні кола...

А в переулку синьо від снігу й пари. Будиночки в ньому, мов кирпатенькі хлоп'ята, мов прокіптюжені, ветхі старички, мов череваті купчики з ярликами вивісок, — котрий чим багатий.

...Статечно й мовчазно, вприкуску, п'ють густий і в'язкий, обпалючий чай. Неприступний такої хвилини і тілом прямий Бихалов, як людина, поставлена до керма. Губи в нього стуглені так само суворо, як і в Миколи, щирого покровителя зарядських справ... А тут люд починає приходити.

Хлопчисько від шевця, худий і тоненький, прибігає, вибиваючи змерзлими ногами дрібушки. Йому — «хляків на п'ятачок, на дві — огірок, та гірчички, та дві копійки здачі». Візник входить, синьою тушею наганяючи холоду в крамницю.

— У-ух ти, Зосиме Васильовичу! Питльованичок є?

Дудін Єрмолай, кушнір, сивий і розкошланий, страшний нелюдською своєю худобою, з кашлем сунеться сюди ж.

— Ех, дозвожь, дядьку Зосиме, розсолу хлебнути...

— Ледь світ, а ти вже похмелятися. Ех ти, козир! Ти б краще горіхи лускав! — гуде з-за прилавка Бихалов, киваючи на величезний, снігом, наче мохом, порослий кадіб. —

І справді, горіхів би тобі. Ти купи в мене фунт та й лускай. Зубів у тебе мало, надовго вистачить.

— І-іх ви який! — принижено хрипить Дудін, стрибає і гупає шарбанамі.— Не пити, то це бунт навіть проти держави... для нас і влаштовано! — Звучними, жадібними ковтками п'є він терпкий крижаний розсіл.— І до того ж як це ви сказали? Го-оріхи! — нездоровий дудінський сміх враз сповнює всю крамницю.— Горіх, Зосиме Васильовичу, річ наївна! Тільки пузир об нього засмічувати, а користі-діяння, пробачте, ніякого.

— Ну й козир! — благодушно дивується Бихалов.— Ти шурурок моїх, гляди, не пропий.

Усі в крамниці починають підхихикувати. Карасьєв, прикажчик Бихалова, якимсь звивистим тенорочком, а бабка, що прийшла по ваксу, добрячим басом. Здається, навіть Микола з кіоту, і гасовий бутель, і п'ятифунтова гиря на вагівниці сміються з безталанного кушніра.

— Ну, навіщо ж пропивати,— кумедно крутиться Дудін.— Ми в добрих людей не візьемо. А горіхами ти мене не пригощай. Хіба я тобі коняка — горіхи оті гризти? Ехеке...

Знов грюкають двері. Нові приходять люди, нові приносять слова. Катущин, старенезний шапкарь з четвертого поверху, прийшов по ситник, коли Дудін виходить, стиха напоумлює:

— Та як його й не випити ремісникові, самі посудіть! Синка позавчора поховав. От і справляє гулі на radoщах, що позбувся.

Розважуючи сіль, у тон Катущинові розмірковує ярославець Карасьєв:

— У нього надто вже дух нестерпний. Всю вулицю смородом захарастив. Пройти мимо хвіртки — дуже недобре. У нього навіть пацюки перевелися. Як на мене, то навіть заборонити слід було б таким!..

Двері навстіж. Пара клуботає з підлоги й хилить набік Миколіне полум'я. Куцини влазять та сіряки, вітром підбите пальтечко дрібного зачучверілого чиновного розумника та купецької родички пудова шуботяга-дипломат. Шуркотить зсипуване пшоно, стукотить хліборізний ніж, дзвенять мідяки. Порожніють хлібні полиці, худнуть цукрові діжки, видніє днище гасового чану, захлинається олією обмерзлий жерстяний насос. І гамірно, і тісно. Нешвидкими струмочками тече срібло в дубову хазяйську скриньку, туди ж стрибають темні, як полицчя московських Микол, п'ятаки...

О тій порі й саме сонце в морозяному серпанку над Заряддям — мідний, морозом обпалений до червоного жару п'ятак.

ІV. У КАТУШИНА

Усіх пришельців лукавих і нелукавих, і сліпих і зрячих, і потвор і розумників, приймало Заряддя і платило їм не порівну, а залежно від лагідності чи буйності їхньої.

Несміливим, задумливим хлопчиком прийшов сюди з села Катусин, дерзотним і неспокійним — Єрмолай Дудін, лукавим і тихим — Петро Секретов. На них, на трьох, дивився Сеня й дитячим розумінням угадував, що між ними десь примістить життя і його самого. Всі троє були зовсім різні, — це місто знайшло в них різницю й поділило їх.

Тринадцятирічним, як і Сеню, привели злидні Степанка Катусина на Заряддя. І Заряддя в особі шапкаря Галупова Степанка не зацурало, а прийняло й виняньчило, кинуло йому хлібця, щоб жив, приділило ліжко, щоб спав... І сказало Заряддя Катусинові: «Будь шапкарем, Степане». І відтоді, скоряючись суворому повелінню, став він вправною, нестаріючою рукою простьобувати картузи й хутряні шапки на чужі голови. А сам так і пробігав майже все життя мало не в тій самій ушанці, в якій викинуло його село.

Він нагадував собою горошинку, — так само й очі його усміхнено біготливі поверх розбитих і папірцем проклеєних окулярів. Сорок три роки, невтомно зшиваючи галупівський крам, чи на машині, чи на руках, дивиться він з малесенького мурованого віконечка на нетеплі відсвіти передранішнього міського неба, на чорні хмарні тіні, що притлумлюють день. Здається, він і не змінився анітрохи, тільки очі сльозавитися почали та коліна відмовляються тримати. Тільки тієї й різниці, що раніше сподівався собі Степан Леонтійович трошечки щастя, а тепер чекає, поки винесуть його звідси ногами вперед в останній притулок, за Калузьку заставу.

За все життя тільки й набув Катусин добра: зеленаву скриньку, самому винести, та корзиночку. У скриньці лежала ветха білизна, та ще годинник з продавленою кришкою, накрут ключем, та ще піджачок матер'яний, та ще заново підшиті чобітки. А над усім, щоб не шукати чужому, обихідні лежали речі на його смертний обряд; фунт тоненьких панахидних свічок, міткалю та сарпинки два

однакові відрізи, ладан в аптечній коробочці та грошей сімнадцять з полтиною, чистий прибуток катушинського життя в карбованцях.

У корзиночці інше зберігалось. Чистенькими стосиками лежали там книжки в шпалерних обгортках з плямами чужих, недбайливих рук. Написано ті книжки різними невідомими, що непомітно пройшли серед нас із невибагливою піснею про кохання, про злидні, про полинну чашу всілякого буття. Головний у тому стосику був поет Іван Захарович, а круг нього токмилися інші невідомі співці простонародного лиха-печалі. Над стосом ховалися від світу в синю обгортку і власні катушинські віршики.

Проходив униз розкішний похорон — бачив Степан Леонтіївич, відкладав шитво, писав не зволікаючи віршика: і його відвезуть якомсь, а в могилі стоятиме тала весняна вода... Травень стукав у шиби першим дощем — поповнювався зошит новим віршиком: гаї зашумлять, солов'ї заспівають... а про що їм співати, їм шуміти їм, як не про гірку долю під'яремного майстрового люду. Самому Катусинові і знати: чи збрехав він у своїх віршиках хоч раз? Він-бо й прихистив Сеню у своєму доброму тісному серці.

Повечерявши, мчав Сеня вгору по сходах, на високий, під самісіньким горищем, катушинський поверх, близько до зимового неба. Сеню вчив Катусин грамоти. Навряд чи бувало в Катусина за все життя більше пожвавлення, як того вечора, коли написав Сеня перші чотири неграмотні слова. То ляскав він себе по заштопаних колінах, то розгладжував тремтливою рукою цупкий пакетний папір, то підносив його до світла.

Сеня сидів тоді біля вікна, а за вікнами вщухало Заряддя й переморгувалася вогнями ніч. Гострі холодні струмки небувалого збудження бігли по його спині, і в рипінні відірваної залізячки за вікном ввижався йому невиразний і владний заклик.

— Книжки тепер бери в мене, — сказав того вечора Катусин. — У мене книжки тоненькі, гарні... Я товстих не читаю, голова від них розламується. А тоненькі прочитаєш, наче в лазні побуваєш. Лазня — улюбленість життя мого.

Тут зустрічав Сеня й Дуніна, відданого Катусинового друга, але такого на нього не схожого. Сюди ж якомсь привів Сеня і брата.

Пашка відлюдьком ріс. У Бихалова він був на побігеньках. Пашка, кульгавий, широкоспинний, каменеподібний, симпатії хазяїнової не зажив.

— Ти надто вже карточкою не вдався. Усіх покупців

мені порозганяеш, — сказав хазяїн приведеному Брикіним Пашці, даючи йому задля повчальності легенького запотличника. — Ти мені крам вози. Кульгавий? Так справа ж неспішна. Поїхав раз на день, та й то зиск.

Пашці з дитинства жити було болісно й тяжко. Пашка багато що з непомітного іншому бачив, і тому дитинство здавалося йому безглуздою нарочитою кривдою. Коли сталося коров'яче лихо й односельці били Пашку, половинку людини, Пашка мовчав, не принижуючись до крику чи скарги, тільки затуляв руками тім'я. Тім'я було найвразливішим місцем у Пашки, там він плекав свою кривду. Він і на світ дивився не просто — пташка легить, а хмарка плыве, а береза цвіте, — а так, як відображені були всі ці благості в темному озері його невиплаканих, не показаних світові сліз. Пашка на світ дивився спідлоба, і світ мовчанням відповідав йому.

Коров'яче лихо викінчило гартування людини в Пашці. Без дитинства, без звичайних пустощів Пашка вступив у життя. А життя очікувало на нього не з медовими пиріжками. У Бихалова зранку влазив він у діряві валянці, впрягався в санчата й так, кульгавий і похмурий, возив по місту бихаловську кладь, у будь-який час, по бруківці та кучурах, у дощ і в сніг, конячим звичаєм.

...Позіхав Пашка, сидючи в Катусина. Цього дня додалася ще одна кривда до купи інших. Карасьєв, у нападі гри уяви, посилав його до аптеки купити на п'ятачка драла та на гривеника диму. Пашка не знав, чи буває такий крам, а аптекарі люті... І досі ще соромом і болем горіли Пашині вуха.

Розповідав про це Сеня квапливо, уриваним голосом, мало не плачучи за брата. Дудін слухав, соваючись і щохвилини кашляючи. Катусин — сумовито дивлячись у підлогу.

— ...головне діло, Іван уже й забув, що послав Пашку. Як на мене, то я б ото... — у нього затремтіли губи, і руки швидко затермосили тонкий каламайковий пасок.

— А ти м'якши серце, не плекай образ. Поплач, коли плачеться... — сказав Катусин, шорхаючи нігтем по лавці, на якій сидів. — Людина, якщо вона пам'ятатиме про кожен день, згорить від марної люті.

— От я й горю, — різко докинув слова Дудін і засміявся.

— І гориш... і згориш! Злічено твою силу, Єрмолаю, — ласкаво відповів Катусин. — Безладно живеш, смирення не набув, буяниш даремно... — вичитував Катусин.

— Смирення? — суворо перепитав Дудін. — Куди ж мені ще смиритися, Степаночку? В рурочку згорнутися, чи як?

— Шукай своє в житті... Запис пам'ятай! — вказав Катушин.

— Це який же запис, Степане Леонтіївичу? — шумно зітхнув Сеня.

— А сто восьмого псалма запис, — впевнено й швидко сказав Катушин. — За сльози та за неоплатні борги сто восьмий сторожем стоїть, — і він дрібно-дрібно поплескав себе по коліну. — На берегах у сто восьмого й провадиться запис. Кожному жучкові, а своя буква. І люди стираються, і книжки стираються, міста тануть димком, а запис непорушно стоїть, як мур! Ти в запис віруй, Єрмолаю, коли нема вже в що...

Тепер Катушин, не моргаючи, дивився в газону, розпечену до білого жару сітку, немовби в сліпучому сьйві її й розгорнутий той сувій з усілякими земними печалами й скаргами.

— Ангел у тебе замісто писаря, чи що? — ущипливо сказав Дудін і кашляв з таким звуком, наче роздирали міцну тканину.

— Ти буйний, Єрмолаю, а я тихий. Ти полиши мені жити по-моєму. Бухикаєш, а нема того, щоб смиритися... Все шукаєш чогось! Негубленого не знайдеш.

Дудін помовчав, але тільки задля того, щоб з більшою силою вимовити.

— Ось і я такий же прийшов, як вони, — зашепотів він з болісною пристрасністю. — Не хочу, щоб і вони життя своє без життя прожили. Я для них, Степанку, шукаю...

— Чудний ти... літучий якийсь. Завжди, сказати б, за дитину тебе маю, — засміявся з дудінської палахливості Катушин. — А ти, хлопче, — звернувся він до Пашки, — ти мовчи. Виростеш — сам усьому ціну знатимеш. Шукай, де тут основа. Теперішнього мого хазяїна батько, Гаврило Андрійович, царство небесне, — вів далі він, притишивши голос, — то він мене якось зі сходів зіпхнув... Я тоді й зламав собі мізинчика, впавши. А ліжка наші поряд стояли. Уночі спить він, а я сиджу отак-о з копилком, з дерев'яним оцупком, та й думаю собі: що на світі має більшу ціну — мізинчик мій чи життя його. Все спокушав мене нечистий по довбещі його торохнути...

У цьому місці Пашка підвівся з табуретки.

— Я спати піду, — раптом сказав він і позіхнув.

— А йди собі, хлопче... Я тебе не держу, припони на тебе нема, — охоче кивнув Катушин і, коли Пашка пішов,

повів далі: — Цілісіньку ніч і продумав отак ото. Знайшов основу — вже світало у вікнах. Дружина його, бач, з приказчиком злигалася, а в приказчика уразка в роті була...

— Яка уразка? — злякався Сеня.

— Іди-но ти спати, любий друже, — мовби прокидаючись від сну, відвів Катушин Сеню набік. — А книжечку ти ще раз папірцем обгорни... та на мокре не клади, зав'яне. Ну, бережи тебе господь! Дерев'яний братусь твій, дерев'яний... мозок у нього прямий якийсь.

Дудін, зосереджено бурмочучи собі під ніс, вийшов разом із Сенею. Не перемовившись жодним словом, вони зійшли вниз. Вже біля воріт, під тьмяним ліхтарем заїзду, Дудін раптом схопив Сеню за руку.

— У святі Степанко лізе... А ти йому не піддавайся! — переконано зашепотів він, бгаючи в кулаці сиву борідку, — Не повинна людина терпіти. Терпіння людині на глум дано. Воюй, не піддавайся! Людина солдатом народилася, на те й зуби дано...

Над головами в них блимав жовтий ліхтар заїзду. Сіаяся легкий сніжок. Дзиги вихорів безшумно кружляли по кутках. Сені було холодно в самій сорочці. Дудінове обличчя, зосереджене в точку безсилої настійливості, зовсім налякало його. Він вирвався з його руки й побіг по снігу.

— Спинись, хлопчику... спинись! — благально гукав услід йому Дудін і йшов Сениними слідами.

— Дядечку, ти п'яний! — так само благально оборонявся Сеня, щосили стукаючи в замкнені двері бихаловського чорного ходу.

Оглянувшись з дверей, ще раз побачив Сеня в синіх непевних сутінках двору довгу постать Дудіна; він стояв сам-один посеред двору й кашляв, геть увесь зосередившись на чомусь невидимому для Сені. Кашель Єрмолая Дудіна скидався на нічний гавкіт великого дворового собаки.

V. ІМЕННИНІ ЗОСИМА БИХАЛОВА

Квітень був — місяць бурхливих струмків та першого цвітіння, але на Зарядді, крім чорноголових граків та великопостових дзвонів, нікому було кричати про те, що, ніжна й неспівна, приходить до міста весна.

Зосим Васильович, іменинник, бачив, повертаючись від заутрені: на стародавніх кремлівських стінах прозеленів повзучий мох, а сніг у кутках протанув дірками, а крига

на річці набухла й посиніла, ладнаючись повзти геть від чимраз більшої тепліни. Незабаром, не нині, то завтра, скреснуть річки по всій країні, сонце злетить у блакитну височінь літа, курява здійметься вздовж московських вулиць, подорожчає картопля.

Зробило Заряддя Бихалова людиною несхитних поглядів, — на річ дивився суворо, нудьги й туги не знав, ніщо його не дивувало. Але тут опала ноги зрадлива кволість, стислося серце незвично й болісно, загуло в ушах. Запаморочила Зосима Васильовича весна.

День мокрий стояв, вітер бризкав вологою з річки. Повітря гуло багатьма тисячами прискорених дихань. Але розгадав Зосим Васильович, що тривожна дзвінкість вітру, який співає в стовпах, голих деревах, флюгерах, як тривожна й ненадійна і будь-яка радість.

«Спливають весни, минають людські літа, і коли-небудь, через тисячу весен, травиця знову заспішить до сонця і дзвінкий вітер обсушить перший смолистий листочок. Залишиться від тебе, Зосиме Бихалов, єдина кісточка. Буде їй і сиро, і сумно, і холодно в талій землі лежати. І якщо тисячна весна трапиться бурхливою — яблуні в лютому зацвітуть, а крига скресне з Нового року, — буреподібний вітер розриє землю до самісінької кісточки і спитає вітер: «Чим ти, кістко, уславилася? Лежиш — не радієш». І кістка йому не відповість. Сиротливо буде тліну твоєму, Зосиме Бихалов, тієї останньої тисячної...»

Хоч би що було — все приймав Бихалов з суворою розсудливістю, не бідкаючися. А тут заболіло під серцем, і схотілося зикнути, як на Пашку в крамниці: «Спинись, весно!» Не спинилась: все навкруги поспішало заповнювати призначені строки.

Наче й ранок був, а вже таїлася в ньому ніч. Оскляніло небо, лютував вітер, пливла весна. Двоє биндюжників, напівбугаї, били загнаного коня, кричучи, напружуючись, аж червоними поставали. Сани міцно примерзли до оголеного каміння. Коротконогий двірник, увінчаний мідною бляхою, квапливо зрубував з тротуару м'який льодок, допомагаючи весні. Жінка, спотикаючись, тягла санчата з сувоями шитва, — зарядська швачка. Її обличчя огрубло й пожовкло тільки від того, що проспівала все життя. Били дзигарі на вежі, видзвонювала конка на розі, їхали валкою візники, обнюхувалися собаки.

Біля каплички худючий бродяга з вербочками чверть години умовляв Мотрону Симонівну, секретовську нахлібницю:

— Запевняю вас, тітонько, як щирий християнин... За тиждень ще дужче запушаться! Овечки, справжні овечки стануть...— Голос у нього був хрипкий і злий.

— Ні-і,— в товстій хустці похитувалася на вітрі стара.— Ми за п'ятака кряжимо-кряжимо... Скинй, скинй, лебеду, для старенької. Я в тебе зате два пучки візьму...

— Та тут же дров самих на гривеника, гергера чортова! — кричав порожнім, лунким черевом чолов'яга, замахнувшись усім оберемком краму.

Зосим Васильович ішов мимо з огидою. Вдома ляснув Сеньку за недочищений чобіт, а двірника, який прийшов поздоровити, вилаяв від усієї повняви розгніваного серця; на покупця гримав.

Торгували того дня до обіднього часу, як у свята, але тільки перед закриттям понабігав люд. Бихалов, хоч і нездужав, розпрямлений і урочистий, у чистому фартусі, тужився зморшкуватою шиєю, клацаючи на рахівниці та випробовуючи об мармуровий уламок добротність надходжуваного срібла. Карасьєв порався з цукром і так вправлявся, наче був чотирирукий. Сеня машисто орудував хлібним ножем, коли двері до крамниці відчинилися й зайшов ще один.

Прибулець був не старий, але, сказати б, згрисений жорстокою хворобою. Обшарпане осіннє пальтєчко, без гудзиків, звилізлою де-не-де ватою, осіло й набрало форми довгого худого тіла; надто гостро вирізнялися плечі й кишені, над міру чимсь набгані. В лівій руці звис невеличкий клумачок.

— Чого zvolите? — сухо спитав Бихалов, з крекотом нахилиючись підняти впущену монету.

— Це я, батечку...— стиха сказала подоба людини.— Сьогодні о пів на одинадцяті випустили...

Чути було в тиші, як знову вислизнула й покотилася срібна монетка.

— До кімнати йди. Порахуємося потім,— ривком кинув Бихалов і огледівся, змірковуючи, чи багато зрозуміли чужі з того, що сталося.

Наче крізь стрій проходив через крамницю бихаловський син, сутулячись і спотикаючись. Він ще не пройшов зовсім, зачепившись полою за лопнутий обруч діжки, коли почув позад себе запитання. Старий з опухлими очима, в картузі, схожому на гніздо, питав у Карасьєва:

— Синок Зосимові Васильовичу, чи що?

— Не синок, а ціле синище,— пограв кремезними плечима Карасьєв.— Закінчив курс своєї науки, здав екзамент

на пастуха!..— Він не доказав, спинений злим хазяйським поглядом.

— Замикай! — кричить Бихалов.

Сеня гримить півдужиною замків, біжить, випробовує рукою й на око, чи добре повисли на віконницях. Не встиг Зосим Васильович піддьовку скинути, Карасьєв, рум'яний спокусник, долі потуплюючи кругле грайливе око, каже ярославським наспівом:

— Їсти подано, Зосиме Васильовичу. Накажіть починати...

— Не крутись ти, сатано,— жартівливо огризається хазяїн: прихід сина й невірзані надії на якусь докорінну зміну в ньому роблять свою справу.— Встигнеш бабóту свою полапати. Ач як чуприну зачесав!

— Задля краси-елегантності,— відшаркується Карасьєв, поплювуючи на долоню і пригладжуючи разуючі кривизни кок на лобі.— Це ми, Зосиме Васильовичу, щоб дівчата любили...

— Бачив я дівок твоїх,— буркотить Бихалов,— худючі та мазані. І не розбереш: жива людина чи труп. Вибрав, що й казати.

— Це дарма,— крутить плечем, в міру ображаючись, Карасьєв.— Я й труп можу покохати. Кохання з нутра йде, і людина не може знати, куди її серце приплине.

— Йолоп! — оголошує йому Бихалов, похитуючи головою на велику Карасьєвську втіху, й сідає до столу. На ньому засмальцьований піджак, одягнений на сніжно-білу сорочку. Він усе ще посміхається: в Карасьєві не без приємності впізнає він молодого себе.— Петре, їсти йди!

Принишклий, похнюплений, виходить із сусідньої кімнатчини Петро й сідає скраечку табуретки.

— Лоба розучився хрестити?..— пильно косуючи на сина, буркотить батько.— Забороняють у вас там, у тюрмі, чи як?

Петро мовчить, мовби не чує.

Карасьєв з показною старанністю широко й побожно хреститься.

— Ти, Петрушо, не сердься...— кашляючи, каже батько.— Сам знаєш, за прилавком усе стою... Тридцять вісім років стою. До мінуєтв ваших не привчений.

Петро стиха:

— Не треба, батечку, стомився я...

Миска пісних щів швидко порожніє. Карасьєв жадібно набиває рота; рум'яні щоки його надимаються густими барабанами. Сеня їсть боязко. Петро зовсім не їсть.

— Пашка де? — питає Бихалов, так підвищуючи голос, що Сеня впускає ложку. — Забирайся геть з-за столу, коли сидіти не вмієш! — різко наказує Бихалов. — Іване, Пашку ти вирядив? Простуджений він, даремно ти його... Ще впаде де-небудь.

— Я його... — давиться Карасьєв і з видимим одчаєм ковтає непрожований шматок, — ...його зранку по оцтову кислоту вирядив. Дуже велика надоба.

На столі пшоняна каша, рясно полита олією. Карасьєв перший пірнає ложкою в кашу, але спиняється на пів дорозі до рота, вирядивши очі на хазяїна.

— Іж, іж, — сміється Бихалов. До Петра: — А ти? Чи, може, гребуєш? Може, тобі батьківська сіль солоніша від острожної? — сухий, гіркий смішок.

— У мене катар, мені не можна, — стиха каже Петро.

— Ката-ар?.. Хрбж... — пирхає в коліна Карасьєв, улесливо дивлячись на хазяїна.

— Гей, лакуза! — зло осаджує Бихалов. — Губою по підлозі соваєш, заскабити не боїшся?

Усі мовчать. Петрові очі темнішають, як вікна в сутінках. Сеня стоїть віддалік, сумно дивлячись, як Карасьєв дожирає кашу.

...Сеня має посуд на підвіконні, широкому, завтовшки в стіну.

Облудна весна креслить вікно тонкими подряпинами морозу. І влітку швидко сутеніє в Бихалова, а взимку й зовсім не буває дня.

— Ну... розповідай, — зітхає Бихалов. — Мені про себе розповідати нічого. От мати без тебе дуба врізала. Ти їй хоч листа написав би з тюрми, вона тебе жаліла.

— Я знаю, — невизразно вторує Петро.

— Отож-бо, знаєш. Погано, либонь, у тюрмі?

— Та що сказати?.. Поганенько. Виснажився до краю, — глухо каже Петро. — Останніми днями на світанку все людей від нас забирали. — Сеня прислухається й обережно плеще окропом: — Десять близько третьої години прийдуть, ключами задзвенять... — одноманітно тягне Петро, — забирають. А він і гукне на всю тюрму: «Прощайте, товариші!» Тут уже й починається. Вікна б'ють, у двері гамселять... У нас, на Таганці, тюрма була дуже лунка.

— Що ж, на випуск, значить, забирали? — буркотливо питає Бихалов-батько, зскрібаючи нігтем маслянисту скоринку обіденного бруду зі столу.

— Не на випуск, батечку, а на повішення, — спокійно каже Петро й обертає голову до вікна.

Сенине обличчя, суворе й бліде, одразу змарніло. Перемігає спогад: там, на селі, в Бабашихиному лісі хлопці сучку вішали. Вона довго дряпала лапами повітря, виючи й підгинаючись угору. Сеня стояв тоді осторонь загальних веселощів і обличчям повторював усі її марні рухи.

— Ось у нас теж собаку вішали... — несміливо починає він, ковтаючи рясну слину.

— Годі! — Бихалов, геть увесь червоний, б'є долонею об стіл. — Ці байки ти у мене в квартирі облич, тут тобі вихвалитися нічим! Ти матір свою з'їв і мене з'їсти хочеш? А я не дамся... не дамся, братику!

— Та я й не вихвалююсь, — гірко всміхається Петро, у якійсь страшній судомі розгладжуючи собі обличчя. — Чим тут вихвалитися?... Хіба тільки тим, що від розправи вцілів? Кепська радість!

— Сенько, заварюй чай! — кричить Бихалов.

Заварюють густо. Шелестить у Петрових руках папірець розгортваної карамельки. Маятник цокає. За вікном якийсь шум; відмикає Сеня. Через відчинені двері городовик багровою долонею підштовхує в плече Пашку. Пацине обличчя нерухоме й сіре, і він особливо тяжко присідає на кульгаву ногу. Руки свої, перебинтовані в долонях, важкі й білі, ховає Пашка за спиною.

— Пашо, що тобі таке? — злякано, напівпошепки питає Сеня в брата.

— Руки обморозив ось... — відповідає холодно брат.

— Хлопчина бреше! — чітко проголошує городовик.

Часто підносячи руку до овчинної тулії, він доповідає. Віз хлопчина два бутлі оцтової кислоти, віз та й віз із гори. А тут нагодився похорон: зазівався. Сани перекинулися на тумбу, а слідом упав і сам він, руками в розбите скло.

— І так злякався хлопчина ваш, що хазяйське добро загине, що голіруч, без рукавичок, як був, поткнувся в оцтову калюжу. Перелити бач, хотів хоч би пригорщу у відбите днище! — схвально осміхається городовик. — І тільки як побачив кров на руках, тут і закричав.

Хазяїн повільно пішов до Пашки, не зводячи погляду з вихору на його стриженій голові. А той шулився й задкував до стіни.

На пів дорозі Бихалов спинився.

— Спати йди, — кинув він крізь зіплені зуби.

Відтак Зосим Васильович скинув піджак і поліз на своє високе ліжко: він випростався, наморщив чоло й зітхнув. І в будні не стомлювався так Зосим Васильович.

VI. ПАШКА РАХЛЄВ ІДЕ В ЖИТТЯ

Бихаловські вікна не відчинялися жодного разу за всі тридцять вісім років. А коли вкрали шубу в небіжчиці, вмурував у вікно залізну ґратницю Бихалов. Крізь неї й найтоншому сонячному промінчикові не пробратися, а злодієві вже й довіку.

За таким надійним укриттям від сонячних вітерців мешкали в пліснявому колі бихаловських стін розмаїті запахи: кожному своя щілина, свій час. Щоранку струмує по підлозі задушливий запахок прілої картоплі й гострим холодком перебігає дорогу до носа гас. Обіднього пришельця обдасть, крім того, гарячим диханням кислого житнього хліба. А досидить пришелець до вечора, полоскоче йому носа несподіваний і незбагненний аромат з-під хазяйського ліжка, — ціла купа там різноколірного дешевого мила. А в переднічний час усе інше витісняє гнилуватий присмак мокрої солі та відвологлих, фарбованих олійною зеленню стін.

Величезна піч розгородила надвоє бихаловську щілину. У правій половині притулилося приніжжям до печі, сховане за ситцевою запоною, хазяїнове ліжко. Біля стіни стіл, над столом поясний Микола. Похмуро дивиться він з-за поцяткованого мухами скла на чадну перед собою лампаду. Тридцять вісім років тому молодший і веселіший був: тоді ще не обдурювали угодників газовою сумішшю. А за кіотом стирчить висохла вербичка. Пообсипалися котики, і вже не весняна щедрота з веселої бистрої річки, а різка різкою, недоумків шмагати.

Права половина — прикажчицька. В сирому закутку, біля входу до крамниці, позбивані з старих ящиків ліжечка для Савелієвих хлопців. Легкі, приємні сні не зароджуються в таких закутках. Карасьєв, зарядський красень, приміщається на полу, де й тепліше, й благодатніше. Сюди пробиралися інколи на соковите ярославське тіло охлялі на сухожильному Зосимі Васильовичу блощиці.

У стіні, де Микола, пробито діру — двері, за ними кімнатка-малятко, кімнатка-скринька. Стоять такі скриньки під ліжками богадільних бабусь, відчиняються туго і співають у проіржавлених завісах, залежно від погоди змінюючи голоси... А приховують вони в собі черв'ячків молі, неношене жіноче лахміття та запахи: прілий — тканини, кислий — заліза, згірклий — мила, проскурний — від

порохнявого божественного сміття... Тут, на скрині, померла Бихалова-мати.

Петро пролежав з півгодини на високій і твердій подобизні ліжка, тоскно поглядаючи на полицю з недопитими мікстурами, на безкіютну троєручицю в павучому кутку: відтак підвівся й пішов до батька. Той не спав і, лежачи на спині, дивився в стелю неморгливими очима.

— Батечку, — стиха сказав Петро, — я поговорити хочу...

— Ех, та потім, потім! — мало не хникаючи, заворухився батько. — Жалощів у вас нема. Піді-но краще в підвал, хлопці туди побігли. Не накоїли б чого над собою.

— Це в картопляний?.. — покірно спитав Петро, відходячи од батька.

— Еге ж. Спати клич.

Двері не одразу виводили в підвал. Спершу — сіни, лівобіч — вихід до крамниці, правобіч — чотири темні сходинки. Ними, знайомо слизькими, промацуючи пільму недовірливою ногою, зійшов Петро. Остання підгніла, тріснула.

Петро витер сірника й штовхнув низькі дверцята. Сірник згас, з підвальної темряви віяло тужавим теплим вітерцем: картопля. Петро зайшов, дверцята за ним зачинилися самі. Коли відчиняв двері, звідкілясь із глибини темряви долинуло глухе схлипування. Тепер там стояло цілковите безгоміння.

— Ти хто? — якомсь ламко пролунав Сенин голос і урвався. — Це ось Пашка тебе кликав!..

Петро прислухався. Темрява мовчала. Петро переступив з ноги на ногу, хруснула роздавлена картоплина.

— Кинь, Сенько. Ну, хочеш, я картоплиною в нього загілю, — сказала темрява простудженим Пащиним голосом.

— Ну звичайно! — з гарячою переконливістю заспішив Петро. — Що з вами, хлопці? Адже того, що ви подумали, не існує на світі! Вам наговорили дурні, які самі нічого не знають. Ну, дивіться. Бачите, хто я? — Він згадав про сірники, дістав коробку і, з вогнем у витягненій руці, ступив крок вперед. — Я Петро Зосимович, ваш товариш Петро. Я провідати вас прийшов...

Сірник горів нерівно, задихаючись у підвальній духоті, згасав.

— Підглядати прийшов, чи не крадемо...

— Та й зовсім не підглядати, — спалахнув Петро. —

Навіщо ти сказав неправду? Це не гаразд. Ти ще хлопчик, я старший за тебе.

— Авжеж хлопчик! Вже оброки за батька та матір сплачуємо! — усміхнулася темрява. — У Сибіру вже плодяться такі, сам твій батько казав.

Петрові раптом стало дуже незручно. Піти геть було недоречно, мовчати — надто безглуздо, а говорити, стоячи перед ними, було найважче.

— Мій батько — груба людина, я знаю, — незугарно признався Петро. — Але мене ж ви вперше бачите. Чому ж ти хочеш уколоти мене? Я такий же, як і ви... — Петро хотів додати «нешасний», але замінив «пригніченим», а коли знайшов це слово, було вже пізно говорити. Петро ладен був заплакати цієї хвилини через болісне недовір'я тих, заради кого він ішов у тюрму.

— Ну, гаразд, — спокійно і невблаганно сказала темрява. — Ану, посунься, Сенько. Звідки ж це ти дізнався, що ми тут сидимо?

— Батько сказав, — відверто признався Петро.

— Ну от! Іди вкради тоді в батька... — У Пащиному голосі звучав насміх.

— Що вкрасти?

— Та хоч годинника вкради... та й принеси сюди. От і побачимо дружбу твою!

— Я не розумію, я зовсім не розумію тебе! — хапливо заторочив Петро і ще ступив вперед з простягненими руками. — Пустіть-но мене сісти поряд... і даваймо поговоримо.

— Сідай, — стиха вимовив Пашка; з коливання повітря Петро зрозумів, що Пашка підвівся. — Ходімо, Сенько! і ревти годі, бо хазяїнова картопля загніє...

Мовчки, стороною, хлопчики пішли з підвалу геть. Грюкнули двері.

Петро все стояв, сторопівши від образи. Потім він почув шурхливий звук засува. Петро кинувся до дверцят і сильно штовхнув їх. Дверцята, глухі до його удару, як чужа спина, не відчинялися. Ковзаючи на роздавлених картоплинах, Петро пішов у куток, де сиділи хлопці. Там він намацав напіврозсипаний мішок картоплі й сів на нього, затуливши обличчя руками. Хвилини через три він одвів руки, похитав головою й засміявся.

А Пашку й справді тіпала простуда, ще в підвалі паморочилася голова: дедалі частіше, зранку, накочувався на нього маячний напівсон... Він приліг, і одразу ж свідомість його потьмяніла: наче вилили з скляночки й саму

скляночку розбили. Дихання захрипіло, мовби в груди вмістили великі, люті дзигарі. Привиджувалося, ніби стіни розсунулися, відтак ліниво погойдалися, відтак рушили на Пашку, погрожуючи знищити.

...А ось уже й нема стін, а немовби заплава. Сіно косять жінки, й Пашці всього вісім років. День гарний, пекучий; сонце висить над самісіньким тім'ям. Небо синє, аж чорне. Схід погрожує дощем. Шерегами йдуть осоловілі жінки та жваві, говірки дівчата. Дітвора, — і Пашка разом із нею, — гасає по стежках, визбируючи ягоди.

Розморило сонцем Марфушку-дурельку. Подертою білою хусткою запнувши рум'яні щоки, очі прискаливши, заходила з узлісся Кривоносового бору, йшла — наче виграла. Розмірено випиналися плече й груди на вимаху, розмірено зітхали трави, никнучи під гострою косою. Тут Пашка перед нею стоїть і в траву дивиться.

Марфушка йому:

— Відійди, чорт!

А Пашка й не чує... Марфушці прізвисько у Ворях — Дубовий Язик. Знову:

— Відійди-т, я тобі тказала чи ні? Ось я тебе котою!

Пашка й у ті літа задиристий був:

— А не підкосиш!

— А от і підкоту!

— Ану, підкоси!

Марфушка махнула косою й зубом скригнула. Пашчин крик був незвичайний, наче коняка надумалася закричати. Визирнула з-під хустини Марфушка — і справді підкосила хлопчєня: з ноги в нього, трохи вище бабки, червона юшить кров.

Клаптями сорочки перетягали Пашці ногу, несли на рогожці додому. Свідомість Пашчина померкла. Відтак ніч. Хатня духота пахла телятами. Мухи билися в стелю. Поряд сидів Сеня й тицяв у почорнілого від муки Пашчиного рота кислий квадратик карамельки. Все забув Пашка, все з'їдає, як іржа залізо, тупий людський біль.

— ...Пашка, вставай!... — каже стиха Сеня, кладучи руку на Пашчиного лоба.

Але Пашці млосно, Пашка мовчить.

— Уставай же, сказано! — грубіше наказує Сеня й тице перстом у зволожений потом Пашчин лоб.

Пашка сердиться, ковтає малізну слини, розплющує очі.

Сеня — в жилетці й з бородою, очі люті: Бихалов. Марєння Пашчиного одразу мов і не було, тільки непокір-

но склепляються очі, тільки руки, наче на шматочки порубані, і кожен шматочок окремо горить.

— Встигнеш, кажу, виспатися,— каже йому Бихалов.— Петро де? Я його по вас послав.

Пашина пам'ять прокидається ліниво. Пашка морщить чоло, рот його тоді розтуляється сам собою:

— У підвалі він...

— У підва-алі? — копилить губи Бихалов. Брова в нього біжить догори знетямленим смішком.— Що ж йому там робити?

Старий бере з полиці семилінійну лампочку й відчиняє двері до сіней. Пашка чує, як обережно сходить хазяїн-по сходинок, відтак одсуває засув підвальних дверей.

— Петро... Петрушо!..— гукає він у глиб підвалу.— Ти тут, га?

Петро виходить з підвалу, підсліпувато щуриться на каганець, усміхається, мовчить.

— Як попав сюди?..— питає батько.— Гроші замкнувся робити, чи як? Хто тебе замкнув?

— Та я сам... ненароком.— Усміхнений Петрів голос особливо осоружний Пашці.

— Не міг же ти іззовні замкнутися, що ти мелеш?

— Мабуть, хлоп'ята пожартували,— признається Петро.— Особливо отой, старший. Страшенно недовірливий люд, батечку! — І знову чути, Петро сміється.

Бихалов-старий очікувально мовчить, а тоді знов суворо підносить голос:

— Ну, а якби він тобі по пиці затопив... ти теж сміятися став би?

Близькі до Пашки двері риплять. «Ага, кам'яна стіна наближається!» Пашка скулюється в клубок і материною кофтою, в якій приїхав, закутує голову, тім'я. Знову, впереміж роздираючою очі каруселлю мчать: заплава, Марфушка з косою, кров, розсипані ягоди. Звуки кроків стихають поряд.

— Що ти хочеш з ним робити? — чути Пашці тривожний Петрів голос.

Старий, не відповідаючи й сопучи, шукає щілинку в кофті. Хлоп'я глибше заривається в лахміття, але рука Бихалова протискується до самісінької голови і, приловчившись, хапає за вухо...

Тієї ж миті Зосим Васильович скрикує більше спереляку, ніж від болю. Він розгублено трясе рукою, а на пучці мізинця звисає темна краплинка крові.

Сам Пашка вже стоїть ногами на ліжку, припавши до стіни. Він готовий кинутися. Вологі зуби його блищать у темряві. Обличчя стурбоване й сіре, але рум'янець б'є дико, як осіння призахідна заграва.

— А, он як! — белькоче Зосим Васильович, обсмоктуючи прокушеного пальця.— Ну, злазь. Стояти тобі там нічого.— Він іде до ліжка, дістає з-під подушки цератяний бумажник — у ньому Пащина метрика. Воднораз обгортає пальця червоним носовичком.— Збирайся! — рішуче командує він.

— Куди, куди ти його женеш? — благально заступається Петро, але Бихалову не до Петра.

Похитуючись, Пашка набиває в линялу, запану до дірок наволочку своє вбоге манаття.

— Та ніч же!..— в розпачі за Пашку каже Петро й робить непевний рух рукою, пояснюючи, яка темна й незатишна весняна ніч.

— Не заважай,— владно каже старий Бихалов.— Тут не іграшки тобі, тут життя! В житті завжди ніч.

Одночасно Пашка виступає вперед.

— Ви засуньте паспорт у кишеню мені,— просить він хрипко.— У мене руки не діють...— виставляється боком, тим, де кишеня.

— От що, братику,— не одразу починає Бихалов, але по Пащиних губах перебігає тонкий струмінь, насміху і обличчя старого якось мерхне.— Це ти, братику, отак і вбивати зможеш. А в тому, що повчити тебе хотів, надмірної образи нема. І самого так само вчили. Що більше, братику, по горбу б'ють, то більшого горб і вартий... Адже причащався я нині,— додає він за хвилину зовсім ослабим голосом.

— Прощення проси! — заплітаючись язиком від хвилювання, шепоче Петро.— Хлопче, проси прощення... І всьому край, ну!

— Сам проси, коли охота опала!

Розмірено припадаючи на кульгаву ногу, Пашка йде до дверей. Клунок свій він притискає до грудей якось ліктями. З порога обертається.

— Там за вами ще півтора карбованці залишалось... Сеньці віддайте. Він до Катусина побіг...

— Стривай, я тобі одразу видам,— поспішає Зосим Васильович, але Пашка вже пішов.

Двері причинено не щільно. До ніг біжить морозний холодок. За вікном глупа ніч.

...Трохи пізніше, за годину, Петро заходить до батька й сідає в ноги. Той лежить, як і раніше, вдягнений, неморгливий. В головах у нього якось особливо натякливо, повчально цокають дзигарі.

— Прийшов?.. — жорстко питає батько. — Ну, посидь, посидь у мене. Отак ми й живемо, Петрушо. Варимось, і подякувати нема кому. Ач стопталися черевички твої, пісок і той у них не вдержиться! — зауважує він, дивлячись на худі й довгі Петрові ноги, що звисилися з ліжка. — Віднеси завтра до шевця, походиш у моїх поки що.

— Батечку, — лагідно уриває його Петро, обводячи пальцем квадратики лагчаної батькової ковдри, — я все сказати вам хотів, тільки от час не випадав... Мене ще не зовсім випустили. За два тижні друга справа в судовій палаті слухатиметься...

— А-а, — холодно мовить батько. — Тягне тебе в тюрму, Петрушо. Жерти тобі на свободі нічого, чи як?

— Та мені є що, — з лагідною наполегливістю відповідає Петро. — Хочемо, щоб усі, батечку, жерли...

Вони сидять, не дивлячись один на одного. Раптом Петрові здається, що він сказав грубо. Довгоносе обличчя його блідо червоніє.

— Батечку, а я й забув вас з янголом поздоровити. З янголом, батечку!

— Вибрав час, свинопас! — журливо усміхається батько й легенько штовхає сина в плече. В голосі бихаловському — і скарга на свою нехорошу самотність, і сумовитий насміх над Петровим сум'яттям.

Петро йде спати.

Ще за годину — вже глибокий сон. Газ погашено. Вгорі, на полу, несамовито, з викрутом, наче терпугом скло ріже, хроче Карасєв.

Унизу, поряд з порожнім топчаном, перевертається без сну Сеня. Йому холодно й чогось страшно. Немовби — поле, величезне, рівне, нічне. І в полі цьому розійшлися шляхи братів у два різні боки...

VII. ДІВЧИНА В ГЕРАНІЄВОМУ ВІКНІ

Кожному цвітові своя черга, настала й Сенина пора. Ось уже й Семеном називає Сеню Бихалов: з першої пречистої пішов Сені вісімнадцятий рік. Час Сенін убувати не поспішав. Але коли вісімнадцятого побігли перші дні, почало раптом кучерявитися в Сені волосся. Раніше все

під скобку стригся, олією приборкуючи непокірний потиличний вихор. А тут заграли Сенині щоки рум'янцем, а голова — крутиками, нічого не вдієш з ними. Не всіх у могилу гнало Заряддя.

У Сені очі сірі, а брови, засвідчуючи силу й волю, густо збіглися до перенісся. Життя в нього по вінця наліто. Воно переливає могутніми жовнами в нього на спині, під сорочкою, воно грає на червоних Сениних губах. Виріс і поширив: незабаром тісна стане неглибока, невисока зарядська скудота.

За п'ять років життя й прикажчикування в бакалії не стомився Сеня бігати до Катушина в його підгорищенськунвисочінь. До літа вісімнадцятого свого року всі Катушинові книжки перечитав Сеня, не минув жодної. Кожна з обтертих, слизьких сходинок катушинських сходів мала своє полицчя й місце в Сениній пам'яті... Збігав, швидко проходив темний коридор з незліченною кількістю дверей і ривком відчиняв навстіж одні з них.

Так сталося й цієї неділі, після закриття крамниці. У вікні майстерні, де працював і жив Степан Леонтійович, широким снопом западало сонце, яскраво й оранжево розташовувалося й на повстяних дверях, і на підлозі з обрізками сукна, марлі, вати та картону. Коли відчинилися двері й у сонячній плямі з'явилася біла Сенина сорочка, аж примружився Степан Леонтійович: вже не терпіли світло його сліпнучі очі.

— Чого це ти гарячий такий нині? Наче з печі щойно виліз, випекли...

— Книжку назад приніс.— Усмішка Сенина широка й вільна.

— Усю прочитав? — мружився Катушин.

— Та всю, всю. Твір хороший, що й казати. Тільки от надто вже про любов багато. Наче в них і діла іншого нема: закохуються та розлучаються.

Катушин усміхався: пізня старість спостерігала ранню молодість.

— Все до того й тече, Сенечко. І нема іншого діла, правда твоя. Котрі люблять, ті й щасливі. Ти знай: увесь світ придбаєш, і він тебе ошукає, а любов...

— ...врятує,— докінчив за Катушина Сеня.— Це ти з отієї он книжки, Стедане Леонтійовичу, говориш. Я чита-ав...— протягло сказав Сеня.— Там далі так сказано: але коли обманить тебе любов, то болячіший її обман, ніж обман цілого світу. Тільки, по-моєму, все це брехня,— і з усміхненою недовірливістю Сеня сідає біля старого.

— Що ж, обманувати я тебе буду, чи як? — хитрувато посміюється Катушин.— І я ж не завжди такою собі пещерицею по світу вештався. Я тобі з правди життя сказав, а не по книжці...

Вже за три хвилини від катушинської веселості нема й сліду. Він сумно мовчить, заглиблюючись у свої спогади. Опуклі окуляри знову тремтять на його маленькому носі, брови по-дитячому зведені.

—...Сильно мені хотілося грамоту опанувати,— сутулячися ще дужче, розповідає Катушин.— Мене тоді дяк і прихистив один, з сусіднього села. Я до нього бігав по-тай, мало не замерз одного разу, в хуртовину побіг. Я в дядька жив, дядько й не пускав: «Ми без грамоти прожили, і тобі калятися не слід!» А дячок мене і навчав... От як скінчилося навчання, він і каже мені наостанку, дячок мій: «Ну,— каже,— Степане, все я тобі, що мав, передав. Нічого в мене, Степане, більше нема... Личаки ось іще вмю плести, хочеш — навчу. А далі вже простуй, сам як знаєш».

Сеня дивиться у вікно. Вітерець віє йому в обличчя й перебирає крутики Сениного волосся, ніжно, мов жіноча рука. Груди дихають важким духом розпеченого заліза й каменю. Повсякденні зарядські запахи бояться сонця, тікаю глибше — у провалля прохідних воріт, в купецькі скрині, в морок костоломних сходів. Сеня любить дивитися з катушинського вікна: видно багато.

Муровані невисокі поверхи з суворою простотою здіймалися вгору. Передвечірнє сонце розпікало повітря, м'якшило асфальт, наче віск, оранжевим серпанком одягало пилясту московську долину. А внизу скрадалися криві переулки, і в них стояв небуденний гамір. Ремісничі Заряддя погулювало, лузало насіння, скрипіло гармоніями, виливало свою тугу в журливих піснях. Кожному зарядцеві приділено на святі окреме місце. Дудінові — в сирому підвалі цокатися з пляшкою, Бихалову — розчулюватися над київським патериком, над переказами про святих подвижників, Карасьєву — все гуляти переулочками, переморгуючись із зустрічними дівчатами.

На все це Сеня дивиться тепер із змішаним почуттям млявої цікавості й подиву. Оцими ж руслами, в Зарядді, потече і його власного життя річка. Спокійна буде чи порожиста, і коли обміліє — в чиему житті загубиться її кінець?

Раптом почув Сеня старече схлипування позад себе й мовби шелест паперу.

Катушин сидів тепер до нього спиною, і за лиялим ситцем його сорочки чудернацько метушилися старечі лопатки.

— Та чого ти, Степане Леонтійовичу, дідусю любий? — кинувся до нього Сеня.

— Нічого... нічого, друже. Спасибі тобі за ласку твою... Дячка свого згадав ось.— Катушин уже усміхався, і обличчя його, розглажене усмішкою, скидалося на останню сторінку книжки, зрошену слізьми.— Геть увесь, либонь, розчинився в земельці, літа чималі. Як навчив він мене личаки робити, так і помер десь за тиждень. Ну от і я так само.— Виходило, що не Сеня розраджував старого! а скорше старий мирив молодого з неминучістю смерті.— Не тривожся, хлопче, кріпись. Тільки дуращі мої. Постарів я, а куди мені? В богодільню мене не приймуть... Крові я не проливав, батьківщини не рятував. А очі от спокою хочуть. Береш голку в руки, а й не бачиш її, голки тієї... і нитки не бачу! Отак воно, хлопче любий, порожнім місцем по порожньому й шию. Тільки от рука не обманює...

Він сидів, зсохлий калузький дідок, дивлячись у низьку стелю, під якою просидів усе життя, і кусав губами нігтик мізинця, як провинний хлопчисько, котрий розбив те, що дарують людині раз на життя.

Спека за вікном змінилася прохолодою, передвістливо повіяло вологою з річки. День ховався кудись за будинки, що дихали душною кам'яною знемогою. П'яний голос десь унизу завів пісню, урвався на високій точці і змовк. На зміну йому з відчиненого вікна секретовського трактиру заспівав трубним голосом орган. Замислившись, Сеня нерухомо дивився у вікно.

— ...Усе картузи та картузи, а вона ж пак не жде! Будь ласка, скаже, митися та й на стіл!..— чув Сеня зовсім здалеку.

У двоверховому будинку навпроти, в тінявій стороні, відчинилося вікно. На вітерці заколивалися серпанкові фіранки; за ними палали на підвіконні пушисті яскраво-червоні герані та жирні бальзаміни. Раптом у вікні з'явилася жінка чи дівчина,— не міг роздивитися Сеня.

Вона обсмикнула фартушину, сперлася ліктиком на підвіконня і, глянувши вниз, позіхнула. Щось привернуло її увагу на даху; розсунувши вазони з квітами, вона виткнулася з вікна.

— Та летить же ви, летить собі!..— закричала вона безпорадно плескаючи в долоні; слідом за тим вона побачила

Сеню у вікні.— Там кіт на голубів полює, наполохайте його! Та швидше ж, ото незграба який...

Вона була така святкова, знадлива — в ошатному геранієвому вікні.

— Зараз ми його вшануємо,— відповів Сеня через вулицю й заспокійливо махнув рукою.— Тільки не йди, побудь там іще трошки!

Не дослухавши Катюшина, він метнувся до дверей і невдовзі через розбите дахове вікно вихопився на дах, гуркаючи по залізу важкими чобітьми.

Побоювання, що вже пізно, виправдалися: гладкий білорудий кіт тримав голуба в зубах, з розірваної шийки капотіла на розпечений дах кров. Наступної миті він жалісно розчепірів лапи в стиснутій Сениній руці... Та ось нога ослизнулася вниз, і одночасно в геранієвому вікні пролунав дівочий зойк. Якби не ринва, Сенина гра була б програна... Похитуючись, не випускаючи здобич, він стояв край покрівлі й силкувався опанувати схитнену свідомість...

Спершу він відчув небезпеку й відсунувся на півкроку вгору по схилу. Вивернувшись, кіт дряпав йому руку, а дівчина ще кричала щось із геранієвого вікна і Сеня з подивом розрізняв у її голосі сердиті нотки. Все ще паморочилася голова — не міг добратися причини її гніву.

А та нетерпляче тарабанила долонями по залізному підвіконні.

— Та пустіть же його, вам кажуть... Це наш кіт! — І обертаючись до когось позад себе: — Мотроно Симонівно, він його задушить. Господи, які дурні бувають на землі!

Він стояв тепер на гребені даху, тримаючись за мурований димар, великий і сміливий, у чорно-голубому передгрозовому небі, і розстебнута біля коміра сорочка його оранжево горіла в тягучому призахідному світлі. Тільки-но зрозумів і розчепірів пальці, кіт миттю зник у горищному прорізі, а дівчина все дивилася через вулицю на цікавого хлопчину, хитала головою і сміялася.

— Ну чого ви сюди витріщилися? Не дивіться на мене, чуєте? Не дозволяю...

Її голос був низький, м'який, звучний: його можна було слухати довіку. Сеня усміхався її гніву широко й захоплено: холоди, мурахи й крижинки струменіли в нього на спині. Якби крикнула вона йому — лети! — він, не вагаючись, виконав би її наказу. «Тоненька яка!» — здивувався він і раптом сам злякався за неї:

— Не вилазь, гаразд, не вилазь... Переломишся!

Стареча рука захряснула вікно й тут-таки запнула фіранку. Геранієве вікно одразу загубилося серед усіх інших, таких же непоказних вікон.

Сеня сів на гребінь покрівлі і огледівся. «Тоненька яка!» — повторив він уголос і ще раз посміявся над незвичайністю події. Вітерець віяв за комір сорочки, Сеня підніс руку застебнути й нахмурився: двох верхніх гудзиків бракувало на комірі. Відтак погляд його сам собою перекинувся на чоботи: вони були важкі й незграбні. «Бочки, а не чоботи. Капусту в таких восени квасити, ось що!» — подумав він, згадав карасьєвські чобітки, тонкої шкіри, лаковані, пляшкуватої форми, і засмучено похитав головою...

І, мов той пекельний дүх,— про нього згадали, а він уже й тут,— з дахового вікна виткнулася спітніла, розмочена пика самого Карасьєва.

— Ти чого тут байдикуєш? Геть додому! — ревував він, багровіючи від приємної можливості задовольнити потребу влади.— Чого люд унизу збираєш? Я ось дам тобі, неслухові!..

Але тут сталося щось зовсім непередбачене Карасьєвим. Сеня засміявся, беззлобно, але з якоюсь обурливою незалежністю:

— Ану, ходи сюди! Я тебе, віслюка ярославського, вниз скину...

— Ото дурень! — образився Карасьєв, не наважуючись видертися на дах.— Я тобі замісто батька рідного, можна сказати! А ти отак? Стривай. Я тебе, мужлая, навчу, пригадаю тобі!

— У поминання запиши! — гукнув йому Сеня навздогін, але той уже зник так само раптово, як і з'явився.

...Він довго сидів тут. Мало не все місто лежало розпростерте внизу, як підкорене біля ніг переможця. Величезною ліловою дугою, прошитою золотом, усе вліво, вліво закруглялася річка. Широке й червоне, мов квітка розпуклої герані, сідало сонце за темні кремлівські вежі, шпилі й бані... А знизу пашіла духота, жар, томлива, розслаблююча скука. Небо згасло, і все набирало лілово-синього відсвіту хмари, що наповзала зі сходу. Ніч обіцяла грозу, і вже палахкотів блискавками зсушений московський обрій.

Сеня обернувся. Москва швидко поринала в синяву присмерку, тільки диким бронзовим рум'янцем палали

хрест і баня Микити мученика, що на Вшивій горі. Дали все розмивала імла.

Катушин, приготувавши для Сені останню свою найзаповітнішу книжку, даремно чекав свого плéканця. Сеня сидів нагорі, саме над ним, чуйно вбираючи в себе цю непомірну урочистість призахідної Москви. Серце його токотіло швидко, чітко і владно; так, б'ючи по лункій нічній дорозі непідкутими ще копитами, мчить у свою невідомість жеребчик.

VIII. ПЕТРО СЕКРЕТОВ

У Карасьєва план тонкий. І міцно збиті зарядці смертю не скривджені: коли сконає Бихалов, заповість він гроші синові, якщо той до того часу по тюрмах до цілковитої трухлявини не догние. А крамницю — кому її й залишити, як не Карасьєву, людині непитушій і обіходливій, людині, що знає добродійникам шану, ділу оборот, грошам лік. Змінить Карасьєв вівіску, м'ясом торгуватиме: копійчина копійчину покличе, карбованець карбованця потягне та й вийде з того усидливого карасьєвського натиску під старість мурований будиночок. І шістки козирами стають: за приклад того Секретов Петро.

З дірявого полтиника Петро Федорович почався, а пам'ятає бородата зарядська мізерія, як прийшов він разом з Єрмолайком Дудіним з села, хитруватий, рудий, промітний, гнилими грушками та квасом з лотка торгував. З Дудіним Петька в решку, бувало, грав та навкулачки бився. До Катушина книжки ходив читати. Був клаповухий, за те й прозвали його Лопухом.

Раптом зник Лопух. Де Лопух? Нема Лопуха... Але восени якось з'явилася москательна крамничка в кам'яному простінку поміж двох будинків, і вівіска повідомляла безграмотно, що москательник тут — Петро Секретов. Лопуха в ньому впізнали та й звикли. Шибку вставити, чи оливи купити, чи пику полюбовникові залити кислотою — йшли неодмінно до Лопуха: в нього крам свіжий, з гарантією, і без заправи.

Тільки пішла якось бихаловська молодиця замазки купити на зимову надобу, аж гульк — москательні й нема. Дощечками забито простінок, вівіску зірвано: ні краму, ні хазяїна. Таке лихо, довелося череватій, — останні дні небіжчиця Петра носила, — чалапати на Москворецьку і в незнайомих купувати.

Безвусі поодружувалися, бородатих по цвинтарях по-розвозили. Чутка поширилася по Заряддю: жовто-рожевий будинок Берги продають, їм у гвардійському полку, щоб підтримати чин і фамілію, гроші потрібні. Метикувала голода: якого хазяїна бог на шию посадовить? Раптом Дудіновій жінці привиділося уві сні: будинок Берги продали, а купив клаповухий пан, безпрізвищний, невідслуханий. Дудін тоді ж таки жінку побив, щоб не вдавалася в марновірство. А за тиждень і приїхав новий пан з дружиною. Придивилися зарядці — Лопух. Дуже тоді Секретова незлюбили, що, обминувши Заряддя, манівцями вилюднів. А втім, Секретов од їхньої злоби шкоди не зазнавав.

Спритний був, та ще й на путі йому купець трапився. Були в купця і лабази, і млини, і борошенні гуртові, а ще дурнувата дочка Катеринка. Секретов і учащав до неї в світлицю пожежною драбиною, спокусив її молоду та дурну, недбалими, крадьковитими пестощами, а на четвертому місяці, коли виявилася Катеринчина любов, у діловий, скромний спосіб запропонував Петро Секретов купцеві чесним весіллячком Катеринчин гріх покрити.

Купець тільки бороду почухав та усміхнувся:

— Я розумний, а ти ще розумніший. Отакими, як ти та я увесь Сибір заселено. Не битимеш Катьки? Щиро кажи...

Відтоді Секретов споважнів, кланятися перестав, люди для нього — мов грошики: тільки тоді їм і лік, коли в сотню наскладаються. Опорядив собі квартиру в будинку навпроти жовто-рожевого володіння свого й по всіх кімнатах кнопки провів, щоб уникнути злодія.

...Одного разу на безгрошів'ї на дванадцять свято відчув Дудін образ на приятеля давнього дитинства. Одягся якомога бідніше, найподертіші чоботи взув, та й пішов Петрушу друга серця провідати. Прийшов, став на дверях, голівку набік схилив, усміхається з гірким розчуленням на секретовське благоліпство та й похитується, наче п'янений. А насправді був дико тверезий, навіть занадто як на Ермолая Дудіна.

Секретов за чайним столом ватрушку жував. З одного боку сиділа вагітна дружина, а з другого — шурин Платон.

— Ти що ж це образ-подобу корчиш? — підвів очі Секретов, облизуючи сир з ватрушки. — Яка там у тебе надоба?

— Ватрушечка, либонь, смачна? — зігнувся Дудін у попереку.

— На,— сказав Секретов і простягнув облизану.

— Нині от і черевцем обзавелися... А я ж Петькою пам'ятаю вас, Петре Пилиповичу,— улесливо забубонів Дудін, ховаючи ватрушку в кишеню й з люті розминаючи її там на крихти.— Як, бувало, хлоп'ятами ми з вами бігали; такий-бо вже ви пройдисвіт були, погань, можна сказати, не дай боже! Я б і ще дещо про вас сказав, та от їх соромлюся,— і кивнув на Катерину Іванівну, яка ляжливо завмерла з непрожованою ватрушкою в роті.

Петра Пилиповича в багровість кинуло. Не виходячи з-за столу, натиснув він кнопку під столом, вскочили в двері двірники, взяли Дудіна на оберемок, винесли... Нікому було Дудінові скаржитися, а жінка його, сама хиріючи день при дні, помічати почала, що кашляти став глухіше й нудніше Єрмолай після того, як погостював у друга давньої юності.

...А Секретов угору йшов. У новокупленому домі зазвенів трактирний посуд і заспівав орган. Заряддя — місце людне, трьома бистрими джерелами завирувало у «Венеції» життя. Лінії секретовського життя були грубі, виразні й невибагливі, як і на мозолястій руці. Все в нього було правильне. Коротка його шия не давала хилитися та мліти голові, не те, що в Дудіна довгошийого. Розум свій тримав у чистоті й охайності, не засмічував його легковажними дурницями, як, приміром, Катушин. Провітрювана смішком, не боліла його душа ні тугою, ні жалощами, ні виснажливою любов'ю.

Через чотири місяці після приїзду в Заряддя породила Катерина Іванівна дівчинку Настю. Було б у тій випадковій сім'ї щастя й хоч би зовнішнє благополуччя, аж раптом застудилася Катерина і злягла. Дочці тоді третій рік минав, коли в матері ноги спушли. Все ж таки переповзала від ліжка до вікна, з-за фіранки спостерігаючи чуже життя, соромлячись самої себе.

Саме її, як і Сеня Настю через п'ятнадцять років, побачив Катушин з вікна, шиючи камилавку, дар парафіяного попа. І тому, що прожив без кохання, а перед тим собачка в нього здох, покохав він Катерину Іванівну, чужу, в чужому вікні тугою змучену. Та тільки в убогих віршиках своїх насмілювався він говорити про своє кохання. А ключа від скриньки, де таївся його зошит, ховав далеко-далеко, на нашійному шнурочку.

Залишалася ще в Катерині дещиця тями: гримала ча-

сом по господарству, штопала шкарпетки самому. Незабаром, одначе, зовсім їй ноги відмовилися служити. Поклали тоді Катерину Іванівну в кутовій кімнатці, запнувши вікно тією самою хусткою, в якій, до речі сказавши, вінчатися їхала. Рухатися Катерина Іванівна вже не могла, і доглядала її Мотрона Симонівна, новоявлена тітка з Можайська. Товста й лінива, вона й хреститися допомагала хазяйці малорухомою рукою, вона ж і молитви за неї шепотіла, пояснюючи цілителяві Пантелеймону бурмотіння хазяйчиних губ, допомагала і в усьому іншому.

Секретов запивав. Одного разу вночі, коли боролися в ньому п'яні почуття, прийшов до дружини.

— Ти мені, Катерино, прости... за все гуртом прости! — сказав він стиха, стоячи в дверях, і обмахнув зволожені очі рукавом.

Та лежала нерухома, страшна, біла.

— Чуєш, жінко, прощення прошу, — повторив терпляче він, кулаком б'ючи себе в груди, і раптом загорлав: — Та чого ж ти, наче та башта лежиш... не ворушишся?

Відтоді зовсім махнув він рукою на Катерину.

Зате, сталося якось, почав Катусин ходити до того, що було колись секретовською дружиною. Приходив вимитий, у чистенькій святковій сорочці, сідав біля ліжка й сидів тихо, напівзаплющивши очі. Іноді розповідав чуване й читане або смішне щось, не маючи відповіді та й не потребуючи її. Своїй любові залишився Катусин вірний і любив Катерину, може, дужче, ніж якби вона була здорова. Він же пробував лікувати її відваром капусяного листу.

Тут, у цьому темному закутку, плодилася міль, блимала лампада, вуркотіла чергова черниця, і рік у рік біля столика, заставленого лікувальним мотлохом, безшумно сидів Катусин. Отак він навчився розуміти невиразну мову хворої. Одного разу сказав Насті:

— Ти заходь до матері. Сердиться, що не буваєш.

Іншим разом наважився сказати Секретову:

— Що ж ти її, Петре Пилиповичу, проскурками морш? Ти їй щів дав би.

ІХ. НАСТУНЯ

Настуня росла дівчинкою цупкенькою, смаглявою, як вишенька, завжди в смішинках, як у цвіту.

Дитинство своє пам'ятала років з шести: дядько Платон ляльку подарував.

Лялька була з фокусом, плакала й моргала. Недовго-часні дитячі втіхи: увечері розпоролла Настуня ляльці животики, щоб дізнатись секрет ляльчиного життя. Виявилось, що там тільки пружина та ще жерстяний пищик, що смердів столярним клеєм. Щоб приховати злочин, вона підкинула останки ляльки матері під ліжко. Сміття звідти не вимітали, щоб не тривожити хвору.

Ніхто й не помітив, а батькові було байдуже до Настиних проступків. «Рости, скільки тобі росту стане. Дав тобі життя, даю хліб. От і квити, будь ласка!» — така була неписана угода між батьком та дочкою. У батька на той час ширшали справи, потребували ока, часу. Кожен гвинтик у загальній машині хотів, щоб і його доглядали й піклувалися ним.

Лише в неділю, сідаючи за стіл, питав, посміюючись:

— Ну, Настасіє Петрівно, як вам живеться-ведеться, як ростете-мужнієте?

— Нічого, татусю... мужніємо! — в тон йому пищала вольмірична Настасія Пегрівна.

Питання повторюване з свято в свято, з року в рік... Настуні рано спротивив батьківський дім — ситенні пироги з лівером, безгоміння кімнат, дебела Мотрона Симонівна, яка, щоб приховаги горільчаний запах, — жує м'ятого коржика. Матері Настуня боялася, як страшного сну; коли, щонеділі, стара приводила її сюди, в тісну, завжди запнуту комірчину, дівчинка знеосмілювалася, мучилася докорами сумління, старалася не дихати мертвим духом чужої недуги й над усе боялася доторку білої, спухлої руки, що витикалася з-під ковдри.

Потім, хвилюючись і поспішаючи, вона вдягала обшарпану шубку, діряву вовняну хустину, щоб не лаяли за псуття, і вихороподібно мчала надвір.

Отак і росла Настуня надворі, без няньок та без догляду. Бігала з діворою через Проломані ворота на річку, тонула якось в ополонці, дражнила разом з усією дитячою зграєю візників, татар, змерзлих папуг на катеринках у персів. Гомінка й загадкова, вабила її вулиця. Вона зробила Настю бідовою; тіла її, в'юнкого і гнучкого, ніякою випадковістю не можна було здивувати... У міському вчилася — дитячу мудрість з розгону, по-хлопчачому, брала. Решту часу з хлопчиськами ж таки нарівні каталася на ковзанах уздовж кремлівського бульвару, зіплювала снігові страховиська: цікаво було спостерігати, як сточує їх, і старить, і до землі пригнітає річковий

весняний вітер. Ох, та й шумно ж було та буйно, непокірно та весело!

Дванадцята весна минала, вигадали незвичне. В голові в сніжної людини дірку видовбали й залишили на ніч у ній запаленого гнотика. Цілу ту ніч, думаючи про цей безцільний вогник, томилася без сну Настя. Ах, який славний вітер тієї ночі був! Хмари немовби стикалися й гули, наче тісно стало у весняному небі хмарам... Вранці знайшли у вогниковій печері тільки кіптяву. Недовго горів гнотик. Тут іще сніг пішов, калюжки льодом взялися. Так уперше зазнала Настя гіркоти всілякої радості й смутку весни.

Якось восени, вранці, скінчилося Настине дитинство. З обідньої відправи повертаючись разом, сказав Секретов Зосимі Бихалову від усієї повняви душі:

— Хлопчину твого бачив. Хороший, ласкавий.

— Законовчитель дуже його хвалив: вашого, каже, сина перстом знаменовано, — задоволено пробурмотів Бихалов.

— Треба й мені Настуню мою до занять притокмити. Хто його знає, які жеребки випадуть... А що як посвтається? Негоже буде розумному чоловікові та дурну жінку! — підохочував Петро Пилипович.

— Коли товар добрий вийде, чим би ми не покупці? — прискалився й Бихалов. — Тільки чого ж ти її наче проскурницю водиш? Жіночка славна росте.

— Жіночка славна... — повторив задумливо Секретов і вперше оцінив дочку.

Пошили нову шубку Настуні — на тому й скінчилося дитинство: у новій не так привільно стало і у вугільних сараях ховатися й викачуватися в снігу. Настю віддали в купецький пансіон.

Напередодні того дня заходила Настя до батька прощатися на ніч. Той сидів на ліжку без піддьовки й без чобіт, стомлений і похмурий, у передчутті запою.

— Ну, дівко, — сказав він, садовлячи її на коліна, — гляди мені.

— Я гляджу, — мовила Настуня і стулила губи.

— Та не дзигною рости, а яблучком... Щоб кожному від тебе і в роті терпло й душу тішило. Живи й нікому спуску не давай. На мене дивись: мужиком прийшов, двадцять років мене життя в долонях терло, а все ж таки цілісінький. Відчуваєш?

— Еге ж! — не розгублюючись, сказала Настуня, ко-

суючи очі на порожні пляшки, що залишилися в кутку після минулого запою.

— Навчайся й боже слово слухай, на те людині й вуха дано. Без нього, дівко, кепсько, тим і живимося...

— А у вас, татусю,— давлячись сміхом, спитала Настуня,— вуха великі теж для божого слова?..— Вона не витримала й розсміялася, наче ціла низка дзвіночків розкотилася по підлозі.— Татусю, пробачте, в мене губи сверблять,— виходячи, перебрала Настя.

...Тим часом названий жених Настин вступив до університету. Часто, на велике батькове незадоволення, пропадав ночі, вештався з чубатими приятелями, худнув і марнів: не до пуття були Петрові його усидливі заняття. А між білими пансіонськими стінами, що натякали на дівочу цнотливість держальниці, мадам Трубіної, навпаки науками не утруднювали. Переважали танці та арифметика. Беручи з купецьких дівчат утридорога, боялася Трубіна втратити зайву ученицю. Якийсь зачучверений багатосімейний німець уголос перекладав по п'ять рядків на день, з сумовитим жахом дивлячись на кругловидих, рум'яних дівчат, що перед ним сиділи. Зате Євграф Жмакін, вчитель танців, був завжди веселий і літучий, скидаючись на пружинного біса; здавалося, що мати його отак у танці й породила.

На чотирнадцятому році зачепив Настуню кір. Коли одужала, довго не пускав батько Настю до пансіону; а тут ще несподівано виткнулося шило з мішка. У знайомого зарядського купця дочка Катя, що вчилася разом з Настею, погладшала з невідомих причин; під невідомими причинами прихований був від гнівного батьківського погляду сам Євграф Жмакін. Петро Пилипович так зрадив своєчасному виходу Насті з пансіону, що навіть забув посміятися з купецької ганьби.

Залишати Настю без освіти Секретову було соромно перед друзями. На пораду швагра став він подумувати про запрошення домашнього вчителя. І тут саме збіглося: Петро після першого свого пустозначного арешту, зрозумілого всіма як непорозуміння, жив у батька на Зарядді. Кращої нагоди найняти вчителя задешево, а разом з тим ближче познайомитися з Петром Бихаловим, якщо той і справді надумає посвататися, не випадало. Петро погодився, уроки почалися одразу ж.

Вчитель приходив зранку, з книгами й зошитами під пахвою. І без того дуже сутулячись, тепер він на додачу ще й хмурився, щоб прищепити дівчинці повагу до вчи-

теля. Сідав за стіл, розгортав книгу на закладеному місці, починав з одного й того ж:

— Ну ось, почнемо. Так от...

І в тон йому, прискалюючи очі, — звичка запозичена в Каті, — як відгомін, вторувала Настя:

— Почнемо...

Вона сідала скраєчку, наче намагалася швидше стомитись. Перші десять хвилин все йшло як слід. У купецькій тиші чути було тільки гуркіт чапліїв та куховарчин голос. Поклавши ліктики на стіл, Настя підпирала руками голову й дивилася Петрові просто в рот, тішачись рухами млявого вчителевого рота.

Потім очі її затягалися тоненькою плівкою дрімоти. Вона позіхала в найнесподіваніших місцях, — якось заходилася бавитися напіввідірваним гудзиком Петрової студентської тужурки, якось просто заспівала. Чесне ворущіння Петрових губ присипляло Настю: заспівала, щоб не заснути.

— Слушайте, Петре Зосимовичу, — сказала якось, — укотре вас бачу. Дірка у вас на лікті, дірка, — показала Настя. — Даваймо я вам зашию... А ви мені краще потім договорите.

— Це давня, я до неї звик... А втім, зашийте, — погодився він, скидаючи з себе тісну тужурку.

Наспівуючи, Настя відшукала в купі барвистих обрізків підхожий клаптик. Петро сидів мовчки й дивився на її бистрі пальці.

— Скажіть, — вкрадливо почала вона, засиляючи нитку в голку, — правда це, що ви каторжник?

— Себго як це каторжник? — сторопів Петро. — Що за дурниці! Хто це вам сказав? — І довгий ніс його набрав яскраво-рожевого відтінку.

— Ви вже вбивали кого-небудь? — тонесеньким голоском спитала Настя, схиляючись над роботою.

— А, он ви про що! Ні, я за інше сидів... — сказав він стиха, косуючи на відчинені в коридорчик двері. Двері Настиної кімнати, на вимогу Петра Пилиповича, завжди було відчинено.

Настин погляд був випитуючий і вимогливий, і, підкожуючись йому, Петро стиха пояснив, за які провини викреслюють людей з життя, іноді тимчасово, іноді навіки. Скидалося на те, що він запрошував і Настю поділити з ним його долю. Настя поспішала, закінчуючи латання.

— Натє, вдягайте, — сказала вона, обкушуючи нитку.

Вона встала й відійшла до вікна. Там сіявся осінній дощик. Раптом плічка в Насті застрибали.

— Чого ви, Настю? — злякався Петро.

— Знаєте що?.. Знаєте що?.. — задихаючись від сліз, оголосила дівчинка, відхилиючи голову назад. — Отак ви й знайте... Заміж за вас я не піду! Ви краще й не сватайте!

— Але чому ж? — здивувався Петро.

— У вас ніс довгий, і до того ж у вас з голови біла лупа сиплеться... — прокричала Настя й вибігла геть.

Увесь той день вона просиділа в кріслі, скулившись у клубок. А надвечір рішуче зайшла до батькової спальні. Чекаючи вечері, Петро Пилипович срібним ключиком накручував годинника.

— Я за твого Петра Зосимовича не піду. Отак і знай! — твердо оголосила вона і стала боком до батька. — Не хочу з ним у тюрму, не хочу!

— Та ну-у!.. — взявши руки в боки, зареготав Секретов. — От баба... На чію ж це неповинну голівоньку сядеш ти така!

Настя підійшла ближче й раптом, припавши до батькових грудей, заплакала. Від жилетки пахло звичним трактирним запахом. Батько гладив Настю по спині широкою, майже круглою долонею. Так вона й заснула того вечора на колінах у батька. А в ідальні холола вечеря й чадила лампа.

...Через два дні Петро знову сів у тюрму, цього разу надовго. У мирній шамотняві Заряддя це було чималою подією. Секретсву розповіли, ніби приїжджала по Петра чорна карета. Саме вона й повезла душогуба Петра між чотири царські стіни.

Петро Пилипович, людина помислива, тоді ж таки вирішив покінчити всю цю справу. В суботу, перед полуднем, подався до Бихалова в крамницю й удав, що зайшов ненароком.

— Здоров був, свате, — прискалив око Бихалов, пильно придивляючись до всіх внутрішніх рухів гостя. — Семене! — гукнув він у глибину крамниці, приховуючи незрозуміле хвилювання, — Дай-но стільця великому хазяїнові... Та обітри-но стілець спочатку!

— А не турбуйся, Зосиме Васильовичу. Я мимо тут ішов, дай-но, думаю собі, навідаюсь, погляну, чим сусіда бога славить.

— Ну, спасибі на доброму слові! — ослабилим голосом

відповів Бихалов, відчувши нещирість у секретовських словах.— Сідай, сідай...

— А я й сяду,— закректав Секретов, сідаючи.— Ёх, от побачив тебе, зрадив та й забув, чого йшов. Час, бач, не молодить. Он як постарів ти, Зосиме Васильовичу. Як з хреста знятий! Прикрощів, мабуть, багато?..

Бихалов морщився недоброю усмішкою.

— Та воно ж і ти, сватоньку... теж пухнеш усе. Пиячиш, либонь, по-давньому? Я тебе, надворі зустрівши, й не впізнав би. Пліснявіти незабаром почнеш.

— Скаже таке, сміхотайло! Я ще пострибаю на землі. От біля Серпуховських ще трактирчик відкриваю, сестрино зятя посаджу. Та от будиночок ще один купити нагледів. Сам бачиш, діла йдуть, контора пише. Он який я, хоч до вінця! Молодший за тебе на два роки лише, а, надісь, років на тридцять перестрибаю!..

Останній покупець пішов. Настало пообіднє затишшя.

— Ванько,— глухо наказує Бихалов новому хлопчикові,— налий чаю панові. Та чобітьми не гупай, не в трактирі.

— Відносно чаю не турбуйся, сусідонько,— статечно каже Секретов, лукаво розгладжуючи руду круглу бороду.— У чаї купаємося!

— Та й нам не купувати. Випий ось із цукерками. Та гляди не обпечись, гарячий бо в мене чай!

На прилавок, біля якого сидить Секретов, ставить Зосим Васильович фанерний ящик з цукерками.

— Ах, та ось же чого я зайшов... Згадав! — починає Секретов, колотячи ложечкою чай, що стоїть з самого краечку прилавка.— Ось ти сватоньком допіру мене називав. Звичайно, все це — сміхи та вигадки, а тільки я Настуні своєї за сина твого не віддам... Не поремствуй, погодься.

— А хіба що? Кращого за мого знайшли? Чогось не віриться...— цідить слова кризь зуби Бихалов, усе підсуваючи ящика з цукерками до гостевої склянки.

— Так сам же посуди,— бавлячись ланцюжком від годинника, каже Секретов, голос його сміється.— Кому охота дочку за арештанта віддавати? Краще вже я в піч її замісто дров запхаю, та й то користі більше буде...

Обидва мовчать. Сеня лунко клацає на рахівниці,— місячний підрахунок покупцівських книжок. Секретов сидить широко й важко, кожному шматкові своїх широчезних м'ясовин даючи спочинок і спокій. У склянці парує чай. Бихалов, втупившись у виторг, усе посуває до гостя

ящик з цукерками і раптом виштовхує його на склянку, яка похитується, ковзає і перекидається Секретові на коліна.

Першої миті Секретов несподівано пищить, наче миша в мишоловці, і Бихалов не стримує тонкої, мов лезо ножа, усмішки.

— Та ти наче обшпарився? Ото лихо яке...

Петро Пилипович, схиливши побагровілу шия, картузом струшує з колін паруючий окріп.

— Еге ж, захопило ледь-ледь, краєчком, — фальшиво усміхається Секретов, стійко терплячи лютий біль опіку. — А синулю свого, — раптом випростовується він, — на шкуродерку виряди, котів дерти!..

— І ми маємо сказати, та помовчимо. — І Зосим Васильович обертається до гостя спиною.

— І правильно зробите! — А то до сина в острог ускочите... — вигукує Секретов. — А на крамницю ми вам ще накинемо... ви мені тут увесь дім згноїте! Бувайте здорові!

Відтак непевний помах руки, і Секретова вже нема. Любив Петро Пилипович, щоб його слово було останнє, — звідси й легке його пурхання.

Х. ПАВЛО НАВІДУЄТЬСЯ ДО БРАТА

Сеню згодом не дуже засмучувала бєзвісна відсутність брата. Крута, завжди підкоряюча непогамована Павлова воля гнітила його, — жити йому стало легше. Сеня вже перейшов перший, другий і третій рубежі зарядського життя. Тепер тільки рости, очікувати нагоди, несхибним оком укріплюватися на намічених цілях.

Наприкінці того ж літа, коли Катушин згадував про дячка, в неділю вийшов Сеня з дому, зібравшись на Толкучий ринок, до Устинського. На підвіконні бихаловського вікна, біля самісіньких дверей, сидів Павло. Зловісно болісно стислося Сенине серце, — таке буває, коли бачиш уві сні страшну безодню. Павло був приодягнений, чорний картуз надіто на коротко обстрижене Пащине волосся. Все на ньому було дуже дешево, але без латок. Сидячи на підвіконні, Пашка писав щось у записнику й не бачив брата.

— Пашо, ти?

— А що, злякався? — спокійно обернувся Павло, ховаючи записник у кишеню штанів; очі його поблажливо

усміхнулись. Відтак Павло дістав з кишені носовичка й заходився сякатися.

Надокучливо накрапало. У ринвах стояв глухий шум, капало з покрівель.

— Чого ж мені тебе лякати! — заперечив Семен, піддаючись незбагненній тузі, і знизав плечима.

Відчуваючи ніяковість, вони стояли один перед одним, шукаючи слів, щоб почати розмову. Першої миті в обох, після п'яти років розлуки, спалахнуло було бажання обнятися, але тепер воно здалося їм неприродним і непотрібним.

— Чого ж під дощем стояти?.. Ходімо кудись, — сказав Сеня, випускаючи тверду й чорну, наче з чавуна, Павлову руку.

— Та ось до трактиру зайдімо. Гроші в мене є, — сказав Павло.

Вони стояли у воротах, які наскрізь продувало мокрим продувом осені. Раз у раз в'їжджали візники з піднятими верхами. Братів обдавало вітром і бризками візницьких колес.

— Гроші і в нас є, — радо поплескав себе по напівпорожній кишені Сеня; там дзенькнуло срібло.

Вони піднялися з чорного ходу в трактир, на другий поверх мурованого секретовського громаддя. Криві, слизькі сходи, освітлені блимливим газовим язиком, вивели їх у коридор, а коридор похмуро повів до тьмяної, довгої й гамірливої коробки, поспіль позаставлюваної столиками. Під низькою стелею висіли чад і гул. Все було зайнято. Зарядська голота перемезалася з синьокаптанною масою візників та з темними сіряками дрібних крамарів; це в них краму на п'ятак, а торгу на полтиник. Кілька бродяг з оспалою добродушністю сиділи тут-таки, посихлявши величезні, оббрезклі обличчя в густу чайну пару. Осоловівши од міцного чаю, як від горілки, вони блаженно мовчали, всім тілом відчуваючи домовите тепло «Венеції».

Крамарі галасували більше за всіх, але навіть коли спалахувала в чадній духоті коротка лайка, знову зростався розкряяний гул і залишався непорушений.

Тільки візники, блискаючи чорними й рудими, гладенько примашченими головами, споживали чайну благодать в особливо зосередженому безгомінні; не впізнати в них було вуличних улесливих, насмішкуватих крикунів. Спи́ни в них були випростані, лінія потилиці, не ламаючись, переходила в лінію спи́ни: пряма споконвічної ро-

сійської торгової гідності. Розрум'янившись, вони сиділи парами та трійцями, пріючи у ваті, наче в лазні, обпікаючим чаєм тішачи пріучу кістку. Самі рум'янці їхні були густі, як неспитий квітковий чай.

Денне світло, розбавлене осінньою хмарністю, слабо пробивалося сюди крізь невиразну трактирну імлу. Пахло кислою сумішшю пересмаженої солянки з міцним кінським потом, застоюною гіркотою кухонного чаду та райдужною солоднечею розмокаючої карамелі.

Сеня повів брата в темний куток, де залишався вільний столик під картиною, і постукав об стіл. Половий, білий і проворний, як зимовий вітерець, миттю підлетів до них, роздимаючись широкими штанами, з цілою баштою чашок, блюдець та чайників.

— Чого зволите?..— втупився він очима між двома столиками.

— Та я не стукав,— розсудливо сказав сусідній до Сені візник, розгризаючи цукор і тримаючи паруюче блюдо у відставленій руці.— А вже коли підійшов, то наріж, хлопче, ковбаски покрупніше та підсмаж у міру. Гірчички прихопи. А зверху поплюй отак-о перчиком.

— Нам чайку та ще яечню, на двох... Та, до речі, ситничку,— замовив Сеня й усміхнувся Павлові.— Ти до мене в гості прийшов, я й пригощаю.

— Гуди, гуди! — засміявся Павло.— Либонь, забагатів, га? Понад тисячу перейшло?

— Понад десять! — підморгнув і Сеня, радіючи з братового жарту, що дозволяв йому і всю розмову провадити в жартівливому тоні.

— Братана ж не забудь, коли забагатієш! — знову пожартував Павло.

— Та от минулого місяця чотири карбованці додому надіслав... А так — по троячці. Жодного місяця не пропустив,— похвалився Сеня.

— Гляди, зовсім зіп'ється батько! — випередив Павло Сенині хвастоші.

Павло, соваючи під столом кульгаву ногу, сьорбав з блюдечка чай. Обличчя його не зарум'янило чайне тепло. Сеня роздивлявся навсібіч; уперше прийшов він сюди як рівноправний відвідувач. Зовсім запали сутінки, хоч стрілки круглих трактирних дзигарів стояли тільки на четвертій. Біля дальньої стіни, поряд з входом до більярдної, височіла хазяйська стойка. Позад неї громадилася незасклена шафа, щільно набита дешевим чайним посудом. На прилавку віддівтали в скляних вазах збляклі па-

перові квіти. З ними суперничали в кольорах порозкладувани на прилавку яскраво-багрові ковбаси, червоні й жовті сири, яскраві леденці в скляних банках. Найбільше ж було тут, — може, тисяча, — крутозварених яєць, приготованих на денну потребу.

— Чого ж ти не питаєш, де я влаштувався... живу як? — спитав Павло, торкаючи виделкою шкварчливу яєчню.

— Що? Що ти кажеш? — відгукнувся брат.

— На заводі, кажу, влаштувався, — розповідав Павло. — Цікаво там! Все верещить, скрипить, лізе... Там, братику, не те, що ковбасу продавати! Там пильнувати та й пильнувати треба! Там одного при мені на вал намотало, геть уся стеля в крові була! — сказав він розм'яклим голосом, тремтливим від гордошів за свій завод та за все, що в ньому: кров на стелі, гримотливі й чіпкі верстати, шалено літаючі приводи, розігріта сталь — все зосереджене в одному куску заліза, якому дається життя. — Я ось, знаєш, дуже люблю дивитися, як залізо гострять. Знаєш, Сенько, воно часом так заскрипить, що зубам боляче... Стою й дивлюсь, спершу по три години простоював отак, не міг відійти. Ось, поглянь, сам зробив!.. — І він, витягнувши з кишені, простягнув братові невеличкий трибок з матово блискотливими зубцями; Сеня покрутив його в руках і віддав Павлові без жодного слова. — Книжки тепер читаю, — вів далі Павло напіввороже. — Розумні є книжки про людей... Ах, та багато всього накопичилося.

— Книжки — це добре, — байдуже відповів Сеня, відхиляючись головою до стіни.

— Спочатку важко було, та й руки боліли... — Павло, ображений дивною братовою неухважністю став розповідати тихше, наче повторював тільки для самого себе, а Сеня далі й далі перебігав млявим поглядом по трактирній залі.

Трохи віддалік від стойки, щоб не глушити хазяїнові вуха, розсунувся на весь простінок трактирний орган. Мовчазний, поблискував він у сутінках довгими архангельськими трубами, тонкими пастушачими сопілками, товстими скомороськими дудами. Раптом у ньому пролунало зітхання, відтак рипіння валів, відтак пискнула, вихопившись передчасно, тонка труба і, нарешті, зосередивши сили, він заспівав щось протягле й незграйне, що співають по ярмарках сліпці. Орган був старий; коли струмись повітря попадав на зламаний лад, безпорадно схлипувало порожнє місце і сичливий жалісний вітер перебігав по всіх трубах воднораз... Так лилася жерстяна

пісня, і вся «Венеція», мов зачарована, слухала її. Полові, заклавши ногу за ногу, звично завмерли біля одвірків... Хмарне небо за вікном зовсім виснажилося й не давало світла. Був той присмерковий час, коли самі речі, дивно преобразившись, випромінюють незрозуміле білувате мерехтіння.

Немовби розсувалися стіни й звільняли поглядів те, що досі вони заступали. Великий простір, блакитне з сірим, з пагорбами й спадистими схилами, лежав тепер перед Сенею. І Сеня заглибився в нього, блукав по ньому, по величезному полю своїх дум, поки співав свою пісню орган.

— Дуже довго до нічної зміни звикнути не міг. Одного разу самого машина мало не потягла! — чує Сеня здалеку. — Та ти спиш, чи що?

— Ні, ні... ти кажи, я слухаю, — відгукується Сеня.

Павлів голос, пружкий і наполегливий, тепер дедалі ближче.

— А цього вже не можна, Сеню, дарувати...

— Чого не можна?.. Про що ти? — вникає Сеня.

— Та от як я в кислоту кинувся... через хазяйське добро оте! — Павлів голос глухий і тремтить сильним почуттям.

— Кому, кому? — непорозуміло дивується Сеня. — Кому не можна дарувати?

— Бихалову й усім ім... Та й собі теж, — стиха каже Павло. — Поглянь ось! — І показує Сені свої долоні, на яких по незмиваній чорноті біжать червоні рубці давніх опіків.

Павлові очі темні, губи його рідко й чітко здригаються. Знов Сеня відчуває свинцеву гору, що насувається на нього — Павлову волю. Він підводиться з місця з прикритим почуттям туги й неприязні.

— Я їду ковбаски ще куплю, — нещиро заявляє він.

— Та мені не хочеться... Ти вже посидь зо мною! — каже Павло.

— Та я й сам не від того, щоб попоїсти. Адже ще в полудень обідали... — Сеня фальшиво підморгує братові й пробирається поміж столиків до трактирної стойки.

Орган усе співав, тепер — звуками трудними й громіздкими: наче по камінній основі вишивають чудові троянди, й вони живуть, ворухаються, розбруньковуються й квітнуть...

Сеня підійшов до стойки, за якою звичайно стояв сам Секретов, неворушкий і пихатий, як архієрей, що пра-

вить літургію, вказав на рожево-багрове їдво, скручене у вигляді великих бубликів.

— Оця ось, почім за фунт берете? — спитав він, дивлячись униз і дістаючи з кишені гроші.

— Оця тридцять копійок... а оця ось тридцять п'ять, — пересильючи орган, сказав жіночий голос.

Ціна була висока. Таку саму ковбасу Бихалов віддавав за чеввертак, та ще й з додачею гірчиці, щоб послабити зайві запахи. Сеня звів очі, і готове вже заперечення завмерло в нього на губах. Почуття, близьке до захвату, виповнило його до країв.

Вже зовсім смерклося і в сутінках квітнули паперові квіти на стойці. А за ними стояла та сама, крикуха з геранієвого вікна... Облягало її просте платтячко з брунатного кашеміру; завдяки йому чіткіше вирізнялася матова блідість обличчя, знебарвленого тієї хвилини скукою. Тільки губи, кольору яскравої паперової квітки, зміїлися лукавим усміхом.

З очима, розкритими на усміхнену трактирницю, Сеня наблизився впритул, забуваючи про брата й про початкову мету приходу. Полтеник, приготований у долоні, скотився на підлогу, але Сеня того не помітив.

— Це ви! — сказав він майже із захватом.

— Начебто я... так, — вона його впізнала, інакше не сміялася б: їй був приємний Сенин напівпереляк.

— Я не знав тоді, що то ваш кіт, — винувато сказав він і знов опустив очі. — Я гадав, ви за голубів боялися...

— Гей, хлопче! — смішливо гукнув сусідній сіряк. — Чого ж це ти грішми кидаєшся? Хоч як полтеника сій, карбованець не виросте.

Сеня нахилився й підняв монету. Цієї миті орган хруснув останньою нотою і спинився. І знову «Венецію» сповнив звичний трактирний гамір і плеск.

— Не сердьтесь на мене... Адже на коті позначки не було! — мовив він, схиливши голову.

— Що? — перепитав чоловічий голос.

— Фунтик мені, — не тямлячи, сказав Сеня.

— Чого фунтик? Гирку фунтову, чи що?

За стойкою замість Насті тепер стояв сам Секретов, насмішкувато постукуючи по прилавку ножом.

— Ні, мені цього ось, — сказав Сеня, недоречно показуючи на яєчка.

— Яєчка фунтами не продаємо. Яєчка ми десятками, — сухо поправив Секретов.

— Мені десяток, еге ж,— сказав Сеня, відчуваючи себе так, наче котився під укіс.

— Сімнадцять копійок... Товар надзвичайний. Звольте здачу...

Сеня хапливо шукав очима оту, з геранієвого вікна; її вже не було. Здавалося, весь трактир дивиться тільки на нього і, знемагаючи від сміху, чекає, що ж іще утне цей кумедний хлопчина, що набиває кишені крутозвареними яйцями.

Коли він дістався свого столика, брата вже не було. Він не дочекався й пішов собі.

— Гей, земляче! — гукнув Сеня, не дуже журачись тим, що брат пішов. — Ану, одержуй з мене...

— Заплачено за цей стіл,— мимохідь кинув половий, знову пролітаючи снігоподібним вихором.

...Коли Сеня виходив на чорні сходи, якими й прийшов, «Венеція» засвітлювала вогні; тут і там спалахували газові ріжки. Позаду знову заgrimотав орган, але вже не жалісно, а пританцьовуючи. Скидалося на те, що розвеселився, дивлячись на Сеню, старий і заходився кружляти в танці, не соромлячись ні кульгавості своєї, ні обвислого плеча.

ХІ. СПЕРШУ СМІЄТЬСЯ НАСТЯ, А ТОДІ СЕНЯ

Наче вода під ударом вітру, розхвилювалася Сенина душа. Непогамовні кола, розбуджені першим захватом, збігали по її поверхні. Передчуттям кохання заграла Сенина уява.

Тепер вечорами вже не до Катущина біг Сеня. Тількино замкнуть,— закриття крамниці збігалося тепер саме з настанням темряви,— вибігав на осінню вулицю, щоб чвалати, куди поведуть очі, в надії коли-небудь зустріти свою Настуню. Дивно любі були йому запаморочливе хвилювання думок про неї і отрутна насолода безцільних блукань.

Того року саме проgrimіли перші воєнні вісті. Ті, кому, як братам, однієї пісні співати б, стояли на великих бойовищах один проти одного, засипали чужу сторону залізом, душили смородом і вже багато люду побили. Брали тоді й голили молоденьких, везли в найзгубніші місця, де й сама земля, як віск, танула й гнила соромом. Тужилися сторони, тужилося й Заряддя, посилаючи молодятину в пороховий чад.

Розгубивши всі свої ярославські рум'янці, похмурий і

п'яний, виїхав на фронт Іван Карасьєв. Замело загальною хвилею і Єгора Брикїна, який не встиг і спадкоємця по собі залишити. Виїхав туди ж і Петро Бихалов з таємними намірами. Він приходив прощатися до батька і поцілував його в шорстку щоку, а батько сказав: «Очистись, Петре...» Тихо стало на Зарядді. В безгоміння, порушуване тільки калатанням святкових дзвонів та похрускуваннєм жирних пирогів з визигією, не долинав гуркіт з далеких полів. Вже й до Сениної черги залишався тільки рік, а він і гадки не мав.

...Була субота. В зарядську низинку мжичило. Морок вулиці не розвіювало каламутне світло вбогих зарядських ліхтарів. Усе дрімало в передсвятковому спокої, коли Сеня вийшов за ворота й звично глянув на вікно протилежного будинку, на геранієве. В ньому не світилося, і тільки Сенине око здатне було знайти його в ряді інших, таких самих.

На тумбі сидів бездомний, з мокрою шерстю, кіт. Сеня присвиснув на нього, насунув козирок на самісінькі очі й подався вздовж переулка. Поли пальтечка розгорнулися, тонкий сатин сорочки не захищає тіло від пронизливих повіїв вологи, але це було приємно. Він уже проминув два переулки і проходив повз убогу Зачатьєвську церковку, загнану в самісінький куток Китайгородської стіни. Десь у дзвонах свистіла негода. Всеношна закінчувалася, — вже сходила з паперті невиразна подобизна людей; їх одразу ж поглинала нічна імла. В середині церква була освітлена трепетно і вбого.

Сеня зайшов.

Співали вже «Славу у вишніх». Настав той час перерви у відправах, коли, побоюючись темряви, припадає до землі тіло людської душі. Тьмяне освітлення небагатьох свічок не випинало перед очі назолистої церковної позолоти. На амвоні стояв диякон, схиливши голову вниз, немов уві сні. Народу було мало. Правобіч од себе, в темному кутку, побачив Сеня Настю; він уже знав її на ім'я. Вона стояла, схиливши голову, але раптом, високо звівши здивовані брови, обернулася і зашарілася. З якихось невловних ознак, може — з биття серця, вона відчула його присутність.

Ішлося до кінця, вже правили відпуст, коли Сеня вийшов на паперть. Там біг дощаний парканчик, мало не завалюючись на тротуар. Прихилившись до нього, Сеня чекав. Перехожі не помічали його: найближчі ліхтарі не світилися. Сеня чув розмови парафіян.

Двоє, борода й без бороди:

— Начебто панотця Василія до митри представили.

— Це що ж, дядечку, немовби «георгій» у солдат?..

Кілька хвилин зовсім порожніх, тільки вітер, потім бабусі:

— Жінка й написала йому: куди мені безрукий? Я собі й з руками знайду...

— Ска-ажи-но!..

Нарешті знайомі голоси:

— Нечистий йому й наказує: лягай, каже, спи! А Сергій Парамонович похрестився, глянув, а перед ним ополонка... Він і відповідає: дак це ж ополонка, каже...

— А той же що?

— А біс одразу й зслиз.

Сеня насторожився.

— ...Так ви ж, Мотроно Симонівно, не бачили!..

Дві жінки, стара й молода, підходили. Незважаючи на темряву, Сеня одразу впізнав свою. Настя йшла далі від Сені, з правого боку. Тоді він виступив з свого укриття й пішов поряд. Стара — Мотрона Симонівна — відсторонилася була, дякуючи пройти, але Сеня не мав наміру відходити, ішов разом, схвильований і зніяковілий.

— Проходь, проходь, голубе, — засурмила баском Мотрона Симонівна, неспокійно придивляючись до підозрілого хлопчини. — Я ось людей гукну на тебе! — Вона навіть оглянулася, але навкруги нікого не було; з церкви Секретови вийшли останні.

Місце тут найглухіше, безлюдне — кондитерський оптовий склад, ящиківий заклад, перукарня з відповідною вивіскою: людина обстригає голову людині ж таки величезними ножицями... Все це тепер на замку й відгороджене товстою стіною сну.

— Настю! — стиха покликав Сеня; багато хотів сказати, але всі думки, народжені радістю цієї зустрічі, вже злилися в одному слові, і слово це вимовлено. Настя мовчала, може, сміючись.

— Та відчепишся ти, пройдисвіте, чи ні?.. — загарячилася стара, намагаючись клином вштовхнутися між молодих. — Ач який напористий, — пихтіла вона, відтручуючи Сеню, махаючи на нього, мовби цураючи, довезним рукавом салопа.

Сеня спершу мов не помічав її, потім кинув сердито:

— Ти постривай, старенька, не лізь. Чого ти тут під ногами дзигною крутишся?

— Справді-бо, ви йдіть собі, Мотроно Симонівно, по-

заду,— сказала Настя і вперше зблизька глянула на Се-ню.— Може, в нього справа до мене є.

— Яка ж, голубонько, справа в нічного пройдисві-та? — дужче заторохтіла стара.— Може, він вбити нас із тобою хоче!..

— А ти поведься лагідно, не галасуй, то й не вб'є,— наказала Настя.— Я тобі за це... ну, одне слово, про скля-ниці твої татові не розповідатиму!

Йй було їй радісно й трошечки моторошно; раз у раз виймала носовичка з муфти, маленької, як чорне кошени, і терла свербливі губи. Сеня йшов поруч неї й плечі їхні майже сторкувалися.

— То чого ж вам треба від мене? — схиливши голову, почала Настя.

— Мені нічого від вас не треба,— щиро признався він і навіть відстав на півкроку.

Настя почекала його; гра здавалася їй цікавою.

— А... он як! — і закусивши губку: — Може, ви до ба-течка в полові хочете найнятися?

— Ні-і,— відповів Сеня, готовий у перше-ліпше підво-рїття вскочити з сорому за раптову німоту свою.

Вони вже пройшли увесь переулоч, а ще нічого не бу-ло сказано з того, що обоє думали.

— Як вас звуть? — зважився він нарешті.

— Нас — Анїса Липатівна! — кинула Настя і раптом роздратовано обернулась до старої: — Ви йдїть, тітонько, додому. Скажіть там, що до образів знаменуватися зали-шилась!.. Ну, а вас як?

— Нас — Парфенїєм,— різко сказав Сеня, дивуючись, хто дав їй таку владу — вести його за собою на мо-тузочку.

— Чого ж ви змовкли зовсім? Приємне що-небудь скажіть, коли вже на вулиці пристали... чи які у вас думки про мене? — і, дивна річ, від цього поскикування мотузоч-ка Сеня відчував гостре й неприємне задоволення.

— Нема в мене ніяких думок,— хмуричись, відповів Сеня.

— А навіщо ж вам голову дано?

— Голову, щоб тямити дано,— з останніх сил оборо-нявся він.

— От і слава богу... а я гадала, горїхи луштити.

Вони спинилися біля ворїт Настиного дому. Мотрона Симонівна пішла вперед.

— Ну, спасибі вам за цікаву розмову,— сказала Настя, ладнаючись відчинити дерев'яну глуху хвіртку.

— Будь ласка... нічого, дуже радий, — зрозпачено сказав Сеня й скинув картуза; лють роз'ятреного тіла боролася з незбагненною несміливістю.

— Тепер марш спати! — крикнула Настя. — Більше не підходьте. Адью! — Вона захряснула за собою хвіртку й зникла.

Він усе стояв, спантеличений і розлючений тим, що сталося. Незрозуміле слово хльоснуло його, мов батіг. Мускули обличчя перебігали жалюгідною усмішкою. Раптом він рвучко насунув картуз і ударом ноги розчинив фіртку. Настя повільно відходила у підворітті, — так повільно, немов чекала чогось, — не оглядаючись. Він наздогнав її майже біля самісінького виходу й боляче, по-хазяйському, заломив їй голову назад. Наступної миті не було ні холодних Настиних губ, ні пошерхлих губ Сені: все злилося в одній темній квітці.

— Пусти мене... — благально попросила притиснута спиною до стіни й знесилена боротьбою Настя. Голос у неї був низький і томливий.

Сенина рука слабнула. Лють і пристрасть поступалися ніжності; Настя була гнучка й хитра, вона скористалася з цього. Спритно вивернувшись, вона вже стояла за три кроки від нього, струнка й насмішкувата, тримаючи в руці зірваного з Сені картуза.

— Лови!.. — гукнула вона й жбурнула картуз уздовж воріт.

Той, крутячись, описав дугу й лунко плюснувся в калюжу; прищуреними очима Сеня простежив його політ.

— Дарма, ми іншого купимо. На картуз у нас знайдуться! — сказав він осиплим голосом і обернувся.

Насті вже не було. Жалюгідний, як змерзлий птах, блимав посаджений у закіптюжене скло вогник. Сеня виїшов з воріт з палахливими щоками, спинився обмахнути бруд з картуза й раптом засміявся. Нічна пригода уявилася йому зовсім інакше, ніж кілька хвилин тому.

...Вдома Настю зустрів батько.

— Богомолкою стала? — підозріливо зауважив він. — Стара-бо вже вдома!

— Черевик розв'язався у воротах, — сказала Настя.

— Тут до тебе подруга приходила. Приїжджа. Я залишав чекати, не залишилася. Хвилин зо три тому виїшла.

— Яка вона? — стрепенулася Настя. — Чи не Катя?

— Катя не Катя, а дуже така... грайлива, — несхвально зауважив Секретов.

«Мабуть, бачила все,— думала Настя.— Вона могла стояти там, за виступом стінки, біля шкіряного складу... Бігти наздоганяти, щоб не вибовкала?»

Вона пройшла до себе, поправила волосся перед дзеркалом і тут помітила, яким незгасним рум'янцем палало її обличчя. Залишившись на самоті, вона підійшла до вікна й по черзі притискала чоло й щоки до спітної шибки.

XII. КАТЯ

Настя не такого до себе в серце сподівалася й навіть здивувалася Сені, коли зайшов він. Але, виходить, його і кликало до себе у півсні цвітіння дівоче серце, інакше не боялася б, що з даху впаде... А втім, усе це було таке неточне й не остаточне, що Настя промовчала, коли Катя спитала про сердечні уподобання.

Катя була єдиною дочкою зарядського торговця різним залізччям; їй було двадцять три. Яснооку, пишноволосу і всю якусь уповільнену, Мотрона Симонівна прозвала її галушкою. Після жмакінської okazji Катя виїхала до тітки на південь, але й там жирувала, принаджувала провінціальних женихів і раптом на званому обіді надавала поличників тітчиному чоловікові, який, незважаючи на солідність чину й віку, зберігав надмірну жвавність уяви. І от осіннього ранку знову приїхала до батька.

Вона прийшла до Насті наступного дня після історії у воротах, геть уся шурхїтлива, напахчена незнайомими Насті недозволенними духами, покорителька. Вибігши відчинити їй, Настя навіть не впізнала її. Катя стояла на порозі, шурилася й посміхалась.

— Авжеж, я,— ствердно кивнула вона.— Добридень, малятко! — і простягла руку в тугій пальчатці.

Настя так і стрибнула на шию подрузі, але радість її швидко померхла.

— Ну, годі, годі...— сміялася Катя, легенько відтручуючи Настю од себе.— Хіба можна так! Всю пудру стерла... Ну, веди мене до себе.

— Сюди ось, за мною. Тут скриня стоїть, я завжди коліно об неї розбиваю... не зачепись!

Настя провела гостю через темний, із закапелками, коридорчик і завела до себе. Гасова лампа в фарфоровій підставці світилася на комоді, кидаючи м'яве світло з-під паперового мереживного кружка. Катя обвела

кімнату цікавим поглядом і посміхнулася: у найнепомітніших дрібницях і подробицях світилася строга, незаймана чистота. Це враження посилювали квіти у вазонах, обгорнутих кольоровим папером, білі глянсові шпалери, цупко накрохмалені фіранки.

— Я дуже рада, що застала тебе.— Катя зняла капелюшок і пальто скинула на спинку стільця.— Тут можна?

— Ти сідай, сідай... Я повішу все! — клопоталася Настя.

— Не поспішай, дай огледітися.— В Катиному голосі звучала свідомість своєї зверхності; вона пройшла по кімнаті, торкаючись кожної Настиної дрібнички: крутнула ключик у шкатулці, мелькома зазирнула в книгу на ліжку...— А-а, і грибок! — сказала вона з легким смішком і покрутила в руках дерев'яну марничку.

— Він одчиняється, я туди гудзики кладу...— квапливо пояснювала Настя, побоюючись, що подруга осудить її саме за цей грибок; проходячи повз куток, Настя мимохідь згасила лампадку.

— Ти пробач, що я не писала тобі. Все якось ніколи було. Ах, ось, до речі, і дзеркало в тебе є! — побачила вона й пішла поправити волосся; воно було, як і вся вона, шурхітливе й лінове.— Ось тепер я сяду...

Шелестячи спідницями, вона сіла на Настині ліжко, і тут-таки гримаса стриманого подиву перебігла по її грішному обличчю.

— Одначе! — зауважила вона.— Ти що, в черниці готуєшся?

— Я люблю спати на твердому, звикла...— засміялася Настя, сідаючи на стілець навпроти подруги й пильно дивляючись у її обличчя.

— Чого так дивишся? — посміхнулася Катя.

— Ти вродлива стала,— відповіла Настя несміливо.

— Справді? — і ще раз оглянула себе бистрим поглядом.— Та й ти... виросла теж. Тільки надто вже тоненька якась...— Катя шукала, що можна ще похвалити в подрузі, але хлоп'яча задиркуватість Настиного обличчя їй не подобалась.— Ні, а ти, взагалі кажучи, гарненька! — з раптовим реготом зробила вона відкриття.— Ти не червоний... — їй-право ж, їм такі подобаються! Тільки отут у тебе замало...— мелькома вказала вона на груди.— Знаєш, ти на Діаночку схожа. У греків така була, пам'ятаєш?.. Ти їй більше!

— Не кажи мені так,— стиха попросила Настя.— Мені соромно від твоїх слів.

— А ти не соромся. Батечко заміж іще не видає?

— Я сама собі знайду,— зашарілась, зніжковівши, Настя.

— А може, вже й знайшла?.. Який-небудь такий, га? — і підморгнула.

— Катю! — попросила Настя, сідаючи поряд.— Заплющ очі... я спитати хочу. Ну, заплющ...

— Заплющила... Ну?

— Ти вчора бачила що-небудь чи ні?

— Ні, не бачила. Я мимо пройшла... Це у воротах? Ні, не бачила.

Обидві реготали, біла кімната звеселилась, лампа за-світилася якось яскравіше.

— А в тебе тут добре,— все ще сміючись, сказала Катя.— Ти в дзеркало часто дивишся? Ні, тобі конче треба більше їсти. Дурненька, чим ти дитину годуватимеш? Ну, не буду, не буду! — Катя удавано злякалась спохмурнілого Настиного погляду.

Зайшла Мотрона Симонівна.

— Їсти, Настенько, йди,— сказала вона.— Батечко сердяться.

— Я потім, не хочу.

Стара постояла ще з півхвилини, відтак рвучко ви-йшла, грюкнувши дверима.

— Мотроно Симонівно! — гукнула Настя навздогін.— Ви чого грюкаєте... геть звідси схотілося?

Шаркотливі, нарочиті кроки в коридорі враз ущухли.

— Ідять цілісінкй день, наче в трубу жбурляють,— похмуро зауважила Настя.

— Якщо ти й з мужчинами отак, це добре! — діловито докинула свого слова Катя й потермосила мережану шлярку рукава.

Квапливо, наче того лиш і прийшла, вона почала розповідати про свої пригоди останніх років; Настя слухала її, геть уся палаючи. Але, така хвальковита спочатку, дедалі журливіша ставала Катина оповідь, і раптом дві поздовжні смужки визначилися на її щедро запудрених щоках.

— Чого ж ти плачеш, дурненька? — кинулася до неї Настя.— Виходить, і в тебе наречений є?

— Він уже одружився,— і підвелась.— Ну, прощавай... У мене теж батечко строгий.

— Ще ж не пізно,— спробувала затримати її Настя, відчуваючи себе старшою цієї хвилини.

— Ні,— і вивільнила руку.— Проведи мене до дверей.

...Коли Настя роздяглась і шурхнула в жорстке й холодне ліжко, була глибока ніч. Вона полежала хвилин з десять, уклавшись з головою і старанно заплющуючи очі; сон не приходив. Тоді вона просто лягла на спину, покір-на думкам, що сумбурно перебігали в голові.

Раптом вона підхопилася з ліжка, прочалапала босими ногами до комода, намацала сірники й запалила свічку. З дзеркала глянула на неї тоненька, з правильним хлоп'ячим обличчям дівчина, яка в одній руці мала свічку, а другою підтримувала сорочку, щоб вона не злизнула на підлогу. Обидві — і та, що в дзеркалі, й та, що перед ним, — боязко глянули одна на одну.

Дівчина в дзеркалі була спокійна, струнка й сувора в своїй наготі.

Настя всміхнулася їй, та відповіла тим же, але геть уся зашарілася й скорчила зневажливу гримаску. Настя повторила... З беззвучним сміхом Настя подалася губами до дзеркала. Та вгадала Настин порив і теж простягла до Насті свої губи. Настя ще не хотіла, але та вже поцілувала її.

Сполошена думкою про те, що з протилежного будинку можуть підглядіти її таємницю, вона загасила свічку й відскочила од вікна. Якусь хвилину стояла в темряві, прислухаючись до шурхотів пізньої години. Краплистий дощ стукотів у вікно, і дзвеніло в ушах; більше звуків не було.

Вона засміялася, як у дитинстві відчайдушній витівці. Шулячись від холоду, вона влізла під ковдру, і одразу ж захлснуло її сном. Засинаючи, все ще сміялася: найпотаємніший за всі таємниці небесні — незайманої дівчини нічний сміх.

ХІІІ. ДУДІН КРИЧИТЬ

Димне, неспокійне небо, що посилало нечутний дощ, нині безстрасне й рівне: пізня осінь.

У низині Заряддя стоїть, і з усіх навколишніх висот біжить сюди рідка осіння грязюка. Повітря плюскне, вапно розмокає, сизими патьоками прикрашається жовто-рожевий будинок. І навіть дивно, що не втонув тут городовик Басов протягом тих сорока років, що їх простояв він на сторожі зарядської тиші.

Зимовим смутком віє звідусюди, але не порушив він бігу махового зарядського колеса. Зранку Ванька відчиняє

крамницю, а Семен з підтиканим фартухом рушає за свою конторку. Зосима Васильовича торкнула сивина за останній рік, і сам він погладшав: так обпливає, догораючи, свічка. Крізь запітнілі вікна видно Сени: пиріжечник Микита Баринов проплив мимо з двопудовим лотком на голові — з пирогами на потребу торговельного верху. А Чигурін, людина незначна, рівняючи до Баринова, з свого кутка пригощає перехожих круглими млинцями; ситі будуть перехожі — сита буде й жінка його, Чигуриха, і семеро голодних чигурят.

Зовні — все по-давньому. Все та ж копійка маячить невиразною метою, але настав інший час: у гонитві за копійкою на біг та скік проміняло Заряддя свій колишній статечний крок. Тривожно й хистко стало, — кит, на якому стояло зарядське благополуччя, захитався... Бровкін, бихаловський небіж, приїхав з війни; кинулася йому на шию жінка, а цілуватися, бач, і нічим: губи Василеві Андрійовичу відстрелило німецьким осколком разом із зубами та щелепою. Повернувся, повні строки батьківщині відслуживши, Сергій Хренов, зарядський хрінар, по-давньому цілісінький увесь, великих розмірів чолов'яга, тільки трястися став.

...Раптом городовик Басов помер. Ще вчора погукував з поста, а сьогодні інший, високий і метушливий, на його місце став.

Усяка радість порохом почала відгонити, а коли горілочку скасували, і зовсім нічим стало скорботній людині душу від горя змити.

До Бихалова останнього дня осені, останньої години дня, забіг Дудін Єрмолай гасу купити. Сліду не залишилося в кушніра від колишнього пияцтва, зате геть увесь якийсь чорний став: і піджачок чорненький, і чобітки чорні, і на обличчі якась кіптява осуга. Сама голова стирчала наїженим сивим їжаком.

Навіть посміявся Бихалов:

— Чого це причепурився так? Чи не на війну зібрався? Там і таким незабаром радітимуть.

— А хіба що? — завоктав злим сиплим сміхом Дудін. — Хіба не все одно, в кого палять! У мене й стріляти добре. Як стрелиш, так і помру... і лагодження не потребуватиму. Я сухий, без смороду... Ось як ти, дядьку Зосиме, помреш, так водночас і душком відгонитимеш.

— Ну, ну, я твого патякання не слухач! — сердиться Бихалов. — Ти, Дудін, відомий шипун! Бери гас і відчалуй.

— Постривай, і зовсім відчаю... дай-но подивитися, чим війна закінчиться. Ач, усе ллють народну кривцю собі на пожиток. Тепер уже не вгамуються, аж поки витиснуть з нашого брата все, дбсуха.

Бихалов тривожно махає на нього руками, позираючи навкруги, чи нема в крамниці кого непевного, а люд слушає, посміюється, підохочує:

— Хто ж це тебе утискує, Дудін?

— Хто!.. Різні урядовці.

— Ой, заберуть тебе, Єрмолайко!

— А як і заберуть, що мені вдіють! Коли на ковбасу пустять, то в кушніра й м'ясо з тухлятиною. Я ні черва, ні царя, ні мухи, нічого не боюсь. А тюрми Дудін теж не страхається... там і кращі за мене люди живуть. Ось ти синка свого відтрутив, хазяїне, а я схиляюсь. Якби мені з ним за гратоньками посидіти, і я порозумнішав би. О, якби то розум Дудіну, — я увесь світ навскосяка поставив би. Я-я смиконув би за віжку — спинись, ставай усе по-моєму!.. — і, зібгавши сорочку на грудях, смикає з маху віжку уявлювану.

Його довго й надривно тіпає кашель; коли перестає, обличчя в нього змучене, дитинне, викликає жалість. Він рвучко хапає гас і біжить додому, на порозі мало не збиваючи з ніг молоденького офіцера, що входить до крамниці.

— Пан Бихалов... ви? — ввічливо спитав той, тільки-но зайшов.

— Пан не я. А Бихалов, Зосим Васильович, справді моє ім'я, — напоумливо поправляє бакалійник.

— Я від сина до вас... — і прапорщик виструнчився, наче рапортував: — У вас є син, Петро Зосимович?

— Чи не поранено його? — І чоло Зосима Васильовича проборонували зморщечки.

— Як вам сказати, — запнувся прапорщик. — Я попросив би дозволу сам на сам із вами...

— Крамницю замикати, — наказує Бихалов. — А вас прошу на квартиру до мене. В шкаралупині живемо, даруйте, прошу.

Зайшовши в затильні кімнати, Бихалов заходився повільно скидати фартух та засмальцьовану піддбовку; відтак присунув до гостя табуретку, обмахнувши її рушником.

— Бруд у нас тут скрізь... сало, — пояснив він, сідаючи навпроти. — Ну, які ж ви мені новини принесли?

Сутінки згустилися, обидва сиділи в темряві. Раптом прапорщик спонукливо посмикав себе за портупею.

— Бачите, річ зовсім проста. Два тижні тому...

— Стривай, стривай, щоб не забути! — перепинив Зосим Васильович і, не підводячися з стільця, дістав з-під ліжка згорток.— Петро тут у листі шахову гру просив надіслати та білизни зо дві пари... Це ви і є Ієвлев? Він мені писав, що Ієвлев у відпустку поїде.

— Аж ніяк ні, моє прізвище Немолякін,— квапливо поправив прапорщик.— Я з Ієвлевим не знайомий... і взагалі, боюсь, що шахів вони вже не потребуватимуть.

— То Ієвлев, виходить, не приїде? — відтягаючи прикрі новини, урвав Бихалов.— А може, чайку зі мною поп'єте? Я накажу заварити...

— Ні, ні...— злякався гість, акуратно виставляючи проти Бихалова долоні,— я поспішаю... Бачите, мала бути операція, воєнна операція, ви розумієте? Ми з вільновизначенцем, себто з сином вашим, вийшли вдвох у розвідку. Місце дуже, знаєте, паскудне; назва Чортове поле... солдати так прозвали. Плазуємо на череві...— Прапорщик поторгав величезний темляк шаблі й невпевнено відкашлявся в папаху.— Налазимо — дріт, на три кола! Ось я вам зараз нарисую, як діло було... Отут, прошу вас, погляньте, горбочок невеличкий, а отут — фугасне поле. Отут — кулетне гніздо, зрозуміло? — сипав прапорщик, показуючи на невиразний лахматий клубок.— Отут ми й ішли... себто плазували.

— Стривай, я газ запалю. Нічого не видно,— стиха спинив Бихалов.

— Не запалюйте, прошу вас! — стрепенувся прапорщик і миттю сховав записник.— До того ж мені й бігти треба.

— А ти не поспішай!..— притримав його Бихалов.— У мене синів не щодня вбивають. Ти вже розваж старого зайвою хвилиною!

— Зовсім ні, зовсім ні! Я, коли виїздив, Петро Зосимович при повному поки що здоров'ї був,— сказав прапорщик, і раптом обличчя його набрало виразу зрозпаченої рішучості.— Ні, не можу, даруйте!

— Чого не можеш, молодий ти чоловіче? Ти все в житті могли повинен, коли живий залишився.

— Брехати не можу,— мотаючи головою, простогнав прапорщик.— Сина вашого всі ми дуже цінували за щирю, лагідну вдачу, а нижчі чини дух за ним ронили. От і наказали перед від'їздом, щоб повідомив вас якомога обережніше!.. Петра Зосимовича заарештували наприкінці минулого місяця: проти війни солдатам висловлювався.

Але ви не засмувайтесь поки що: справа вийшла подвійна і є надія, що піде вона в окружний, а не у військово-польовий суд...— і, виклавши все відверто, затермосив кінчик наплічного ременя.

— Та-ак,— погойднувся на табуретці Бихалов.— От і лагідний, а впертий був: дотягся до гіркої чаші своєї. Що ж, біжи й ти, мабуть, розважитися охота у відпустці. Гляди, не бунтуй... сумно, либонь, на мотузці висіти!

— Так що прошу дарувати за прикру вість,— вже заспокоївшись, тримаючи папаху на відкид, підвівся прапорщик.

Та краще б уже ти мені дім підпалив... Кому ж бо мені тепер посилочку притокмити? Собі візьми, за послугу... Бери, незручно відмовлятися. Без хреста, без співу закопають, нехай хоч добрим словом люди пом'януть...

Він пішов провести гостя, що чіплявся шаблею за ящики, діжки та кадовби, потім довго стояв біля пропліснявілої стіни, зскрібаючи з неї бугорці олійної фарби. Здавалося, життя своє витрачав скупіше від усіх, по копійці, а на ділі виходило, що нічого на нього не було куплено.

— Ех, Петруша, Петруша!—вголос сказав він, і обличчя його зморщилося.

XIV. ОДИН ВЕЧІР У КАТІ

Вони стали зустрічатися в Каті, вечорами, після закінчення торгового дня.

Настя, закутана в темну хустку, прибігала з чорного ходу, завжди раніше Сені; забивалася в куток і чекала. Невиразні передчуття грізних подій, що скупчувалися в повітрі країни, змушували її заздалегідь шукати опори, а нікого не було ближчого за Сеню, сильного, дерзотного, здатного постояти за себе. Зустрічі ці, досить поодинокі спочатку, відбувалися в присутності Каті; щоб не заважати подрузі, та писала листи або бринькала на гітарі, інколи розпитуючи Настю про її самопочуття.

— Я розумію, як важко тепер з женихами, але ти даремно так хвилюєшся. Їм ні в якому разі не можна давати зрозуміти, інакше заноситимуться... їх ось тут треба тримати,— і показувала стиснутий кулачок.— Одначе, що ти в ньому знайшла, в цьому кучерявці з бакалійної?

— Не знаю...— шепотіла Настя, кленучи себе за легкодухість.

— Май на увазі, я можу й піти звідси... мовби по горіхи. Тільки моргни...

— О ні! — Її очі ширилися переляком, а руки стискали м'яві Катині пальці.

— Я до того, Діаночко, що його ж рік підходить... можуть і в солдати забрати!

— Замовкни...

Сені теж бувало не по собі в цій душній кімнаті з порочними запахами, обставленій з показною купецькою розкішшю, серед безлічі марних і ламких дрібничок, єдиний сенс яких, здавалося, полягав у тому, щоб обмежити широту людських рухів. Він ставав соромливий, лютував; якось прийшов з гармонією, розраховуючи замінити цим розмови, що ніяк не клеїлися; Катя сказала йому тоді досить різко, що це не сільські досвітки і в місті належить поводитися чемніше.

Іноді, прагнучи позбутися Настиного полону, він вихвалявся своїми надіями на майбутнє після закінчення війни: хазяїн усе крекче, вже ченців кличе на задушевні розмови... і, кінець кінцем, зовсім невідомо Карасьєв чи він, Сеня, успадкує бихаловську фірму. Він говорив уривисто, невиразно натякаючи на щастя тієї дівчини, яка погодиться поділити його мрію; краска заливала Настині щоки, і сама Катя крадькома милувалася ним такої хвилини.

Іншими вечорами він звертався до спогадів про дитинство, де таїлося коріння його зневаги до міського побуту; так розповів він якось одну з найдавніших подій, що збереглися в пам'яті, і зміст його оповіді був такий:

ПРО 1905 РІК

...Бунт був. І приїхали надвечір з Попузіна сорок троє дядьків з підводами останній у повіті поміщицький маєток допалювати. Шестеро з них ночували в Савелієвому домі, ватажки. Цілісіньку ніч, тверезі й похмурі, скупими словами перемовлялися бунтарі. Боролися в них страх і ненависть. Розмови їхні були слизькі.

— Нащо йому земля! — сказав один, з журливими очима. — Він, либонь, і сам не знає, куди її, землю оту, зжувати: перепічки з неї місяць чи у щі кладуть...

Другий озвався, дивлячись у підлогу:

— Звичайне діло, друзі мої! Ми люди сумирні, ми на точці закону стоїмо. Нас не кривди, ми й мовчимо собі. Якби, скажімо, віддали нам огулом усю земельку, в цілковитий наш ужиток, ми б і мовчок. А йому дім залишили б.

Нехай собі на поправку до нас їздить, ми не супротивимся.

Третій блискав світлими дитячими очима:

— От-от! Повітря в нас у самісінький раз хороше! Дихай хоч усе літо, і платні ніякої не візьмемо!..

Потім поснули хлопці на полу, Пашка й Сенька, не чули розмови далі. Чи довго вони спали — не зрозуміли. Прокинулися наприконецчі ночі. В тиші, вдягнені й готові сиділи бунтарі.

Крайній бородань дряпав нігтем стіл. Сусід сказав:

— Хомко... не шкрябай.

І знову сиділи. Потім довгий дядько, попузінець, підвівся і сказав стиха, але проречисто:

— ...Що ж, хлопці? Самісінький час!

На ходу підперезуючись, на очі насуваючи шапки, дядьки виходили з хати. Савелій, батько, буркочучи, нишпорив під лавою, шукав сокиру й мішок: сокиру — рубати, мішок — нести... Пашка підхопився й заходився запихати у валянок кульгаву ногу. Сеню від збудження тіпав озноб, — так буває на великдень, коли серед ночі стрепенуться дзвони.

З буйним веселим тріскотом горів на горі свинулінський будинок. Диму й не було зовсім; лунко лопалися колоди, звідти вискакував червоний вогонь, що ховався в них. Небо було мовби бруднувате, просвічувало сіре сонце; повітря було якесь насторожене. Тонким шаром снігу біліла листопадова земля.

На пів дорозі до свинулінського маєтку пагорб стирчав. На ньому, навколо крилатої голої берези, завмерла в полохливій цікавості дітлашня. Було дітворі тривожно й радісно.

Раптом застрибав Васька Рубльов, білобрисий, у батькових стоптаних чоботях, заплескав у долоні й закричав. З воріт садби, з самісінького вогню, величезний і рудий, вихопився племінний свинулінський бугай. Осліплено поводячи рогами, він спинився й засурмив, скаржачись і погрожуючи. Але в бік йому вдарилася вправно кинута збоку головня. Тоді, облегчений болем і люттю, помчав він своє обпалене тіло до греблі, де стояла колись сигнибедовська маслоробка. Там, востаннє простромивши рогами невидимого ворога, він заревів, обриваючись у воду. Несамовитий, страхітливий рев долинув до заціпенілих дітей; відтак водокруг поглинув бугая.

...А через тиждень приїхало з міста п'ятдесят чужоспинників, з списками та рушницями, під синіми околиша-

ми, годовані коні їхні безнастанно іржали. В цілковитому безгомінні взяли п'ятьох і, поскручених, одвезли судити. А Євграфові Петровичу Подпрятову, та Савелієві Рахлеєву, та Панасові Чигунову, як таким, що мали військові відзнаки, дали тільки по гарячій сотенці різок, щоб тямили добре непорушність поміщицького добра. Мовчки, похнюплені стояли навколо зігнані докупы селяни. Голосити по чоловіках боялися жінки, але вчувалося в самому листопадовому вітрі глухе жіноче виття.

...І на все життя запам'ятали хлоп'ята, як перед усією громадою натягав і застібав латані й перелатані штани Савелій, плачучи від люті, болю й сорому. Віяло з поля мокрим сніжком, а мати боса, як була, виструнчена й страшна, протягом усього пороття простояла на снігу... Кому ж тоді, як не місту, що приходить, як нічний лиходій і приносить закон та батіг, погрожував у темряві по-лу Сеня негрізним дитячим кулачком.

— З того батько мій Савелій і занепадати почав і до пияцтва вдався.— Так скінчив Сеня свою оповідь і, засоромившись, рвучко схилив голову.— Дарма, поквитаємося!

— Я таких от люблю,— вголос сказала Катя подрузі.— Хвацького ти собі обрала, гляди — з хвацьким лиха хильнеш!

— Любити не люби, а частіше поглядай,— збуджено засміявся Сеня, помітивши пильний, оцінюючий погляд Каті.

— Навіщо ти нігті гризеш? — різко спитала Настя в Каті.

— А тобі яке діло? — глузливо заперечила та.

— Є, виходить, діло. Ти ось...— І, схилившись до Катиного вуха, Настя докірливо зашепотіла щось.

— А як я на нього дивилася... та що з тобою? — голосно образилася Катя.

— Ну, не треба вголос! — Настя похлоливо оглянулася.

— Та ні, я не розумію... Вкрала я його в тебе, чи як?

— Ходімо, Насте, я тебе проведу,— сказав Сеня й підвівся.

Вони вийшли, і обоє поспішали.

— Мені гидко в неї стало, вона нехороша...— казала Настя вже на сходах.— І мені не подобається, як ти сьогодні говорив. Наче в театрі якось. За що ти міських ненавидиш? Адже ти й сам міський. У місті й залишишся...

— Хто його знає! Тепер час не такий. День супроти дня виступає,— непевно відповів Сеня.— А от щодо теат-

ру... це вже не театр, коли кров з батька тече. Тут уже, Настуню, бійка починається.

— Я й цілувати тебе не хочу сьогодні. У тебе й зараз очі червоні,— сказала Настя стиха й пішла від нього, не оглядаючись.

— Завжди очі червоні, коли правду бачать! — гукнув їй Сеня навздогін: потім підійшов до стіни й щосили вдарив у неї кулаком. Щерехатий камінь подряпав м'якуш руки до крові. «Ось вона!» — вголос подумав Сеня, дивлячись на руку.

Це сталося в п'ятницю...

...А в суботу Сеня якось несподівано написав свого першого і останнього віршика. Стояв і клацав рахівницею, підраховуючи покупцівські книжки. У голові своєю чергою перебігали різні думки, а серед них вліталися напівзабуті вірші з якоїсь катушинської книжки.

Відірвавшись од справи, він спробував відновити в пам'яті загублений рядок, але вийшло якось зовсім інакше. Так, рядок по рядку, він придумав увесь вірш заново.

Холодіючи й хвилюючись, він стояв над стовпцем напівграмотних рядків, перечитував, відкриваючи в них усе нові й нові чари. Йому особливо сподобалася кінцівка вірша: «Янголи спокій твій хай бережуть!»

XV. КАТУШИН ТЕЖ ЗАКРИЧАВ

...Зовсім забув Сеня Катушина.

Настя була для Сені — життя, сміх, буйний трепет любовної радості. Катушин — смуток, безволя життя, нерухомість тиші. Той давній поцілунок у воротах без краю віддалив Сеню од Катушина. В такій же мірі потягло його до Степана Леонтійовича після першої незлагоди з Настею.

В обід зійшов він кам'яними сходами нагору прочитати Катушинові свої перші вірші. Прочинивши двері, він огледівся й не впізнав спершу цієї незвично чистої, напівспорожнілої кімнати. Недобрим передчуттям стислося Сенине серце.

Ліжечко старого було запнуте запоною. Не було біля вікна звичайної табуретки, на якій з книжечкою сидів у святкові дні Степан Леонтійович. Зате поряд з ліжком сиділа ряба баба і оспало плела панчохоу. Помітивши Сеню, вона просунула спиці між хусткою на голові та скроною й почухала там.

— Тобі чого? — спитала вона ворожим півпошептом.

— Мені Степана Леонтьовича... — благально сказав Сеня.

— Двері зачини спершу, — забурчала баба. — Коли в справі, то ось він тут лежить, — вона кивнула на ліжко, запнуте запоною. — Тільки які вже там справи до мертвого!

Цієї миті із-за запони пролунав короткий глухий ривок кашлю. Сеня підійшов і обережно відгорнув запону набік. Катушин, ще живий, лежав там, скрутившись, наче мерзнув під малесенькою квадратною ковдрою з барвистих клаптів. Коли він перевів погляд на Сеню, того вразив тьмяний спокій старечих очей. В побляклому, мертвому обличчі не було ніякого оживлюючого блиску — може, через відсутність окулярів.

— Здоров був, Степане Леонтьовичу, — сказав Сеня і спробував усміхнутись.

— Хто? — не впізнаючи, жорстким, надтріснутим голосом спитав Катушин.

— Це я, Семен. Захворів, Степане Леонтьовичу, чи як?.. — Сені стало соромно, що ось він — здоровий, а Катушин — хворий.

— Так, — невизначно сказав старий і рвучко скулився, наче торкнулися його холодом. — Сідай, гостем будеш.

— Ти, хлопче, посидиш тут? — спитала баба, ще раз залазячи спицею собі за комір. — Посидь, мені треба тут побігти. Обряджати ж не скоро ще! — жорстко і просто сказала вона, складаючи плетіння на висунуту з-під Катушиного ліжка корзиночку.

— Що ти, дурна, мелеш... кого обряджати? — розлютився Сеня, але баба вже вийшла за двері.

Сені раптом стало моторошно в тиші, що опала його всередині. Поривалася нитка давньої дружби, її не зв'язати знову. Притихлий, але сповнений раптом глибоким почуттям, Сеня пересів до Катушина на ліжко. Йому хотілося бути тієї хвилини ближче до старого.

— На табуретку сядь... не тривож, — сухо сказав Катушин і посунувся під ковдрою. — Руки гудуть геть усі!

Сеня покірно пересів назад на табурет і вже боявся починати розмову.

— Чогось не впізнаю я тебе, — вів далі Катушин. — Погано став людей розрізняти... Усі мені обличчя однакові стали.

— Я Семен... од Бихалова. Пам'ятаєш, ти мене грамоти

вчив, книжки давав. Я ось навідатися до тебе прийшов, Степане Леонтійовичу.

— Пам'ятаю,— байдуже сказав Катушин,— так той же маленький був!

— Я виріс, Степане Леонтійовичу,— мовби перепрошуючи, вимовив Сеня і збентежено заходився стирати пляму на підлозі носком чобота.

— Не ширкай, не ширкай...— спинив Катушин і кашлянув разок.

Задушевної розмови, як бувало раніше, не виходило.

— ...По картузові на день — полічи, скільки я їх за все життя наробив! — знову почав Катушин і обличчя його на коротку мить відбило тугу.— Картузи позношувалися, от і я зносився...— Сеня помітив, що старий зробив рух під ковдрою, наче махнув рукою.— Я тебе тепер пам'ятаю. Ти забув, а я пам'ятаю... Я все пам'ятаю! — Щось давнє, незабутнє промайнуло в катушинських губах.

— Давно лежиш? Що тобі болить? — незугарно розпитував Сеня.

— Я тобі тут білизночки залишу, не відмовляйся. Підлатати, то й поносиш! — вів далі свою думку Катушин.

— Ну, поживеш іще! Квапитися, Степане Леонтійовичу, нікуди. Людині сто років строку дано,— заспішив Сеня.— Це баба панчішна тебе так настроїла. Я протурив би, бабу оту!.. Йй-право, протурив би.

— Бабу не займай... вона мене доглядає, баба ота,— застеріг Катушин.

Сеня підвівся й відійшов до вікна. Він обмахнув рукавом запотілу шибку і глянув надвір. Пізньої осені гнітуче небо продувалося з краю в край гострими холодними поривами. Настин дім був, здавалося, безрадісно сірий. Темні вікна не пропускали чужого погляду в середину.

«Настя... вона не знає, що я тут. Степан Леонтійович помре, мене візьмуть у солдати...»

— Хлопче...— заворушився Катушин, силкуючись підвести голову з пролежаної подушки,— дай-но водички мені... на вікні стоїть.

Старий пив воду, плямавав, наче жував. Відпивши ковток, він уважно дивився в низьку, прокіптюжену стелю, тоді знову пив.

— ...Четвертого дня прокидаюсь уночі, а він і стоїть у куточку, спокусливий... дожидається,— сказав Катушин, відхилиючись назад.

— Хто в куточку?...— і мимоволі оглянувся в куток.

— Та Микита Акинфович, дячок мій... приходив. Я йо-

му: ти почекай, кажу, деньків із п'ять. А він: що ж, каже, доганяй, почекаю.

— Це тобі верзеться, Степане Леонтійовичу, ти супротився... — впевнено сказав Сеня. — Ти не вір. Це знемога твоя...

— Микита знемога? — суворо перепитав Катущин. — Ні-і. Микита не знемога.

Сеня не знав, що заперечити. Він згадав: дістав списаного папірця й запитливо подивився на старого.

— Я тут віршика написав... прочитати тобі хочу. Ти послухай, і знову дивився запитливо Сеня, але обличчя старого стало ще нерухоміше.

Це не збентежило Сеню й він заходився читати по писаному, але в згасаючих очах старого були тільки переляк і образа, наче примушували вмирущого бігти за бистроногим.

— Я піду краще... — розгублено сказав Сеня і підвівся. — Прощавай тим часом, Степане Леонтійовичу!

...Того ж вечора Мотрона Симонівна занесла до нього в крамницю записку. Тривожними словами Настя просила Сеню прийти о дев'ятій до воріт її дому. Стара так геть уся й струменіла легесенькими насмішечками, поки Сеня перечитував записку.

— Чого ж це ви, божа пташко, кривитесь так? — стиха спитав він, постукуючи гиркою по прилавку. — Чого б це вам радіти?

— Та що, лебедику, яка в старенької радість! — хоробро проскрипіла Мотрона Симонівна. — Стареча радість нудна! Як весіллячку не радіти... що там не кажи, а на плаття подарують. Мені б чорненького, біле то вже й не до лиця.

...Летіли в сутінки зарядської низини тонкі сніжинки, перші вістовниці зими. Сеня сів на тумбу; потім, щоб згяти час, він походив туди й сюди: Настя все не йшла.

«Захворіла? Тоді не кликала б. Помер хто-небудь? Тоді навіщо я їй!» — так борсалися думки. Зловісний натяк старої якось не дійшов до свідомості.

Біля воріт стояв лихач, його тільки тепер помітив Сеня. Про щось догадуючись, Сеня з ненавистю глянув на порожнє сидіння лихачевої прольотки. А лихачеві, певно, було нудно...

— Любоньку свою очікуєш? — спитав він з величною добродушністю і покрутився на ватяному заді, мов на осі.

— Ні, пана твого вбивати прийшов, — розлютився Сеня.

— Костричуватий! — визначив лихач. — А любонька от і не прийде, — зубоскалив він співливою скоромовкою. — Я її допіру з солдатом бачив. На лаві в Александрінському саді любов крутять!

— Це ти матусю свою бачив, — ущипливо сказав Сеня, відходячи од воріт.

Тієї ж миті рипнули ворітні дверцята.

— Ти давно тут?

Вона заклопотано дивилась на нього з-під насунутої на очі білої пухової хустки. Чорна прядка вибилася на біду щоку. В тьмяному світлі ночі й сніжинок був той локон якось прощально сміливий.

— Куди підемо?.. До Катьки, чи що? — пошепки спитав Сеня.

— Не хочу до неї. Ходімо туди... — вона показала очима в темряву вулиць. — Ти знаєш... це його лихач!

Підхопивши Сеню попідруч, вона потягла його в переулочок, що невиразно барвів сніговими плямами. Позаду лунали кроки. Настя майже бігла. Попереду теж хтось ішов. Вони спинилися й припали одне до одного в темному кутку двох високих мурованих стін.

— Насте, — палко зашепотів Сеня, пригортаючи її до себе, — невже справді заміж віддаєшся?.. — і він схилився до неї губами ніжно й жадібно.

— Стривай, дай людям пройти, — швидко й досадливо урвала Настя, відтручуючи його од себе. — Потім.

Двоє проходили мимо. Молодий з цікавістю придивився, а другий, трохи старший і безсовісніший, навіть сказав «еге». Ще не дочекавшись, поки пройдуть, Сеня губами знайшов її губи під хусткою. Вони були солоні, холодні й вологі.

— Ти плачеш? — догадався він.

— Лихача бачив? — замість відповіді сказала вона.

— А ти як вирішила?

— Батечко просив... Хоче діло поширювати. Він пояснював, я не зрозуміла... — випадково чи навмисне уникала Настя щирої відповіді.

Раптом Сеня рвучко зірвав з себе картуз, провів руками по чуприні.

— Що ж, добра путь вам, Настасіє Петрівно! — розгністо сказав він. — Зерно до зерна, а карбованець до карбованця. Хазяйкою будете.

— Він мене в театрі побачив... Заходився квіти надсилати. Батечко сміявся, а я не знала, — розповідала Настя і притягала за руку Сеню. — Ну, обніми ж!

— Ти мені так не кажи. Я тобі себе самого в конверті надіслав би, якби знаття...— Сенин голос тремтів.

— Куди ж підемо? — І сама вказала на свистливий заметільний простір, за арку Китайських воріт.

Тепер вони йшли по набережній назустріч снігові. Вітер був убік міста, міський стугін сюди не долинав. Місце тут було глухе. Річка замерзала й уповільнювала плин чорної гладіні води. Як велетенські латунні підвіски, спускалися в глиб її відбиття берегових ліхтарів.

Вони сперлися на парапет огорожі й дивились у воду. Сенині пальці гладили сухе, холодне залізо ґратниці.

— На весілля ж поклич... Калошки там скинути знадобиться, тарілочку помити!.. Хто він?

— Мені холодно, — кулячись, відповіла Настя.

Сніг посилювався, шви у кладці гранітних брил побіліли. На Китайській стіні гнулися облетілі стебла бур'яну та миршавих березових кущиків, що повиростали там з примхи вітру.

— Фірму Желткових знаєш? От... звідти, — сказала Настя й обернулася до нього спиною.

— Якби в лісі мені з ним сам на сам зустрітися! — відповів Сеня.

— Що ж, убив би, чи як? — недовіриливо обернулась Настя.

— Ні. А стиснув би, скільки сили стане. Виживе — нехай живе собача отрута!..

— Ну от, — відгомоном сказала Настя, — а я дівчинкою на Петю Бихалова розсердилася, що нікого не вбив... — Вона кусала губи. — Тебе на війну візьмуть чи ні?

— А тобі хіба що? Не гаразд чужій нареченій про чужого піклуватися. Адже не любиш?

— Йй-право, не знаю... Дивно якось, — призналася Настя.

XVI. СТЬОПУШКА КАТУШИН СКІНЧИВ ЗЕМНІ СТРОКИ

Шапкар помер уночі, в той час, коли Сеня дивився разом з Настею на замерзаючі води річки Москви.

Сеня не відвідав Катюшина перед смертю, і тепер його мучив страх і каяття, що не виконав останнього обов'язку перед старим. Він не бачився цього дня і з Настею, не виходив нікуди. Він став лінивий, йому все було байдуже. Йому здавалося, що вода й повітря пахнуть свіжою сосно-

вою стружкою, мають гіркувато-прісний смак; його нудило від їжі.

Лише другого дня, увечері, Сеня вийшов з дому й майже на порозі зіткнувся з жінкою в білій пуховій хустці. Він упізнав її й не сказав жодного слова привіту.

— А я до тебе йшла! — Настин голос був рішучий і твердий. — Хоч би й назавжди йшла... Все одно, не можу більше!

— Ходити не можеш, чи як? — усміхаючись, спитав він.

— Вдома не можу. Всю кімнату квітами захарастили. Подітися нікуди...

— Візьми та й викинь, — байдуже порадив він.

— Заручини завтра... — ледь чутно додала вона.

Він відштовхнув її, хотів пройти мимо.

— Ти... не треба так! — різким низьким пошептом сказала вона, наздогнавши його біля катушинських сходів; губи в неї тіпалися. — Цим, Сеню, не жартують. А вузол зав'язався, даваймо вдвох розплутувати.

Знову сніжинки крутилися в темряві заїзду. Десь у глибині його ліниво лаялися за місце візники.

— Чого ж це я маю розплутувати! Я тобі не чоловік. Мати ось листа надіслала, щоб одружувався. По хазяйству вдома нікому.

— Зо мною одружуйся, — швидко вирішила Настя.

— Ти не пасуєш до нашого дому. Село, Насте, не місце. Що в місті добре, того на селі не можна, — стиха сказав Сеня. — Ну, пусти... Степан Леонтійович помер, я на панахиду йду.

— Я з тобою піду. Навіщо ти мене женеш?..

По сходах, хоч як Семен супротивився, вони підіймалися пліч-о-пліч. Перед дверима, в темному коридорі, він спинив її:

— Ти почекай. Я зайду, а ти згодом. Люди побачать, по́голос пустять.

— Нехай! — так само грубо, як і Семен, відповіла Настя, намацуючи рукою холодну й липучу клямру дверей. Вона зайшла перша.

Повіяло на них не ладаном, а саме тією сосною стружкою, що привиджувалася Сені увесь учорашній день. Майстерню шапкаря Галунова було поспіль набито зарядською старечею: прийшли провести відійшлого навіки. Відправа щойно почалася. Високий кривов'язий піп від Микити Мокрого роздавав знані Сені тоненькі свічки. Поруч вдягненого в усе новеньке й дешеве Катушина, що лежав з випнутими грудьми, — не важко мертвому пильнува-

ти людську гідність,— шамкав псалтир невідомий лисий старий; коли переступав з ноги на ногу, рипіли його чоботи — рипливі чоботи, нові. Читав він неголосно, тільки для себе та для Катушина, інколи поглядаючи на мертвого, чи статечно лежить, чи уважно слухає гіркі слова Давидової печалі.

На носі в читця сиділи катушинські окуляри. Сеня догадався: прийшов, а окуляри забув... Йому й сказали: «Ось Степанові,— надінь». Срібне кадило кривов'язого попа жадібно пожирало катушинський ладан. Ставало сизо від диму. Дяк поспішав, наче розбита таратайка з гори. Стояла задушлива півтемрява. Її не подолували три свічки, причепурені бантами з катушинської ж сарпинки.

Сеня взяв дві свічки, для себе й для Насті, і пройшов до вікна. Настя стала поруч нього й відгорнула хустку з обличчя назад, наче хотіла, щоб усі її побачили. Це й було помічено,— дячок, гундосючи чергову молитву, обернувся назад і безсовісно роздивлявся Настю. Справічний зарядчанин, він охочий був довідатися щось про секретовську дочку, мав від цього глибоку душевну втіху.

— Дозвольте... я вам вогника запропоную,— пошепки сказав він, простягаючи Насті свою свічку.— Чи здорові ваш батечко?

— Ви мені на плаття капаєте...— сухо зауважила Настя.

— Ну і слава богу, слава...— недочув чи тільки удав, що недочув дячок і відбіг підсипати ладану в кадило.

Від свічок посвітлішало. Обличчя людей, освітлені знизу, бородаті — чоловічі і зморшкуваті — баб'ячі, мали відбиток якоїсь тупої, безтямної мудрості. Їх не засмучувало горе й не дивувала смерть, вони знали: життя — не луки з квітами, жити — не квіти на луках збирати. Серед них домовито метушилися двоє: панчішна баба та Ермолай Дудін, чорний, підтягнутий, помітно підточуваний сухотами. Він то розпоряджався гострим, наказуючим поглядом, то любовно, як жінка, поправляв подушку або картонні халяви померлому другові, то опрацьовував гніт великої свічки, допомагаючи їй горіти урочистіше.

Зосереджено, наче востаннє розмовляючи з Катушиним, стояв Семен, втупивши очі в підлогу. Щось біліло в нього під ногами; він ворухнув ногою й упізнав аптечну коробку з-під ладану. «З'їло тебе місто, Степане Леонтійовичу,— подумав Сеня,— і ладан твій з'їло. Якби було й того, й того удвоє більше, і тоді не залишилося б...» Семен глянув на Катушина; той став тепер мовби ще менший, бо, здавалося, був наляканий усім оцим шумом, вчи-

неним заради нього. Сеня не зводив очей і раптом помітив у полі свого зору тонкий профіль Насті в світлі блимливої свічки. Він перевів очі на неї.

Вона відчула, по її змарнілому личку перебіг рух усмішки.

— Зверни увагу, — шепнула вона, торкаючись диханням його обличчя, — свічки в руках... Наче під вінцем стоїмо.

— Молодий чоловіче, — сказав дячок Сені в самісіньке вухо. — Свічки збирають... Виставу закінчено, молодий чоловіче! — ущипливо повторив дячок і підморгнув Сені капосно й соромітно.

Перешіптуючись, виходили по двоє катушинські гості. Через відчинені двері вповзало кисле, холодне повітря, але все ще стійко тримався запах тліючого гноту. Криво-в'язий піп скидав ризу й докладно розпитував чорнобородого Галунова про Катушинів кінець. Свічки згасали, темніло.

Сеня виходив майже останній. І знову обернувся він з порога і згадав: з того самого місця, біля вікна, де стояв з Настею, він уперше побачив її. Але тепер за вікном було чорно й порожньо. Ведений напрямком думок, він глянув на свої чоботи: чоботи були тепер гарні, хромові, приємно глянути. Все змінюється на світі.

Ліжечко в кутку вже розібрали, куток був порожній і чекав нового пожилця. Тільки невеличка купка запорошеного сміття вказувала, що в цьому місці жив метушливий чоловік, — він і насмітив.

XVII. РІЗНІ ПОДІЇ НАСТУПНОГО ДНЯ

Далі все пішло, як уві сні.

Вранці Бихалов сам, ідучи з міста, прочитав наказ про додатковий призов Сениного року. Сеня зустрів повідомлення про солдатчину майже байдуже, — солдатчина обіцяла йому якийсь вихід із становища. Не дослухавши, він побіг на похорон Катушина.

Увесь обряд похорону видався Сені підкреслено образливим. Паперовим пасочком закрили Катушинові лоб, що заледве розправився від зморщок. Поливали елеем, посипали піском. Дрогаль, довготелесий, сутулий здоровань у чорному, схожий на величезну відмикачку для такого ж величезного замка, виліз на передок і похоронні дроги рушили в путь. Стрічні скидали шапки. Над будинками кружляли голуби. Падав сніг і тут-таки танув. Далі, коли

потяглася чужа Москва, провочаті найняли візника. Їх було тільки двоє: Сеня та Дудін. Панчішну бабу бачив Сеня тільки на квартирі, вранці,— вона поралася біля Катушинової скрині.

Отут і показали худючі шкапи всю свою непохоронну прудкість. Довжезними, як жердини, ногами вони захоплювали великі шматки бруківки і мчали, наче боялися наврочливого людського ока, наче зраділи легкому вантажу. За все життя ніколи й нікуди не поспішав так Катушин. Дудінський візник теж не відставав,— наче на весілля мчали. Мряка з неба посилилася і вже не встигала танути. Підняли верх.

За заставою, коли мимо побігли жалюгідні, до краю здрібнілі будиночки, дудінський візник заходився закурювати й трохи відстав. Візник спитав:

— Чи нема сірничка?

Дудін сказав:

— Потерпи, чорт, незабаром відпустимо.

Тут Сеня з тугою помітив, що Дудін уже розжився десь горілочки.

Могилка обмерзла протягом ночі, але низина давалася взнаки: на дні стояла калюжка. Цвинтарний панотець, втілення земної скорботи, розсипаючись на верхніх нотках, зобразив надгробне ридання й помахав згаслим кадилом. Сеня скинув униз першу жменю в'язкої, глеюватої холодної землі: вона впала грудкою. Трунар, коротконогий і веселий, старанно закидав заступом рожеву катушинську домовинку та все поривався заговорити. Нарешті він не витримав:

— Як хочете, звичайно, це як на чий смак... А по-моему, ніякого пекла нема! Я ось одинадцять років копав, усе думав: де ж воно, те пекло?.. А на дванадцятий виявив, що воно поміж нас... Тільки ми навикли й не помічаємо!

Борода в нього була кругла, руда, розбійницька.

— П'еш? — коротко і зневажливо спитав Дудін.

— П'ємо... — признався трунар. — А хіба що?

— Нічого, йди собі! — відповів Дудін.

Коли нікого не залишилося навкруги, Дудін раптом схвильовано провів рукою по непокірному йоржу волосся й зігхнув так глибоко, наче збирався останнім словом ушанувати небіжчика.

— Тут чайнуха одна є, з секретом,— несподівано крадьковито сказав Дудін.— Мовби поминки влаштуємо... по безтілесній людині! Ходімо, га?

Але тут з Дудіним щось скоїлося. Він припав до свіжо-

го катушинського горбочка й геть увесь затіпався. Плакав він сухими очима, без сліз, і з таким звуком, наче в казані клекотить чорна й густа шевська смола... Його прощання скінчилося так само раптово. Він підвівся й надів картуз, який упав був з голови.

— Ех, у трясовині живемо! — крикнув він, і не оглядаючись, забуваючи струсити з колін прилиплу землю, пішов з кладовища геть. Сеня наздогнав його майже біля виходу.

...Чайнуха, набита злодіяцькою мізерією та майстровою голотою, містилася поблизу, в перехнябленому, з ганком, будиночку. Ззаду до нього прилягав пустир. Вже вечоріло, коли вони прийшли туди. Під чорною стелею висіла лампа з залізним абажуром набакир.

Вони підсіли до столика, за яким уже сидів один, — роздивитися його обличчя було неможливо. Сеня вперше за все життя пив пекучу бридку суміш і не міг подолати огиди.

Невідомий, який сидів разом з ними, дивився уважно й сумно.

— Навіщо ж ти хлопчину споюєш? — спитав він сти-ха у Дудіна, відсьорбуючи чай з товстої склянки.

— А ти не злись, не додавай гіркоти! — підхопився Дудін.— На ось випий за упокій людини...

— За свій упокій п'єш, чи як? — несхвально спитав невідомий.

— А хоч і за мій випий, хіба не все одно! — завоктав, зайшовся сміхом Дудін.— Хто ти є — майстровий, чи що?

— На заводі тут, по металу працюємо, — неохоче відповів той.

— Снарядики обточуєте? А-а, падлюче ваше діло! — без наміру образити, заворушився Дудін, підливаючи в склянки.— А ми ось людину поховали. Добрющий стари-гань! Ну, скажи, разів вісімнадцять я інструмент свій пропивав... Прийду до нього, брудний, п'яний — тіль людини. «Ваше преподобіє,— скажу,— позич три карбованці на продовження життя!» — «Проциндрив?» — питає. «Проциндрив, ваше преподобіє!». Він і дасть. Преподобієм я його, щоб не так совісно було. Отак десяточка й ходила проміж нас усе життя. Безтіле-есний!.. — мрійливо мовив Дудін.

— Яка ж заслуга... що пияцтву допомагав? — усміхнув-ся незнайомий, скручуючи цигарку й слинячи край папір-ця язиком.— Жив собі, був собі та й помер. Жаліти його нема за що. В тихому житті не велика заслуга. Хоч би брикнувся!..

Дудін навіть відсунувся, помітно ображений зауваженням незнайомого.

— Зви-чайно! Навіщо жи-ив! — передражнив він, викидаючи руки вгору. — А хто йому суддя? Ти йому суддя? Хто мене судити може, коли не я сам? Ну, кажи, кажи мені!.. А-а, ти мовчиш, суддя неправедний! А чого ти мовчиш?.. А того, що й сам не знаєш, навіщо щодня чоботи взуваєш!

— Та я-бо знаю... — засміявся незнайомий.

— Що ж ти знаєш? Ну, відповідай мені, якщо можеш!..

Відповіді не було, та її й не зрозумів би, можливо, сп'янілий Дудін. Хтось забіг до них за перегородку й крикнув про облаву. Незнайомий підвівся, Дудін і Сеня побігли слідом за ним. Будинок ще не було оточено. Чорний хід вивів їх на пустир, щедро покопаний канавами, наче навмисне, щоб ламати ноги. Люди розбігалися навсібіч. Сеня загубив Дудіна й подався навмання тихою й довгою вуличкою, скупю освітленою десятком кривих ліхтарів. Голова палала від дудінського частування, біла кров у напружаному кулаці; ось він іде п'яний і осміяний, а в Зарядді за товстою стіною пропивають Настю.

...Крамницю ще не зачиняли, коли Сеня повернувся на Заряддя.

— Де це тебе, такого-сякого, носило? По книжках пішов би одержати! Місяць на приконеччі... — буркотів Бихалов, коли Сеня нарочито твердою ногою проходив мимо.

— По книжках?.. — перепитав Сеня.

Він пройшов до конторки, підморгуючи несподіваному своєму рішенню, і вибрав книжку, по якій забирав бакалійний крам Секретов.

— Та куди ж ти підеш у такому вигляді? — збентежився Бихалов. — Спати йшов би.

— Ви гадаєте, я п'яний? — підійшов Сеня до прилавка. — Ні, я не п'яний.

...Мимо знайомого лихача та кількох візників, що стояли біля воріт, Сеня пройшов просто на секретовську квартиру, зловісно дивлячись у точку перед себе. Він зійшов по сходах і постукав у двері. За дверима чути було голоси й погуки — зарядські заручини гомінкі. Сеня постукав ще раз і, не стримавши люті, міцно вдарив чоботом у двері.

— Хто там? — злякано спитав з-за дверей старечий жіночий голос.

— Відчини, Мотроно Симонівно! По книжці прийшов одержати!

— За годинку прийди. Ось женихи поїдуть собі... — напутливо прошепотіла вона, відчиняючи двері.

— Наказано чекати, — твердо сказав Сеня, майже силоміць втискуючись у передпокій. — Ось я тут, у куточку примошусь.

Стара, боячись зачепити п'яного, метушилася по передпокою, а Сеня смирно сидів під шубами, тримаючи книжку в руці на відкиді. Здається, він задрімав, часу не помітив. Він розплющив очі, коли передпокій сповнився раптом гомінкими вигуками.

Купці прощалися в дверях їдальні, посміюючись, прицокуючи й розводячи руками.

— Ну й спасибі, свате, — спокійно казав один.

Другий, схожий на начотчика, вдягнений незугарніше, із запалими скронями й з карою сивизною в борідці, потирав руки й дуже лагідно казав:

— Утрюх тепер будемо город городити... З пісенькою!

— Честь маленькій людині робите, — хизувався Секретов. — А втрюх це ми справді торохнемо!..

— Торохкати з глуздом треба, — обережно зауважив женихів дядько, незугарний.

— А ми й з глуздом. Скрути нема! — помітно зніяковів Секретов, обсмикуючи круглу бороду.

Жениха одразу знайшов Сеня. То був миршавий чоловічок, сухорлявий і напوماджений. Коли сміявся, вся його чистенька мордочка зав'язувалася вузликом навколо захоплено випнутого рота. Настя кусала губи. Петро Пилипович, розмовляючи з гостем, поглядав на неї благальними, бистрими очима.

Петро Пилипович одразу помітив, як зашарілася Настя і, простеживши її погляд, побачив Семена.

— Чого прийшов, га? — коротко й лагідно спитав Секретов Семена і, підійшовши ближче, понюхав повітря.

— Ось! — і ляснув долонею по книжці.

— Що це в тебе? — обережно поцікавився Петро Пилипович.

— По книжці наказано одержати, — осиплим голосом вимовив Сеня.

— По книжці? Ну-ну! — догадався по-своєму Секретов і тут-таки пояснив майбутньому сватові, який погойдувався на розчепіренних цурупалках ніг: — От люд у нас! Тут я з крамарем у контрах. То ось він і догадався в такий час потрафити, п'яного прислав. Ви вже даруйте, гості дорогі!..

— Та скільки хоч, будь ласка, — чваньковито всміхнувся товстий.

— Ти почекай, хлопче, ось гостей проведу... і розквітаюсь із тобою! — сказав Секретов.

Але він уже не відходив од Семена, помітивши Настину стурбованість. Жених теж відчув лихо й непомітно оглянувся на батьків.

— А я ось що надумав, — раптом зрадів Секретов несподіваній думці. — Іди-но ти, хлопче, до мене на службу... Я тобі й жалування більше платитиму... Не вік же тобі на побігеньках бути. А тим часом подерж ось шубу женишкові... Може, й на чай сипоне, коли не скупий!.. — і підморгнув незугарному сватові, який придивлявся до всього з лисячою обережністю.

Семен узяв шубу з женихових рук і розтягнув її в руках, притримуючи. Настя скам'яніло дивилась на нього, суворо зсунувши брови. Тримаючи кашне в зубах, жених поліз руками в рукава, а Семен підняв його, мов на дибу, разом із шубою; отут з женишком і сталася подія, що перетворила всю урочистість заручин на самий лише непристойний для купецького дому калабалик.

ХVIII. КАТИНА РОДИМКА

Сені відчинила сама Катя.

— А Насті в нас нема! — сказала вона, здивувавшись, що він так пізно прийшов. А втім, тут-таки тінь якогось здогаду перебігла в неї на губах. — Та чого ж ви на порозі стоїте?.. Заходьте.

Сеня так само, не пояснюючи свого приходу, зайшов у передпокій. Судячи з того, як він оглядався, можна було припустити, що тільки тепер він зміркував, куди завів його хміль.

— Вона обіцяла прийти? Ви хіба не знаєте, ми з нею трошки розсварилися! Через вас вийшло... — додала сгиха Катя.

Блузка в неї була зім'ята, а волосся розкошлане, — певне дрімала, коли Сеня подзвонив.

— Ну, не в передпокої ж стояти! Ходімо до мене, чи що... — сказала Катя й невимушено потяглася. — Де це ви так?.. Я злякалась навіть.

Сеня заговорив не раніше, ніж зайшов до кімнати й сів на стілець. Але сів уже не боязко, як досі, а всім тілом, розвалившись.

— Спала, чи що? — грубо спитав Сеня, не справляючись з косуючим поглядом.

— Так, але... ти сиди, сиди! — теж на «ти» перейшла Катя. — Я ж усе сама... нудьгую!

— Жениха зараз скривдив, — жорстко сказав Сеня й зробив непевний рух рукою.

— Настиного жениха? — зацікавилася Катя. Вона вместилася була якнайзручніше на зібганих подушках, але тут з цікавістю підвелась. — Як же ти його... отак, чи що? — вона навідріг махнула рукою.

— Ні... — неохоче відповів той, підвівся й скинув на підлогу блаженське своє пальтечко. — Жарко! — і відтягнув комір сорочки, що увіп'явся в смагливий, розшарілий м'якуш шиї; відтак він узяв гребінець, що навернувся на очі, і запустив його у волосся, але кучері сплуталися й не давали гребінцеві проходу.

— Поклади, зламаєш! — між іншим зауважила Катя. — То ти, виходить, на квартиру до них приходив?

— Дай спершу води попити...

— Отам у карафці на підвіконні візьми... Ну і як?

Сеня не поспішаючи налив склянку. Рука тремтіла й розхлюпувала воду. Він випив усе двома ковтками й знову сів, тупо дивлячись перед себе.

— Настин батько каже: «Подерж шубу», — почав він розповідати.

— Кому? — завмираючи від цікавості, втупила в нього очі Катя.

— Женихові, звичайно! А я його й підняв отако-о... не важчий за лантуха, та я-ак жбурну, з шубою разом. Надто вже я розлютився на самого себе, що шубу йому став подавати... — Знову попався на очі гребінець, і знову заходився Сеня розчісувати волосся, але гребінець хруснув, і уламок його, вислизнувши з волосся, впав на підлогу.

— Ну от, бачиш? Казала, що зламаєш! — мовила без будь-якої досади Катя.

— ...Я за неї по шматочку віддав би себе тоді... — віддалі Сеня, і по всіх мускулах його перебігла бентежна хвиля. — Чому вона за мене у вічі їм не вчепилася?

— А Настя що? — допитувала Катя, закладаючи руки за голову.

— Вона мене вигнала... мов цуценя пхнула!

— А ти й пішов?

— Пішов... а хіба що?

— Молодець, що й казати! — Катя стиха засмілася; сміх її був рівний, лоскотливий, обережний, мов котяча хода. — Отже, Настку з рüками цьому горобцеві віддав!

Дітей-бо не наймали доглядати?.. — І насмішкувато пограла гострим кінчиком високо пошнурованого черевика.

— Не дражнись,— сказав він, похнюпившись.— Навіщо мене дражниш?

Катя лежала, закинувши руки, головою на подушці, гаптованій важкими шерстяними трояндами.

— А може, я тебе втішити хочу? — і знову смішок її коротко пролунав і змовк, обпалюючи Сенине самолюбство.— Ти от лютуєш, а може, я сльози тобі хочу витерти... Я ж добра!

— Кажуть тобі, не дражни, бо піду геть! — повторив Сеня й підвівся.

— Куди? До Настки підеш? Там тебе батько собаками зацькує. А втім, тебе, як і зацькувати, то простять. Чи багато ти вартий, киселевий дзбан.

— А я тобі сказав і втретє... Не займай мене! — Сеня загрозово підійшов до Катині канапки й дивився на неї неморгливими очима.— Гляди, моє слово коротке!..

— А моє довге!..— дражнила Катя.— Ти дужий... Ти он який, а тебе дівчисько вигнала, то ти й ревти ладен.

У Каті в кімнаті світилася лампа з узорчастим абажуром. Катині обличчя лежало поза кружальцем світла, матово блимаючи в темряві.

— Ти не дивись на мене так,— смішливо заговорила вона.— Я ж сама вдома. Гляди, не злякай мене...— Раптом Катині обличчя обм'якло, розпустилось.— Сідай отут,— наказала вона й посунулась до стінки, щоб дати місце Семенові.— Шаль скинь на стілець і сідай!..

Той мовчав, переможений у поєдинку. Голову обволакав якийсь чавунний хміль. Раптом йому уявилося, що всі речі стали дзвеніти, кожна по-своєму,— дзвін дурманив.

— Що ж, і сяду! — сказав Сеня й незграбно сів на стілець.

— Ні, сюди ось сідай,— і вказала місце поруч.

— Гарзд,— і сів туди, куди вказувала.

Катині пальці з пообгризуваними нігтями грайливо бігали по блузці.

— Поглянь,— сказала Катя, розхристуючи верх блузки.— Бачиш?

— Ну, бачу.

— Родимку бачиш?.. Подобається?

— Нічого собі. Манюсінька...— визначив Сеня, важко втуплюючись у Катю. Трохи вище, над груддю, де шкіра

припухла дивною мерехтливою голубінню, томилася маленька темна цяточка, темне вічко гріха.

— Зараз батько прийде,— вголос думала Катя, все ще з розстебнутою блузкою.— О десятій мав повернутися.

— Настку хочеш скривдити,— сказав Семен.

Він бачив Катю й не бачив. У скронях клекотіла роз'ятрена кров. Душі було гидко, а тіло шаленіло й починало гоїдатися, мов маятник. Всі речі драгували, наче хотілося їм, щоб хряснули їх об підлогу й розхряпнули каблук. Катя стинула плечем, згасила очі й принишкла.

...Раптом Семен підвівся й різко засміявся.

— Час-бо тече, як по ринві! — сказав він, обводячи стомленими очима кімнату.— Наколобродили ми з тобою! Ех, Катько, Катько...

Катя глузливо подивилась на нього й рвучко запнула блузку. Наступної миті вона вибігла з кімнати й за хвилину повернулась.

— Іди звідси швидше,— зашепотіла вона, не дивлячись на Семена.— Я на дзигарі хотіла глянути... вони в батька у спальні. А він уже прийшов... молиться там! Іди,— ковтала слова Катя.

Семен ішов за нею в передпокій навмисне лунко ступаючи. Вже виходячи, він придержав двері ногою:

— Соромно тобі, либонь, га? Заміж я тебе все одно ж не візьму.

— Мужик вахлакуватий! — не стрималася Катя й захряснула двері.

Клацнула защіпка, й Сеня залишився сам у темряві сходів. Він зійшов униз і піднявся вулицею з низини вгору. Нежилим, камінним духом повіяла на нього Варварка. Він ішов мимо нижніх рядів. У провалах глибоких воріт на ящиках дрімали в кожухах сторожі. В глухих перелуках, що сполучають низ і верх, він проблукав більшу частину ночі. Перед світанком стомлені ноги вивели його на Красну площу, припорошену несміливим, незайманим сніжком. Так само повільно він зійшов знову в Заряддя. В зібганій пам'яті проходили події минулого дня: сухенький лобочок Катушина, дудінський картуз, що валяється в грязюці, чайний кухоль з каламутною, нудотною трутизною, вирячені женихові очі, гнівний і очужілий погляд Насті, набряклі, як налив, Катині губи...

Він стояв якраз перед геранієвим вікном. Воно, запнуте білим, дивилося на нього глухо й безмовно. В роті у Семена було гірко, а в середині зовсім порожньо.

Місто прокидалося...

ХІХ. КІНЕЦЬ ЗАРЯДДЯ

Семен перед від'їздом заходив до Дудіна в його підвал попрощатися. Побачивши Семена в солдатському, схудлого й підтягнутого, ще більше заметушився Дудін по своїй майстерні.

— Сніп навчився колоти? — різко крикнув Дудін і тріскою, яку тримав у руці, почухав сиву потилицю. — Ти гляди, людина не сніп! Ти вже там не промахнись... Ну-ну, воюй, воюй... здобувай військову відзнаку: медаль на череву, дерев'янку до ноги!

— Прощавай, Єрмолаю Дудін, — сказав Сеня, з тугою дивлячись на каламутне дудінське віконце; він так і звертався до нього в розмові: Єрмолай Дудін.

Потім він каменем канув у чорне провалля забуття й війни...

Заряддя на той час уже втрачало своє колишне полличя. Хід махового колеса уповільнювався. Сморід війни проникнув і сюди. Якось і будинки стали нижчі, і люди темніші, а орган секретовської «Венеції» якось узимку, вибравшись на високий танцюристий верх, зламався.

Після Семенового від'їзду ще сумніше стало Настине життя: весілля розладналося... Настя піднімає з підлоги недочитану книжку, намагається читати. Рядки стрибають, міняються місцями літери, не хочуть, щоб їх читали. Настя загортає книжку й підходить до вікна. Небо сіре. На вулицях сніг. На снігу ворухаться горобці.

Коли після смерті матері прибирали куткову кімнату, знайшли під материним ліжком стару спотворену ляльку. Увесь день просиділа Настя над нею, понакручувала їй цілісіньку купу перістих кучерів, але колишньої молодості ляльці вже не можна було повернути.

...Смутна, з ниючою спиною, Настя підходила до вікна: зашєрхали у вечірньому морозці квітневі калюжі. В будинку навпроти хтось переїздив. Біла воріт стояв віз, навантажений доверху.

Мотрону Симонівну Петро Пилипович залишив поки що жити в себе, в тій самій кутовій кімнаті. Настя йде в кутову... Мотрона Симонівна сидить на смугастому матраці — все, що залишилося від матиного ліжка, — і, коли Настя входить, хапливо ховає щось за ліжко. Біля неї лежать щойно куплені верби.

— Ти не ховай, я бачила, — каже Настя. — Грубки слід було б протопити. Сиро в нас, морозить.

— У татонька вже затопив Григорій, — приглушено

відповідає Мотрона Симонівна і, зважившись, витягає з-за ліжка чорну пляшку. — До матусиного місця навідатися прийшла, розумниця? — знеосмілено змінює вона розмову.

Настя бере якусь темну пляшечку, що залишилася на столику, крутить її в руках і раптом, майже кинувши її назад на столик, тре руки об фартушину.

— Що в тебе там?

— Де, розумнице?

— У пляшці...

— Мадерка в пляшці, — з сумовитим острахом повідомляє стара.

— Налий мені!..

Настя п'є маленькими ковтками й оглядає кімнату. Як неспізнанно змінилася ця кімнатка! Коли дівчинкою приходила сюди, здавалася вона місцем страшної таємниці, осяяної різноколірним горінням лампад. Полуденне світло, яке безсоромно вдерлося тепер сюди, виявило всю її вбогість: обдерті, відіпрілі од стін шпалери, безглуздий гардероб у кутку, схожий на двоспальне ліжко, поставлене ставма.

— Молі в нас багато! — скаржиться Мотрона Симонівна, прибивши одну в руках. — Ось уже морильника чекаю, чи не зайде...

Настя виходить. Думки приємно кружляють. Вона напинає шерстяну хустку й біжить на вулицю. Її путь до Каті.

— Можна до тебе?

— Можна, будемо чай разом пити, — з холодком відповідає Катя.

— Ні... я так посиджу, не роздягаючись! — каже Настя.

— Тут тобі цидулочку Семен надіслав... мало не забула! Другий тиждень лежить. Він і тобі, й мені по листу надіслав... — натякливо сміється Катя, і Настя це помічає.

Настя бере листа й незабаром виходить.

— Яка ти товста стала, — каже вона вже на дверях. — Знаєш, ти якщо й схуднеш, все одно товста залишишся!

...Дедалі дужче вкривалися будні Заряддя якоюсь чорнявою. І раніше була в них чорнява, але ховалася глибоко, а тут проступила раптом скрізь, наче плями на зараженому тілі. Десь там, на краю, напружувалися останні сили. З багровим обличчям, з очима, розширеними від жаху й болю в ранах, Росія протистояла ворогові. Все ще

гули поля, та вже залізна сукровиця смерті юшила з незагоюваної рани. Тільки Настя та Дудін відчували близький кінець... Третій, у кого могла б так само незгасно палахкотіти тривога, занадто поринув у власні печалі.

...Метався Зосим Васильович. І якось, ще влітку, надумав шукати останнього притулку в монастирі. Навіть довідки наводив стороною: якщо всі сімнадцять тисяч, суму всього бихаловського життєвого подвигу, одночасним внеском внести, чи можна мати собі довічну келію для спочину від життя, скорботи й праці? Але погодитися віддати всі сімнадцять — означало визнати свою давню, первісну помилку. Зробити це одразу Зосим Васильович не наважувався.

Почали до Бихалова ченці ходити, тонкі й товсті, янголи й кнури. Але в усіх однаково були уповільнені, обережні рухи і вкрадлива, бриньлива мова. Одні пахли ладаном, інші — милом, ще інші — сумішшю міді й оселедця. Сім'я бихаловських запахів наполохано розступалася перед чернечими запахами, нечуваними гістями в бихаловському закамарку.

Якось наприкінці жовтня сам монастирський скарбничий завітав, супроводжуваний двома меншими. Був скарбничий статечний, як дзвін, шовкова ряса сама собою співала про радощі горніх світів, а руки були пухкі й м'які — гладити по душах парафіян. Увесь той день мав намір перебути Зосим Васильович у тихих бесідословленнях про сімнадцять заповітних тисяч та про людську душу.

Питав скарбничий, чи обміркував Бихалов своє зречення світу й тліну. Цікавився також, чи в процентних паперах у Бихалова всі сімнадцять тисяч, чи просто так, кредитками. Погрожував загибеллю низький скарбничого баритон, бринів описами спокійного райського місця.

Гладячи себе по волоссю, повістував скарбничий нечуваний ніколи Бихаловим переказ про Вавилу. Жив Вавило, і їв Вавилу блуд. Подався в обитель, але й туди зайшли гріхи. Тоді в самому собі, мовчазному, зачинився Вавило, замкнувшись засувом незвичайного подвигу. Але й туди просочилися, й там гризли. І от, одного ранку, безсонний і очмарілий, кинувся Вавило на біса й відкусив йому хвоста. А то не хвіст був, а...

— ...Осягаєш? — і голубив свою жертву темним владним оком.

І роз'ятрилася бихаловська душа, і вже в уяві міряв рясу на себе Зосим Васильович, і вже гуляв у ній по монастирському саду, де кучерявляться черемшини під не-

порочним небом всеблагої монастирської весни. Там — забути про марне життя, забути про сина, який згорів від буйствених помислів, там утихомириться зростаючому бунтові бихаловського серця.

Було навіть дивно, як невичерпно струмує з скарбничого ця солодка, густа скорбота... І раптом гикнув скарбничий; Зосим Васильович здригнувся і крадькома огледівся. Один з менших ченчиків позіхав, а другий мляво чухав у себе під ряскою, сумовито поглядаючи у вікно.

— Що, либонь, блошки завелися? — різко обернувся до нього Бихалов.

— Новачок ще в нас... на послушенстві, — швидко зміркував скарбничий, суворим поглядом докоряючи ченчикова, який почервонів по самісінькі вуха. — З таких от і виковуємо стовпи віри.

— Ну, брате, хоч як тебе виковуй, все одно мощій не викуєш! — сказав різко Бихалов і підвівся, прислухаючись.

Цієї миті над спорожнілими вулицями Заряддя гуркнула перша шрапнель. Настя бачила з вікна: кішка сиділа в підворітті й нюхала старий черевик, що лежав три дні нерухомо. Кішка дременула геть, а Настя, відбігаючи од вікна, ще встигла помітити, як з воріт вискочив очманілий Дудін. Вона бачила: з піднесеними догори руками, щось кричучи, він перебіг переулоч і зник за рогом.

Заряддя здавалося зовсім безлюдним. Повітря над ним тріщало, як суха колода, зламувана буйною силою навіпів. Тільки біля Проломних воріт наскочив Дудін на якогось у сіряку, що тікав від жаху прийдешніх часів.

— ...Хто? Хто паляє?! — загорлав Дудін, лякаючи сіряка якоюсь особливою піднесеною рішучістю обличчя.

— Ленін до Москви підступив... — прокричав сіряк, відсахнувшись од Дудіна.

— Паляють-бо звідкіль? — на всі груди загорлав Дудін, намагаючись перекричати небо.

— ...з Вшивої гори... від Микити-мученика! По Кремлю б'ють!.. — і побіг кривими переулками в глиб Заряддя, тримаючись стінки.

Дудін проскочив у Проломні ворота. По набережній мимо нього швидким точним кроком пройшли юнкери. А він біг просто по бруківці, спотикаючись і кашляючи, просто туди, за Устьїнський, де гармати. Шоки його зайшлися від бігу синім рум'янцем, але очі палали, як у солдата-переможця. Ніхто його не спиняв, бо й нікому було його спинити.

Раптом кров сильно приплинула до голови, і в очах у Дудіна стало темно. Він спинився й сів відітхнути на тумбу.

Вшива гора стріляла, як вулкан. Окремі сплески рушничних пострілів з'єднувалися між собою, як ланцюжком, нечастим постукуванням кулемета. Починався Жовтень...

Від бігу зрошений геть увесь холодним потом, Дудін глянув угору й чомусь згадав незнайомця в чайній, рік тому. Раптом у грудях заклекотіло й задряпало в горлі. Він відхаркнувся й плюнув перед себе. Харкотиння здалося йому незвичайного кольору. Він сплюнув собі в долоню і, припишкнувши, злякано дивився на великі криваві згустки, що плавали в харкотинні. Дивився він довго і якось занадто уважно.

ЧАСТИНА ДРУГА

І. АННУШКА БРИКІНА ЗРАДИЛА

Над величезним, неміряним полем сніжне безгоміння висить. Настав той вечірній час, коли припиняють вітри віяти, не знаходячи собі пугі в темряві. І справді: три ліси, щільні й чорні, вийшли на краї поля, три однакові, неприступні, як три скелі. Зимові вітри, — скільки їх, великих і маленьких, заблукало безвісно в густому мороці цих лісів, скільки порозвіювалося сніжним прахом, скільки їх на дрібні, заметільні в'юни перевелось!

А в сутінки ці нині падав сніг. Не кружляючи, не хвилясто, а повільно й прямо падала кожна сніжинка, наче довге, сніжне простягалося з неба волокно. Кожному, хто стане на узліссі спиною до ялини, дано почути легкий шурхіт проповзаючої зими. І хоч несла кожна сніжинка трошки світла з собою, і було їх багато, — згущалися сутінки, перемагала ніч.

В сутінках прокинувся вітер, до ночі розгулявся чимдуж. Він і над трьома лісами кружляє, він і по дорозі біжить — малоїждженій, заокругленій, наче прочеркнулася помахом відкинутої руки. Та він і без доріг: вітрові скрізь путь. Настане час, настане літо, буде дзвінке жито на місці сніжного безгоміння, — нікому й на думку не спаде згадати, як лютував тут, у сніжній глушині, вітер, — хазяїн нічного поля. А в хазяїна на послугах і вовк, і мороз, і облудна заметільна морока, а інколи й сама людська суть. Ними правує хазяїн, хльоскає, як ямщик коней... Вони бо й тягнуть за собою подію нічного зимового поля.

Аннушка Брикіна Сергія Остифійовича Половинкіна з Гусаків додому везла. Путь довга й нудна. Нараховували жінки від Гусаків двадцять одну версту до села Вори. Жіноча верста хоч і не довга, та інколи й від казенної версти довша: мороз узявся цупкий, вітер розлютився... Боляче й прикро стало дивитися Аннушці в гостру плутанину розбурханого снігового самоскоку.

Тут місяць стрибкий, безнастанно поспішаючи кудись, прошмигнув у димних хмарах. Він і глянув мимохідь на нічне поле, про яке йдеться. Дорога на мить проясніла.

Стало видно Аннушині сани-глабці, широкі, повні сіна: спати в ньому. Так воно й було — під кожухом і товстим задубілим рядном лежав у сні, вкрившись з головою, сам уповноважений у хлібних справах чотирьох волостей, Половинкін. Йому тепло й м'яко, заколисали вибоїни дебеле тіло Сергія Остифійовича, а запахи зі-

грітої овчини й сіна приємно лоскочуть ніздрі. Вони ж і схилили Половинкіна в пушистий овчинний сон.

Привиджується Половинкіну жарка суцільна нісенітниця. Чи то сіножать, чи то жнивне поле. І на тому — неосяжної широчини — полі ворухиться жінок незліченна кількість... А чого вони не косами махають, а серпами траву беруть, невтямки подумати Половинкіну. Та й не до дум тут: вологі запахи прив'ялих трав зовсім до божевілья довели кров Сергія Остифійовича. Та й свідомість незвичайної своєї посади паморочить голову: ходити серед зігнутих жінок, неухильно пильнувати рівномірного виробництва трав'яної стерні, погукувати час від часу: «Кожній травичці лік! Кожній травичці...» Та ніби й нема нікого на білому світі, опроче як Сергій Остифійович... Він, Половинкін, і є пуп світу, а навколо нього ходить наокруг вдячна баба-земля.

Сам Половинкін у сназі чолов'яга. Він не молодий, та й не старий, і не товстий, і не тонкий: в усьому в нього чоловічої міри додержано. Волосся в Сергія м'яке, грайливе, каштанового кольору, жіночий льонок. Обличчя хоч і з припухлостями, зате погляд переможницький, помах батога в ньому. Скільки жіночих сердець розтануло марною мрією про Сергія!

У своєму овчинному сні підкрався Сергій до однієї, та й щипнув, просто з приємності: «Не виляй, — мовляв, — молодець... Бери траву веселіше! Кожній травичці лік!» А жінка обернулася та штурх Сергія в ніс. Навіть і образитися не встигнувши, чхнув Сергій та й прокинувся.

Сінна стеблинка, в ніс прослизнувши, визначила закінчення половинкінського сну. Але, ще й не зміркувавши до ладу цю причину, вдруде чхнув Сергій Остифійович і остаточно наповолав солодку знемого дрімоти; потягся, кожуха відгорнувши з обличчя, визирнув і згадав.

Ніч і сон. Хуртовина з присвистом стрибає через природожні кущі... Ах, так, у Гусаках зсипний пункт їздив влаштовувати. Ніч і сон. Ах, так, мчить у самоскоку сніг, а жаркий кожух наче зберігає надихане тепло. Задрімав. Холодніше, холодніше стає на ніч... Ото яка темрява! Ніч і сон.

Половинкін крутить головою. Вітер жбурляє в нього цілу пригорщу великих сніжин. Вони тануть і збігають по припухлих од сну щоках. Пам'ять працює чіткіше. Тепер путь у Вори... готуватися до літа, умовляти мужика, переконувати, що, мовляв, і місту потрібен хліб, погрожу-

вати... А мужик нерухолий, наче той пень,— яке на нього умовлявальне слово знайдеш?

Сергій Остифійович крекче від неприємних спогадів, але тепла благодущність сну перемагає тягар дійсності. Ах, так, і везе його у Вори Анна Брикіна, та сама, в котрої чоловік загубився в смертоносних полях. Та сама, в котрої і брова грає, і ніздря грає, і сама вся сміхом переливається, мов та веселка. Зводить очі догори Сергій за власний лоб. І тут продовження недавнього сну. Зад Аннушки немилосердно потовщений кожушанкою, на мішку, над самісінькою Сергієвою головою сидить. Сергій дивиться якусь мить і кашляє з непохитною суворістю: саме отак він у хлібних справах умовляє мужиків, саме так і з начальством розмовляє.

Тільки Аннушці невтямки уповноваженська суворість: своїм голова забита. Вона смикає віжки, виюкає і цюкає, побоюючись заснути й випасти в пухкий, розбісований сніг. А руки мерзнуть і в рукавичках, а голова схиляється дедалі нижче, аж поки торкається підборіддя жорсткої, промерзлої овчини. І знов помагає батожилном, розганяючи застоюну кров, і знову рвоне глибокі рослява брикіньська кобила, що не поспішає в нескінченну, завихрену імлу.

— Вже й спати стомився... розічхався! — обернулася Аннушка, ляскаючи рукавичками по колінах.

— Ідемо де?.. — питає Сергій Остифійович і глибше насуває шкіряного картуза. — «Оце теж, у такому картузі вуха обморозиш! Не до клімату такий. А без нього не можна: бояться картуза». — Отпетово вже проїхали?

— Та ні, я горою поїхала. Горою певніше. Я там дороги не знаю.

— Либонь, верст десять іще залишилося? — хмуриться Половинкін.

— Та ми шістнадцять лічимо... — сміється Аннушка.

«Е, чорт! Ох і посада ж! Мотайся тут, наче лайно в ополонці!..» — розмірковує Половинкін і намагається задрімати. Ніч і сон... та сон уже не приходить. Намацує соломинку й обгризає її зубами. Зуби в Половинкіна білі, сміливі, але двох передніх забракло після одного воєнного дня. Коли гнівається Серьога, різко свистять через зубну відтулину уповноваженські слова.

— Хто ж ти тепер, удова, чи як?.. — береться до справи Сергій Остифійович, випльовуючи соломинку в пропвазючий сніг.

— Ні вдова, ні дівка, ні чоловікова жінка...— Аннушка сердиться й різко смакає віжку.

— Чого ж це ти так! Це ж начебто навіть і не гаразд,— висловлює співчуття Сергій Остифійович.

— Совісті в нього нема...— каже Аннушка мовби сама до себе.— Тільки й приїздив чотири рази за всі роки. Навіщо й женитися було! А хустки та плаття на біса вони мені. З хустками я житиму, чи як?!

— Невже чотири рази?..— просвітлюється Половинкін.— От голова! Мене якби торкнулося, то я, мов той лист, прилипнув би, та й не відлипав би довіку.

Аннушка сидить спиною до Сергія й не видно: чи хмуриться чи рада Сергієвому жартові.

— Та неville? — насмішкувато ронить вона.

— Та ні, справді! Якби торкнулося мене...— Половинкін так зітхає, що кобила стриже вухами й покірно прискорює ходу.

Знову спостерігає Сергій Остифійович, як парує й повеже дорога з-під глабців. А тут у лісок в'їхали — тут ушух трохи вітер, не шмагає через край. Тут прудко конячина біжить, і звуків додалося: риплять полози, та ще селезінка б'ється в конячому череві, та ще обсипається сніг із запорошених гілок, зачеплюваних дугою.

Цілісінькі кучугури снігу падають на Аннушку — не помічає вона, сповнена образи на зниклого чоловіка. Чоловік! А чи не вона ж його в думках і в листах хоч би на тиждень не закликала! Брехала навіть, хоч на дитинку сподівалася викликати. Все ніколи. Дерев'яному чоловікові дорожчий за жінку карбованець. Чи багато ж ти, Єгоре Івановичу, в банку назбирав?

Аннушка рвучко поводить плечем, а батіг свистить лютіше й пронизливіше.

— ...Сумно, либонь, без чоловіка? Молода, не жила зовсім,— торочить Сергій Остифійович, ціляючи саме в Аннушину печаль.

— Не тривож,— над силу обороняється Анна.— Пощо ятриш? Навіщо тобі сільська знадобилася! У себе в місті дужинами, гляди, лічиш...

Мало не з колиски знає всі прямі й криві ходи до жіночого серця Сергій. І вже навпрошки йде, нещадно перекручуючи вуса:

— У місті! Хіба в нас у місті таке добро пропадає? У нас суворий облік усьому. Кожній травичці лік, а жінка — то вже ніяк не загубиться. Приміром, я: я б тебе мо-

ментально під номер, та й видав би героєві, ось. Хіба ж це путньо, такій молодиці пропадати!

Аннушка мовчить, дорога триває нескінченно. Сергій веде далі:

— У мене ось теж знайома жіночка була, теж Анна. Чоловіка в неї вбили, так і висохла уся... У тридцять років бабусею називали.

— Де його вбили? — здригається Аннушка, сторожко прислухаючись.

— А от на цій війняці, на царській... Цар накаже, а тисяча мужиків поляже. Та що, вбитому воно добре, відсмердів, та й не думається. А от жіноті поневіряння. Я до того, що й твій же, здається, на війну пішов.

— Узяти... — не своїм голосом відповідає Анна. — Може, вже й згнів десь!

— І дуже можливо, — грає Половинкін. — Коли, приміром, улітку, то вони швидко згнивають.

— Навіщо ти мене роз'ятрюєш? Я тобі не жінка, — невиразно белькоче Аннушка. — Спи-лежи, незабаром Вони будуть.

— Та я хіба сказав що? Моя хата скраю, — знизую плечима Половинкін. — Я тільки тебе пожалів.

І знову сніги йдуть, сніговий самоскок і плутанина. Бавиться вітер снігом, перелічує, обсушує кожну сніжинку, наче готує в запас.

— Послухай-но, Анно... як по-батькові — забув. Змерзла, либонь, давай-но я поправую. А ти на моє місце, грійся!

— Ну-у, гаразд... — не враз погоджується Анна, а голос її сам собою просить жалості.

Вона передає віжки й міняється місцем із своїм сідком. Аж три хвилини наповнені рипінням снігу, голобель та в'язким хляпанням кінських ніг. Знову в лісі, але шлях збігся з дорогою вітру. Мете й морозить, ніч і сон. Аннушка, залізни під овчину, раптом бачить: уповноважений, намотавши віжки на бічну тичку глабців, підгортає розкошачене сіно.

— Куди тобі? — підвелася Анна.

— Пустити, замерз геть увесь, — відповів Сергій Остифійович.

Усе падав сніг, і без краю тяглося поле, а кінь сам, без погейкувань, ішов. Були Анна й Сергій немовби одною й тою ж рукою викувані, одне для одного — обоє росляві й дужі. Але виросла б на Аннушиній совісті чорна пляма гріха, якби на світанку, коли заколисалася їх ов-

чина одностайним глибоким сном, не сталося смішне лихо. На крутих поворотах завжди передування снігу.

Накатався поворот і на розкаті сягав сажня. На ньому похитнулися глабці й стали на ребро. Небувала річ: вилетіли при цьому обоє заснулі в глибокий сніг. І коли охопило холодом сонну їх розпаленість, засміялася Аннушка, засміявся слідом за нею й Половинкін. А там, де сміх веселий і безпорочний, там нема гріха, а тільки биття джерела життя.

— Що ж це ти мене, жіночко, витрусила! — вискаляв дірку в передніх зубах Половинкін.

— Сам, грішник, винуватий! — сміялася Аннушка й дбайливо вкривала Сергієві ноги рядниною.

Не відчувала Анна гріха в тому, що проміняла кволого, може, й мертвого на живого й здорового мужика... Любов їхня на лад ішла, навіть якимось надто швидко звикла Анна до становища невінчаної жінки чужого чоловіка. А вже все село стало помічати, що зацвіла другою любов'ю Анна. Але у вічі сусідкам дивилася Анна без побоювання, не приховувала від осудливого погляду свого чим раз більшого живота. Помітили також, що й не потураючи шкідливим прагненням мужика до затаювання хліба, став Сергій Остифійович до брикінського дому ласкавіший. Він і в дім до Брикіних заходив, а одного разу назвав Аннушину свекруху «мамашою». Нічого та не відповіла, тільки дужче загримотіла рогачами, витягаючи кашу з печі.

Та в міру того, як зростав Аннин живіт і минала зима, дедалі похмурніша ставала Анна. Весна перемагала зиму, і вже визирав з брикінської шпаківні домовитий чорноголовий шпак, який удень носив до себе різне пушисте сміття, а вечорами висвистував про найрізноманітніші веселі радощі: про весну, про танучий сніг та про інші пташині дурниці.

Весняними вечорами сиділа Аннушка на ганку, неживим, запалим поглядом дивилася на ранню прозелень сільського лужка, на облуплений стовпчик ганку, на численні навколишні місця, повиті весняною парою, на безіменну комашку, що прокинулася, щоб повзати по землі.

І обличчя в Аннушки було таке, які на іконах матерям малюють: смутне, сповнене таємниці, суроре.

Того дня, коли сидючи на ганку, Аннушка плакала, сире, вогке, густе, тяжке повітря було сповнене безугавним стугоном проростаючих трав. Поїхав в об'їзд по волостях Сергій Остифійович, а хіба дано невінчаний право

не пускати коханого в далекі дороги? Та тут іще дитина прийде, немолена, некликана. Та тут іще чоловік прийде, вбитий, з серця вигнаний давно. Чи Аннушці ж, у якій вперта бабинцовська кров, багати нелюбого чоловіка, щоб приблудну дитину за свою визнав?

Свекруха в двері вийшла, поправила повойник, рябенький, мов курочка, пекучим поглядом зазирнула Аннушці в обличчя. Побачила, як розгубленими пальцями перебирає Аннушка бахрому зношеної ватяної кофти, догадалася, й усмішка з'явилася на її невблаганних сухих губах.

— Иди... Вечеряти пора.

Промовчала Анна.

— Котрий місяць носиш? — пошепки спитала свекруха.

— П'ятий.

Аннушка підвелась і раптом потягло її до життя. Вона позіхнула на всю широчінь своїх здорових грудей, на всю сластоту надійшої весни, і за себе, й за дитину. Стомилося від повсякденного суму сильне Аннушине тіло.

II. ПОВЕРНЕННЯ У ВОРИ

...Чи не гарячі Аннушині сльози стали причиною передчасного таяння снігів? Все зимове заспішило відходити. І була одна розхлябана пора: плакала земля струмками, а дороги пливли весняними водами.

Уже тетеруки вигравали щоранку, та раптом змінилася погода. На Гарасима-грайворона мокрим, поганим сніжком помело, а на світанку взявся морозець. Одне лихо від іншого лютіше: озимину, що жалісно вимокала в низинках, затигло тієї ночі хрустким льодочком. Стало сумно дивитися на озимину, на жовті лисинки в синіх оксамитах вимокаючих ланів.

Заходився вітер розганяти сльоту, та все ще не спроможне було сонце прохопитися до землі. Земля сходила, як на дріжджах, і розсипалася на долоні духмяними теплыми грудками. Завалувала густа пара. Вона й запнула небо бистрим подертим хмаровищем. А тут іще дощики чотири дні йшли. Після них дикі продуви кинулися стрімголов обсушувати лани, — весна.

Одного такого неласкавого, прикрого дня прийшов до Ворів по обсохлій дорозі простий невідомий солдат. Зовсім у нього очі провалилися всередину і були такі, наче бачить ними страшно беззмінно — день і ніч. Теліпалася за спиною в нього порожня солдатська торбина, а на голові сиділа собача шапка, схожа на вимокле, змерзле звіратко.

Видно було, що непомічений хотів пройти. Перед очима в перехожих прикидався кульгавим, прибитим, а ночував по-бродяжницькому, де випадє: на вбогому задвірку край села, в напіврозваленій клуні, збитій з самих щілин. А траплявся по дорозі випадковий сіна стіжок — і там мандрованому солдатові місце. Приходив незваним гостем, не зголошувався, ішов собі — нікому було дякувати.

У Сускій довелося йому хлібця під віконцем просити — очі затулив пов'язкою, а обличчя скривив страшенно, щоб не впізнали земляки. Отак він і йшов, соромлячись імені свого й звання, злодійським звичаєм, голодний і порожній, як торба його.

Ось він звернув з дороги, пройшов мимо напівзруйнованих панських служб, через вирубаний гайок і ще лісочок, облямований мовби зеленим серпанком, і вийшов на узлісся. Тут був кругояр. Він поріс ялівцем, а за ним розпросторювався вже знайомий солдатові обшир. Стояв він тут довго, перше ніж догадався сісти на розстелену торбу. Він скинув з себе шапку, відкриваючи холодному диханню квітня стрижену голову. Дрож охопив його, й по ногах сипнуло морозом. Він увібрав у себе повітря, в'язке й туге, як сама земля, і став дивитися.

Рідного села широке поле лежало під ним перед очима. В далекій низині, оточеній звідусіль синьо-бурими смужками лісів, піднялося нагір'я, верховинячи над усіма навколишніми місцями. І нагір'я це обліпили хатки, наче бджоли пень, що виткнувся з весняної води. Вони видиралися по схилах нагір'я, в дивний спосіб звисаючи на схилах, вони відбігали майже до самісінької річки, круто зламаної тут спадистим мисом пагорба. Димочки йшли, засвідчуючи життя, а солдатові здавалося навіть, що й повітря відгонило цим гірким домовитим димком. Ото й були Вори — село, що дало життя солдатові, найрідніша точка на землі.

Ах, Вори-Вори, мати, воровська мила земля! Все, що було, все прах і сон, а ти єдина ява, що несхитно стоїш споконвіку. Набридають, певно, і твої незбагненні розуму простори — виїхав з тебе твій син у міську тісноту. На Толкучому ятку купив і на тому квадратному аршині пробіснувався цілі роки, силу свою вибіснував у круглу золоту вигоду. Був час — наїздив Єгор Іванович з бубонцями й чваньковито вихвалявся, що матір свою начисто забув! А от зникла вигода, а карбованці, як у забутій казці, на баранячі бурушки перетворилися раптом. Обжувало тебе місто, нутро вийняло, трухлиною доклало,

дало тобі за віддане послуговування стару, вошивого кольору шинелю: гуляй у ній, Єгоре, котрий забув матір!.. А мати не відштовхне сина. Мати прийме, хоч би який він повернувся: «Множся, Єгороньку, нема на тобі супроти матері твоєї гріха!..»

Довго дивився з такими думками Єгор Брикін на рідні місця. Раптом сльози наринували, хотів боротися з ними й не здолав. Він вивернув кишеню, сподіваючись закурити. Нічого в кишені не було, крім дрібного махорчаного сміття, змішаного з хлібними крихтами. Він витрусив його на долоню і жбурнув на вітер; той підхопив та й поніс донизу. Єгор простежив очима його політ, і раптом жадібна заздрість охопила його. Відщипнувши билінку молодого щавлю, заходився жувати.

Дядьки з сохами копошилися на всьому обширі поля. Било їхні босі ноги квітневим продувом, а домоткані штани, роздуті вітром, стояли, мов колоди. Чи багато залишалося до кульбабиного цвіту, а там і сіяти. Треба було, щоб швидше завітчалася врунами селянська нива...

За стародавньою звичкою, пооравши вдосталь, збиралася дядьки на обніжках погомоніти та покурити, допоки обсушував вітер зопрілих коней. Вони сідали, де випаде, тішачись буйністю первовесняного місяця, струшуючи з себе заціпеніння довгих душних зимових ночей.

Тієї хвилини, коли Єгор Іванович з гори сходив, спочивали трое на найближчій стежці: двоє — бавлячись махорочним димком, — третій просто так спочивав. Саме він, Савелій Поротий, і помітив раніше від інших невідомого солдата.

— Чоловік іде! — проголосив він, уриваючи на найцікавішому місці оповідь про колишню службу.

Гарасим-лимар, чорнобородий і нестаріючий — нагад про спритного цигана, що проїздив через Вори сорок сім років тому, — поплював на свої чорні пальці, обпалювані тліючим недокурком, і втупився в солдата, який брів до них.

— Еге ж, — у котрий вже раз розповідав Савелій. — Як у дев'яносто першому році ушановувано нас у Варшаві обідом... і я тоді в Пажеському корпусі перебував у денщиках...

— Не велике звання, — зауважив Євграф Петрович Подпрятів.

— Не в званні діло! — махнув Савелій рукою й знову відкинув її за спину. — Звання — це ніякого впливу не справляє! А лестиво при чоловікові перебувати. В нього,

по-нашому сказати, шанувальниця, мовби та пані, галасує, а він її на всі заставки шпетить, достеменний факт! От вино в них, можна сказати, слабкуватеньке, не міцне, одне слово,— але напис не по-нашому...

— Ну, а відносно обіду воно як же? — вивів Савелія на пряму путь оповіді Гарасим, який сидів на землі.

— Обід? Ось тобі й обід. Самого посуду скільки перебили! Там у нас один князь з Кавказу був, дуже такий... ну, одне слово, Носоватова мого він потім і порішив. То він, скажімо, страву, як попоість трохи, так одразу тарілку хрясь об підлогу... Високий чоловік!

— Ох ти, ковійка твоєї матері! — захопившись Савелієвою розповіддю, зареготав Євграф Подпрятков — людина богомільна, на слово обережна; навіть криве око його всміхнулося.

— Еге ж...— вів далі Савелій,— от мій Носоватов-князь підходить та й каже мені повним голосом: «Вип'ємо, — каже, — за меншу братію!..»

Саме тут і підійшов невідомий солдат.

— Здорові були, дядьки! — сказав він, дивлячися спідлоба.

Гарасим скісним поглядом зміряв солдатське дрантя, наче в пам'яті своїй подобизну такому ж відшукував. Не знайшов і сказав:

— Здорова була, торбо. Правуй далі!

— Як же воно так, дядьку Гарасиме,— ображено спитав солдат,— невже не впізнаєш? А на весіллі за моїм столом самої горілки, либонь, карбованців на три вижлуктав... Та ще й наборг брав!

— Не впізнаю. Голос знайомий, а впізнати не можу,— прогук незадоволено Гарасим і глянув на обличчя співрозмовників, наче в них сподівався прочитати солдатове ім'я.

— Єгор Іванович! — заверещав раптом Савелій і з надзвичайною покvapністю простягнув солдатові руку.— Звідкіля ходиш? От уже й не гадав, що повернешся. Аннушка-бо...— Він зірвався й безпорадно поцмокав губами.

— А що Аннушка? — насторожився Брикін.

— Та все нічого... Одне слово, живе! — в якомусь заціпенінні випалив Савелій.

— Здалека йдемо! — урочисто почав Брикін.— Деніку відбивав, та ось набридло...— Брикін злодійкувато підморгнув Гарасимові, але той не відповів.— Як вам сказати, друзяки, на двох фронтах помирав! Тільки ж солдатську заслугу тепереньки хіба хто оцінить? Як переганяли нас

у теплушках, розскімлилося в мене в нутрошах... Що ж воно таке, думаю собі, людей на мачула луцять! Не могу, та й край. Не стає моїх сил!

— На що не стає? — стиха перепитав Євграф Подпрятів.

— Жити за чужими вказівками не могу, — просичав Брикін у відповідь. — Не живий я хіба, щоб на мені землю орати! Тепереньки покійникові втрое більше шани, як живому...

Гарасим у відповідь на це тільки кашлянув та й пішов, не обертаючись, до сохи.

— Ти б уже ліпше назад ішов, га? — сухо натякнув Подпрятів, чухаючи здорове око. — Сказувано строгості будуть...

— Відносно чого строгості? — стрепенувся, як вугор, Єгор Брикін.

— Це він каже, відносно дезертирів у нас кепсько, — несподівано тонким голосом пояснив Савелій. — Ось Бариков з братом теж недозволéнно повернулися. Забирайся, кажуть, через тебе й нам непереливки будуть. Тепереньки в лісах увесь їхній виводок...

— Ти мені не накручуй, — похмуро урвав Єгор Іванович, але все обличчя його померхло. — Чи не мене ти вже за недозволéнного маєш? Та в мене, може, такий мандат є, що ось із'їм усіх вас без ніяких пояснень! — І Брикін тяжко й фальшиво зареготав. — Ось вона, куля, себто... в собі ношу! — і з дивовижною швидкістю задерши до ліктя рукав шинелі, простягнув брудну праву руку Савелієві. — На... мацай!

Савелій, сторопівши, боязко торкнувся пальцем того місця, куди вказував Брикін.

— Еге ж, — поквалпно погодився він. — Достеменний факт, сидить.

— Отож-бо й воно! — вибухнув Брикін. — Я грудьми Деніку відбивав! На, поглянь... — він розгорнув шинель, напнуту просто на голе тіло. — А кулька ось де вона! — і гарячково ляснув себе вже не по правій, а по лівій руці.

Савелій помітив і похнюпився. Починався дощик.

— Ну, піду, мабуть! Либонь, застоюлася кобилка, — зважився раптом Савелій, киваючи на західний край неба, звідки вітер і де кружляв великий чорний птах.

— Дома-бо все благополучно в нас? — зупинив його Брикін, недавнього ожвавлення в нього, мов не було.

— Дім стоїть, нічого собі дім... — відповів Савелій. — Дім як дім. Великий дім великого хазяїна потребує. Ти-

мофіївна казала, вінець підгнив та покрівля протікає. А так, дім як дім. Прийдеш — полагодиш.

— Я про жінку питаю...— чекав терпляче Єгор.

— Ось ти кажеш — жінка-а! А хто чужій жінці суддя? Хіба ти можеш мою жінку судити? А я, може, не хочу, щоб ти мою жінку судив. Я сам моїй жінці хазяїн! — І Савелій квапливо пішов геть.

Брикін теж рушив далі. Та що ближче підходив до села, то більше слабшала воля, така сильна, коли з теплушки вихоплювався. Він прискорив ходу, на останньому завулку мало не збив з ніг Фотинію, молодицю люту, балакучу. Пес біля брикінського дому не погавкав... «Здох»,— вирішив Єгор Іванович.

Сходячи на ганок, здригнувся, коли мостина рипнула під ним. На ганку зупинився й оглянув усе звично хазяйським поглядом.

Великий занепад проступав звідусіль. Бруднувато було, і лава, власноручно фарбована Брикіним у колір небесної блакиті, була добре порубана. «Корм свиням рубали. Ач як безгосподарно!» — осудив Єгор Іванович, перебігаючи похмурим поглядом далі. Здалося, що зловмисно хтось підступний, наглумився над красою брикінського ганку. У хвалькуватих синіх та рожевих візерунках різьби бракувало цілих шматків, подекуди пооблупувалася фарба.

Єгор Іванович перехилився в палісадник і побачив у калюжі великий уламок різьби, зовсім уже зчорнілий, вибитий, може, рік тому. Розлютившись, закусивши губи, в пориві господарської дбайливості він збіг з ганку, витяг уламок з води й квапливо заходився припасовувати його у вибоїну. Вже не боявся, що хто-небудь побачить його. Уламок набряк од води й не заходив у гніздо.

Брикін скинув торбу свою на ганок і так захопився справою, що, коли знадобився йому молоток, звично вбіг у снін... Тут він і зустрів Аннушку. Велика й стомлена, якимось звично по-страдницькому випнувши живіт, вона йшла з дійницею в руках просто на чоловіка. Побачивши, вона виткнула руки вперед і так стояла, розширивши знебарвлені вагітністю очі.

— Молоток де в нас? — нетерпляче спитав Брикін і раптом помітив якусь не знану досі неполадність в Аннушиній фігурі.

Вони стояли мовчки одне перед одним: вона, пахнучи теплим, коров'ячим, він — приголомшений, розбіганий серед здогадів, один від одного лютіших.

— Он як! — сказав з розкритим ротом Єгор Іванович і якось зловісно скинув з себе шапку.— Нумо, до хати ходімо. Там і розмова буде.

Вона йшла попереду, не захищена з тилу нічим, покірна і скулена. Зайшовши, вона поставила дійницю на лаву і, так само не обертаючись, ступила чотири кроки вперед. Там вона прихилилася до печі й затулила руками обличчя так, що визирало крізь пальці тільки одне кругле її око,— готова до всього.

— Мати де?..— спитав Єгор Іванович, стоячи біля дверей і блукаючи прискаленими очима, мовби вибираючи щось придатне руці. Раптом він швидко схилився, вихопив з-під лави кругле тонке полінце й знову стояв, нерухомий, маленький, сухорослий, вимірюючи час жінчиному гріхові.

— Порушення закону! — дзвінко сказав він і, наче хтось штовхнув його, ступив крок вперед, відводячи поліно за спину.

Прикута поглядом до поліна в чоловічій руці, Аннушка все мовчала. Коли ж поліно зникло за спиною, вона мовби враз на голову виросла, і обличчя її мовби розгорнулося від дужого пориву вітру.

— Не дамся! — зціпивши зуби, глухо закричала вона.— Не дамся тобі! Це ти сам яловий, холощений... Мені докоряв, що в жінки черево порожне. А я ось яка! Поглянь, ось яка я! Дитинку тепер спороджу... На!..— і наступала на нього черевом вперед, сміючись і плачучи, велика й страшна.

— Ну-ну, вгамуйся,— бурмотів сторопілий Брікін.— Чого ти кричиш! Ну, чого ти кричиш?

Він у замішанні сів на лаву; губи в нього тремтіли, й сам він геть увесь тремтів, і поліно тремтіло в нього в руці. Він був невимовно жалюгідний своїм голим тілом, що видніло з-під шинелі. Заперечень на Аннушин випад у нього не знаходилося.

— Люди бачили, знають? — спитав він, кусаючи ніготь і дивлячись на одвірок.

— Череву? — з люттю відсахнулася Анна.— А як же не бачити? Ти мене брав — пані з мене обіцяв зробити!.. Кобила поряд зі мною — і та пані! Наймичку з мене зробив. Як же людям не бачити, не сліпі! Цілісінький день перед очима в них!..— Вона схлипувала в переміжках крику й сліз не витирала.— Пощо ти мене заманив, пощо? Ну, показуй, що приніс... що заслужив там, показуй!

Але Єгор Іванович уже відступав по всій лінії. Всі

його міркування про життя, про несхитне щастя, про сім'ю й людську гідність Аннушин гнів зім'яв раз і навіки.

— Ну що ж,— зітхнув він, розгублено вдаваючи пальці собі в щоки.— Все, виходить, даремно... Сам себе обкрадав, а так Єгоркою Тарари й залишився... Тарари! — засміявся він.— Усе к чортам і пішло.

— Скинь хоч шинелю...— ненароком пожаліла його Аннушка.

Але він обернувся й вийшов на ганок. Тут він постояв з півхвилини, змарнілий, аж несхожий на себе самого. Відтак підійшов до наріжного краю ганку й з маху коротким, злим ударом чобота вдарив у дерев'яну різьбу стінки ганку. Уламок різьби, слабо хруснувши, вилетів геть. Єгор Іванович перехилився через край і з лютою втіхою дивився, як, упавши в калюжу, замулювалася різьблена завитка сірою, скаламученою грязюкою.

— Ух ти! — ще дужче розлютився Єгор Іванович і, вже не тямлячи себе, бив тією самою березовою полінякою по різьбі.— А-а, рожева! — соромітно лаявся він і несамовито нищив те, на що колись витрачено геть увесь захват невеличкої його душі.

Може, й від усього дому залишив би Єгор Брикін тільки купу дерев'яної трухлявини, самому собі на посміх, якби не спинила його нова зустріч. Мати бігла до ганку по глибоких сільських баюрах, ослизаючись і спотикаючись.

— Чого ти, пройдисвіте, чужий ганок чоботиськами гамселиш! — кричала здалеку мати.

Він обернувся до неї, але все ще вона його не впізнавала.

— Я ось тобі, вошивому...— Вона не докричала, приголомшена безтямно скляними синовими очима.— Єгороньку, лебедиду, невже ти живий?

— І березу підрубають, то вона жива...— надривно прохопилася в Єгора, який стояв над матір'ю з голими грудьми.

— Попоїсти хоч знайшов собі, лебедиду?

І, підкорений владною материнською ласкою, Єгор Іванович тут-таки, сидючи з нею разом на сходинці ганку, заплакав за всім, що було замолоду пущено за вітром. Мати теж плакала з ним, що до лихої солдатської ямки докотилося синове яблучко. Про Аннушку вони не сказали жодного слова, але обое думали про неї.

Хмарний день той гув. Гойдалося у вітровому потоці

голе гілля, осідав сніг. На кружганку сигнибедовського амбара, звісивши вниз босі ноги, сиділа відома на всю волосну околицю пришелепа — Марфуша Дубовий Язик, і співала неголосно й тягучо, в тон вітрові. Все своє пришелепкувате життя прожила Марфуша в безглузких мріях про нездійсненого жениха. Її дражнили й гонили за це, а вона сама складала йому пісні, нерозбірливі й темні, як глухоніма мова. Отак і тепер: високо підтикавши брудну пелену цупкої полотняної спідниці, сорокалітня й розкошлана, вона теліпала ногами й гугнявила щось, зрозуміле тільки їй самій.

— Мішок твій чи ні? — стиха спитала мати, підбираючи зі сходинки Єгорову торбину.

— Мій... — Єгор Іванович тоскно глянув на сигнибедовський амбар, на Марфушку. — Щось гугнявить вона, наче похоронну по комусь співає? — поскаржився Єгор Іванович.

— Та воно ж як! — зітхнула мати й зморшкуватою долоною обтерла собі обличчя. — Дурному завжди пісня.

ІІІ. ІСТОРІЯ ЗІНЧИНИХ ЛУК

Зав'язався вузол суперечки міцно, і ні гостра чиновницька довбешка, ні тупа урядницька шабля не могли його подолати. Ішли од вузла товсті, кручені, переплутані корінці. Ішли в спокійну глибину давнього часу, в людей, у кров їхню, в слово їхнє, у звичай, у кожну травичку, через яку суперечка.

Давно, за тих кумедних, лінивих часів, коли ще й Другий Олександр на Росію не сідав, жив багатіючий поміщик у цьому краю, Іван Андрійович Свинулін. За переказами, був Іван Андрійович такий собі огірок з вусами, сердитий і статечний. Було в його обличчі потроху від усіх звірів.

Володів він спадково і всевладно обширними угіддями, лісами, ставками, луками, селами та пустищами й усім тим, що водилося по них: і зайцями, і вовками, і комарами, і селянами, і водяними блохами. Жив Свинулін ситно, привільно й гучно: зайців і вовків собаками полював, комарів просто руками, до водяних бліх ніякого оброчного діла йому не було, а селяни сіяли йому хліб.

З самісінької юності посідали пана Свинуліна пристрасті. По одруженні вирощував тюльпани найнеприродніших кучерявих гатунків. Після смерті дружини старіючому розспічали жінки та голуби. І довго розповідали діди

онукам, як на покрівлі в самій білизні сидячи, на видноті всій околиці, махав Іван Андрійович жердиною з нав'язаною на неї запаскою... Наприкінці життя опала Івана Андрійовича пристрасть рідкісна і згубна — гусячі бої.

На початку зими скликав сусідів з усього повіту Свиноулін, і приїздили гості з домочадцями, собачками, папугами, дурелями, гайдуками і, звісна річ, з гусаками, бо й на сусідів перекинулася гусяча зараза. На Миколи розміщалися гості обабіч великого дерев'яного кола, зробленого на зразок звичайного сита, з тією тільки різницею, що стінки сита простьобано ватою й обшито червоним оксамитом. Гусак — птах нервовий, твердого місця під час бою не терпить, від твердого місця увага його розпорوشується і втрачає він злість, внаслідок чого й виходить менша краса бою. До цього шляхом власного розуму й тривалого досвіду дійшов Свиноулін.

Якось приїхав на Микільські бої сусідній поміщик, чоловічок, схожий, сказати б, на лемура, з тією ще особливістю, що ввижалоя, ніби в нього під підборіддям дірка й звідти борода круглим сторчаком; чоловічок невеличкий, але костричуватий, одне слово — Епафродит Іванович Титкін. Один одного знелюбили з першого погляду Свиноулін і Титкін, але не виявляли цього... А бій тривав. Усіх приїжджих гусаків ось уже три роки, граючись, побивав на першому крузі хазяїнів знаменитий гусак, неаполітанський боєць Нерон, птах надзвичайний, майже весь голий, пласкоголовий, чистодзьобий; вагою не поступався й тулузкому, а красою шийного вигину тільки з лебедем і порівняти. Око в Нерона було особливої бірюзової яскравості, а коли врахувати, що кількість люти в гусакові визначають знавці саме по голубизні очей, легко здогадатися, що був Нерон запальний, як цілісінський батальйон станових.

Наприкінці бою підвівся тихенько Епафродит Іванович і сказав серед загальної тиші:

— Даруйте. Чи не дозволите ви тепер, Іване Андрійовичу, мого гусачка до вашого підпустити? Гусачок мій має китайську породу, бойовиту. Богдихани таких вирощують трудами всього життя, чим і уславлені. Дуже цікаво, як Нерон з ним розправиться.

Іван Андрійович підусники собі розправив і схвально засміявся. Особливістю Івана Андрійовича було розмовляти самими лише приголосними.

— Пршувс,— каже.— Зробіть ласку, Пфродит Ванвич! Як вашій птшині прзвиськ?

— А прзвисько моєму птахові Сифунлі... Пухнастенъ-

кий, геть увесь у покійного батька. Батько його ще за життя два фунти самого пір'я дав та пуху півфунта...

— Що ж ти їх скубеш? — загув Свинулін.— Подушки набиваєш?

— Виключно з науковою метою, щоб записувати в родовідну книгу!

Наступного дня, після ранньої обідньої відправи, і побачили гості китайця Сифунлі; теж напівлебідь, світло-сірий з чорнявою, темно-бурі смужки прикрашали йому тильну частину. Голос мав Сифунлі грубий, м'яса на Сифунлі було не так уже й багато, зате на носі чорна шишка завбільшки з невеличке яблуко. У яблуці отому й містилося осереддя гусячої люті. Але, що одразу ж помітили всі присутні, хребет у Сифунлі був ледь помітно покривлений, у вигляді літери S. Титкін гусячих властивостей не приховував і з веселою готовністю повідомив, що це навмисно так богдыхани роблять, щоб надати розмаїтості бойовницькому ударові, — один впритул, а другий, сказати б, плиском.

Нерон, випущений до Сифунлі, дуже іритувався, дивився на потвору з насміхом, — принаймні одна дрібномаєткова панійка запевняла, ніби бачила, як усмішка перебігла по гусячому обличчю. А китайський супротивник його навіть позіхав начебто з усією богдыханською пихою, виявляючи цим неохоту свою змагатися з свинулінським франтом.

Бій почався. Обидва величезні, вони сходилися, як дві хмари. Аж дві години, зараховуючи перерви, тривав бій. Китаєць сердився, а Нерон з ним жартував, дзьобав його і справа й зліва, і навіть, перескочивши на другий бік, дзьобнув його в зовсім непередбачене місце.

На таке дивлячись, гості змовкли. Тільки Свинулін та Титкін, сидючи поруч, синіли від нападів реготу, підшпортовуючи один одного.

— Чого це ти крекеш, Пффордит Ванвич!

— А це я кашель, даруйте, стримую.

Саме в цей час Сифунлі наліз на Нерона впритул на середині сита і вдарив його сімома короткими ударами. Нерон упав мертвий. Його винесли мало не всього переламаного, непридатного навіть на стіл. На могилі його згодом посаджено тюльпан свинулінського вирощування, названий ім'ям покійного Нерона.

Іван Андрійович став страждати з туги за Нероном і одного разу принизився до того, що власноперсонно поїхав до Титкіна за Мочиловку, на його непутні пагорби. Там він запропонував купити китайського гусака, хоч би й за великі гроші, хоч би й сріблом.

— Стрждаю... — зітхнув Свинулін.

— Живіт обдимає? — ехидно перепитав Титкін.

— Ні, через Нерона. Прдай китайця!

Титкін заметушився.

— Заради сусіда — в битву ладен іти! — скрикнув він і помахав долонею. — А гусачок у самого в мене цвяхом у серці сидить... Яечню з китайських яець можу зробити, дуже, знаєте, стихійно виходить, себто смачно! А прода-ти не можу...

— Прдай, Пфродит, — благав Свинулін.

— Не можу. А от обуродочку одну маю запропонувати!

— Кжи, — просипів Свинулін.

Титкін погладив Свинулінові коліно.

— Голікове пустище треба мені заселити, а мужичків у мене нема. Чи не дасте мені сотеньку на розплід, а я вам за це, понад плату, Сифунлі з трьома Сифунлихами на власних руках піднесу! Користуйтеся тоді хоч пареним, хоч смаженим, хоч живцем...

Свинулін тільки посвистів, але за поріг уже не міг ви-йти без Сифунлі. До речі: у Свинуліна мужик водився в тисячах, заможний і плодовитий. За такої гри серця сотня мужиків була Свинулінові за марницю. Завтра ж поділив Іван Андрійович село Архангел навпіл і половину, спустошену, заплакану, вирядив до пана Титкіна заселяти Голікове пустище.

Іван Андрійович, будши людиною непогамованих при-страстей, шанував Сифунлі, як живу людину, утримував у гусячих розкошах. За рік, на Микільські ж таки бої, привезла ота, дрібномаєткова, простого арзамаського гусачка-білячка, із звичайними оранжевими плеснами. Захопила з собою пані не сильного, але й не слабенького, щоб досхочу позбиткуватися з нього Сифунлі, перше ніж позбавити життя... Цим вона хотіла піддобритися до Свинуліна, з допомогою великих зв'язків якого сподівалася влаштувати кар'єру сина свого Петруся. На другий день боїв виступив Сифунлі проти зачучверілого арзамасця й поплав на нього, як величезний, химерний корабель. Той стояв спантелечений. Сифунлі засичав, розправив крила, а Свинулін ще й пожартував:

— Мене, пгань, передражне!..

Тільки коли вже нікуди стало арзамасцеві відступати, настовбурчився арзамасець, виткнув шию вперед та, дзьобом придержавши китайця за шишку, телепнув його наві-діг важким своїм крилом. Пані, власниця арзамасця, закри-чала й упала на підлогу, наслідуючи в цьому Сифунлі,

вбитому наповал... За тим-таки народним переказом, Сви нулін став після того марніти та й помер того ж року.

Надмірної шкоди через його смерть нікому не сталося, а синок на похороні навіть потирав руки й прицмокував язиком. Поминки по-батькові справляв він Сифунлихами. Але не в Сви нуліні і не в Сифунлихах тут справа.

Титкінські землі, а отже, і Голікове пустище, прилягали зі сходу до володінь Сви нуліна, саме — до величезних сви нулінських лук. Називано луки — Зінчині луки. Кордон між володіннями йшов по Мочиловці-річці. Після шістдесят першого року всі ті луки відійшли до села Архангел, бо був такий нахил — давати селянам наділи з поміщицьких земель. А продані Титкінові одержали й титкінські землі: купиння, та пагорби, та яри, переліски та болотяні, нежилі місця. А від Зінчиних лук не одержали титкінські жодного вершка, хоч і лежали луки всього лиш за півтори версти від їхнього села, просто під вікнами. Виходила явна несправедливість, ще тугіше затягся сви нулінський вузлик.

Тут якось, років через десять після звільнення селян, послали титкінські мужики до колишніх сви нулінських людей з клопотанням: чи не віддадуть миром хоч третину заповітних лук, хоч би й не задарма? Сви нулінських навіть сміхота опала.

— Ні,— кажуть,— не дамо. Ви — титкінські, на титкінських землях. Не бачити вам Зінчиних лук.

Послані люди говорили попервах смиренно:

— Не гаразд, землячки. З одного села, з Архандела, повелися ми з вами. Не наша воля, а лиха панська, що викинула нас на комарине пустище. Поступіться хоч мізерією. Від нас усього півтори версти, а від вас аж п'ятнадцять! У вас земельного статку сила-силенна, а ми на титкінських землях наче на п'ятаку живемо.

Сви нулінці своє торочили:

— Не просіть, не дамо. Нам чужого добра не треба, а своє міцно держимо. І сліз не лийте. Ваша сльоза тонка, нашого міцного слова не підміє. Ми й самі ось лісами, мов бороною, пообростали. Ач, лізуть! — і махнули рукою на ліси.— Там, на луках, і тепер укіс украй незначний. А років за двадцять і зовсім буде кожному їдцеві по три рази косою махнути.

Образилися посланці:

— Що ж ви нас сінокосів наших позбавляєте? Все одно, що злодійська ваша справа. Ми вас злодіями-ворами й називатимемо. Вори ви і є.

А тим дарма:

— А ви — гусаки. Вас пан на гусака виміняв. Гусаки ви, хр-бр-гр...

Отак поділився Архангел на Гусаки та на Вори. А тут перепис нагодився, закріпили назви сіл у великих царських книгах, звикли й упокорилися мужики, стали: одні Гусаки, другі — Вори. На прізвиську упокорилися, але не на позовах за луки. Виникла суперечка, а суперечка породила лють, а із люті й каліцтво, а смертні випадки випливали, бо й до кіс неодноразово доходила справа.

А були широкі й рясні Зінчині луки, чотириста п'ятдесят десятин, на всі чотири боки круговид — небо. Обтікала їх Мочиловка, непересихаюча, джерельна, живлена з дальнього, за Ворами, болота. Місце заплавне, а над ним сонце ходить пекуче й несамовите. Звідси в косовицю буває на Зінчиних луках од квітів дика строкагість, кволому окові дивитися нестерпучо. Паморочить голову парне квітчане дихання, слабкого може навіть і вбити. А на тому березі, на високому мочиловському пагорбі, сиділи Гусаки й ласилися на вкрадену землю.

Заходилися судитись Гусаки, надслали незліченно паперів, та губилися десь у зеленому сукні слізні гусаківські прохання. А Вори, тільки-но про гусаківські папери довідалися, одразу найняли прохожого позивайла, і той їм набазграв цілу купу таких самих. Їх і надіслали на протывагу. Брешуть, мовляв, Гусаки, нема в Зінчиних луках п'ятисот п'ятидесяти, а всього лиш триста п'ятдесят. А це чорна заздрість їхня триста п'ятдесят до п'ятисот п'ятидесяти піднесла. Навіть додано було прохання, щоб покарали пани судді непокірних Гусаків за злість, за ябеду, за безпричинне термосіння вищих властей.

Пірнув воровський папір у зелене сукно, там і заглух. А вже час минув; діди, які справу почали, вже й повмирили, і травиця на їхніх могилах перевелася геть уся. А писали Гусаки й Вори щороку по скарзі. Не було виходу з позову, як із охопленого полум'ям дому. Почало від паперів припухати зелене сукно... До речі нагодилося: за тих часів, коли Третій Олександр царював, знайшовся чоловік вільний. Він папери витяг, справу обміркував і вирішив так: відрядити на Зінчині луки двох землемірів з губернії, щоб обміряли й дізналися, котора сторона бреше.

Приїхали землеміри, поставили тички та прилади свої по лініях Зінчиних лук, почали записувати. Записавши, заходилися клини рулеткою обмірювати та кілочки заби-

вати. Маленькі гусаківські хлоп'ята, четверо, в Мочилівці купалися. Один, найбільш голопузий, зазирнув у трубу — сподобалося, бо все догори ногами стоїть. Надивившись, спитав у землеміра, котрий йому в трубу дав дивитися:

— А це що?

— А це рулетка зветься.

— А вона довга в тебе, дядечку?

— Рулетка? — засміявся землемір. — Довга, хлопче, довга.

— А до Таїсиної хати вистачить? — спитало хлоп'я, обсмоктуючи палець.

— І до Таїсиної вистачить... — розсіяно погодився землемір, записуючи в книжку.

Помчали спритні хлоп'ята, як чотири бистрі вітри, наввипередки, розповісти матерям, яка в дядечок довга залізна віршовка, — вони нею луки вимірюють, та ще труба, в якій усе догори ногами стоїть. Матері сказали батькам-гусакам, а гусаки тут-таки вирішили не допускати обмірювання.

— Не допустимо! — кричав сліпий старий дід Шафран, стукаючи костуром об землю; називано його Шафраном за медовий колір лисини. — Земля не ситець, її міряти ні до чого. Вони, може, тисячу наміряють, а на нас штраф за брехню накладуть. А наміряють менше, то й зовсім нічого нам не залишиться, опроче річки — втопитися в ній з горя. Не дамо!..

Не встигли землеміри третього кілочка забити, як побачили: біжать на них гусаки з косами та з вилами. Землемірські ноги довгі, мов циркулі; ними тільки і врятувалися землеміри від каліцтва, але прилади свої покинули, бо дорожча від казенного майна власна голова.

Звідси нова справа почалася — про образу урядової особи в невизначений на те час. Новий папір проковтнуло зелене сукно, і знову все вгамувалося до пори до часу.

Але довго ще правила за неабияку розвагу хлопчиків Якимові Грохотову трубка від землемірського приладу.. Усім охочим побачити жінок та дівок у перекинутому стані давав він дивитися в трубу, а плату Яким приймав усяко: паціями, яблуками, цвяхами й чомусь галичими яйцями, які збирав з невідомою метою. Під кінець жінки й дівчата, побачивши прокляту трубку, почали притри-

мувати подоли, щоб уникнути страму, але приплив мзди від того не зменшувався.

Раптом на тринадцятому році життя помер хлопчик Яким від чорної віспи. Трубка перейшла у спадщину від Якіма до Петька. А Петька народився безталанним гравцем — проміняв трубку, вже облуплену невідомо, сусідньому Пинькові на чотири гнізда паць. Пинько був тупий, як паля у воді. Він скельця з трубки повиколупував гвіздком, а трубку настромив на палицю. Палицю ту забрав у нього батько його Василь, на прізвисько Щербача, і застосовував її, коли вирушав ходаком у справах громади.

Пинько вже пошлюбився, як і молодший його брат, а Василь геть увесь лисий став, а дід Шафран помер, сказавши в свій останній час: «Стережіть землю, хлопці!» — не посунулася ані на вершок суперечка про Зінчині луки. Все по-давньому закошували Гусаки воровські сіножаті й виганяли на них худобу. Вори ловили худобу, приводили на подвір'я, вимагали викупу за спаш. Одного разу тридцять голів спіймали Вори й ухвалили взяти по карбованцю з голови.

А ті кажуть:

— Та ми на карбованця пуд хліба купимо.

А Вори кажуть:

— А ми продамо худобу вашу, гусаки пекельні.

А Гусаки:

— А ми спалимо вас, блохатих. І жито вам спалимо.

А Вори:

— А ми вас кров'ю заллемо...

Скінчилася спашна справа боєм, причому й жінки і дрібні діти взяли участь, — а гусаківські жінки битливі, мов курки. Довелося Ворам віддати худобу задарма, отже, даремно окривів у бійці Євграф Подпрятков, богомол і грамотий, даремно позбувся ребра злодійкуватий дядько Лука Бегунов.

...Воєнного року вирішили Гусаки на великому весняному сході востаннє вирядити ходаків до Ворів, чи не продадуть хоч четвертинку проклятух лук. Обрали за головного Василя Щербача — у нього й голос, і зріст довгі й гострі, як шило, хоч хомути Василем ший. Дали Василеві на додачу п'ятьох дядьків: двох братів Тимофеевих за невимовну доладність у міркуваннях, та ще Івана Івановича, кульгавого чоловіка кососкої жінки, найпершого горляна на всенький повіт, чим і пишався, та ще, щоб

на випадок образи підсилити, Петруся Грохотова, Щербиного небожа, та Микиту-лимаря, людину русяву й ведмежої сили.

Збіглося так, що й у Ворах, і в Гусаках по лимареві було, обидва бугаюваті, обидва богатирської тілобудови, тільки Гарасим — чорний, а Микита — білий. В усьому ж іншому наче передражнити хотів один одного своїм виглядом. Тільки-но Вори побачили вороже посольство, образилися.

— Ех, королів понасилали! Та в нас, і в самих такі водяться. Лимарем надумали здивувати. Шантрапа ваш Микита, ось що!

Та й потрапили гусаки невчасно. Вори на молебство від мокротечної весни зібралися. Піп Іван Магнітов вийшов на озиме вимокаюче поле в супроводі мужиків і порозкладав на похідному налої священновжитковані предмети, приставивши до па́кілля богородицю й животворящий хрест, аж раптом помітив: по бездоріжному полю люди йдуть вервечкою.

Гусаки підійшли й похрестилися для годиться, хоч і мали славу боговідступників, а Щерба розгладив сивувату бороду й виступив уперед:

— Здорові були, мужички, богу молячись!

Мовчать Вори, втупилися хто куди — в чужу спину, в калюжу під ногами, в богородицине, небесного кольору, плече. Не відає збентеження Василь:

— Дозвольте, мужички, попервах розмову душевну з вами мати. А тоді вже разом помолимося. Ми вам і в співі поокселентуємо!

Тут од Ворів Євграф Петрович вийшов коротким кроком.

— Нам з Гусаками розмови нема, — сказав він, скося оглядаючи тьмяне небо, що мчало в невідомість весни. — Яка нам із вами розмова? Ми гусячої мови й розуміти не можемо!..

— А чому б і ні? Заборонено хіба? Чи, може, довгогривий вам наговорив? — пхнув Щерба словом, як шилом, просто в Івана Магнітова, який покvapно стягав з себе ризу: і ще міцніше сперся Щерба на костур свій із земле-мірською трубкою замість ручки.

— Ні, заборони нам не дано, — Подпрятков відповів. — А довгогривого нам не паплюж. Ми за довгогривого й постояти можемо. А краще йдіть собі, поки живі, на власних ногах! Ми, коли розсердимся, дуже може неприємність вийти.

— Ач який ти костричуватий став, Євграфе Подпрят-

тов! Мужик же...— впав у мову Іван Іванович, гусак.— Чи шмагали тебе мало в п'ятому році? Ох, шкода, я тобі, чортові білохвостому, того разу другого ока не вибив...

Євграф при цьому зітхнув глибоко і обернувся до всієї громади, шукаючи захисту й підтримки, і вже засуваючи рукава. Гарасим-лимар, не кажучи й слова, ухопився за кілка й висмикнув його з землі легко, мов пір'їнку, зробив з нього собі підпірку про всяк випадок. Брати Тимофєєви цього разу справу врятували.

Викотилися брати, задзюрчали, як два тихі, струмочки.

— Не сердьтєся...— жайворонами розляглися брати.— Ви не сердьтєся на Івана Івановича, мужички! Він у нас із гріхом, одне слово — гра природи!.. А ми з добрим словом до вас прийшли: погляньтє ось, нема в нас за пазухою ножів. Дуже ми люди тихомирні, головне — прості, як ми геть усі, хто бере участь, розуміємо діла...— співали брати зграйним хором, уздрівши посмішки на похмурих обличчях ворів.— Звісно, Зінчині луки... Зінаїда Петрівна була панова догоджальниця... з кучером їх тут шмагали, видима річ, а потім і втопилися сукупно в річці від безталанної любові. Ми вам не перечимо... Одне слово, мовчимо. Владайте Зінчиними луками безнастанно.

— Та ми й владаємо! — похмуро зауважив Гарасим, переносючи підпірку свою з правої руки в ліву.

Петько Грохотов при цьому тільки носом заворушив, очікуючи своєї черги. Микита широко й благодушно усміхнувся.

— Постривай, постривай, Гарасю,— співали хитрі брати.— Не заважай яблучкові цвісти, чужому дурному розумові висловитися! В кожного розуму, лебедику, своє слово є, а без слова — тоді цурупалок простий вийде! Ми вам і кажемо: владайте... спадкоємно владайте, косіть, сушіть, наше вам шанування!.. А тільки ось,— тут брати одночасно переступили з ноги на ногу й разом поправили однакі картузи,— землі-бо у вас ген скільки — моря та річки! — і брати одноставно махнули на вимокаюче поле рукавами сіряків.— А в нас ділянка — бороні вузько, не пройти! Ми й хочемо злагідно з вами!.. І горілочки поставимо, будьтє супокійні... кожній собачці по чарочці! У нас тепер самогон женуть чудовий, без запаху. А з медочком — то наче мадерця!

— Кінчай, хитрило, бурмотняву свою. Громада дідівщини не віддасть! — крикнув різко Лука Бегунов, дядько, в котрого праве повіко нижче за лівє; недорікуватий, він лютився на небачену красномовність братів Тимофєєвих.

— На м'ясо вас продати, дак і то таких грошей не назбираєш, скільки наші луки варті,— з'єхидничав старий Бариков, протираючи сорочкою очі.

— Мадерку ми й самі той, тінтіль-вінтіль. Перед вашою не поступиться,— промимрив губами статечний Прохор Стафеев, сільський староста, який досі мовчав тому лише, що тримав на руках ікону Миколи-чудотворця.

День той був порожній і слизький. Низькі хмари парували. Падали скося на плече богородиці великі краплини облудного дощу. Вітер бешкетував, залазив дядькам у штани, попові під рясу, жіноті під подоли. Спекота була в полі...

— Ну, тільки ось яке питання,— підвищив голос Щербача.— Ви-бо вже краще продали б, доладно вийшло б! Ми ж оце вже тиждень як худобу на луки вигнали!..

— Вже хоч як крути, один калабалик виходить...— пореготав на високих нотах Іван Іванович.

— Та як же це так?...— заверещала жінка до жінок.— Як же це так вигнали?!

— Батіжками вигнали, голубонько... батіжками, як звичайно! А ви як, голубельками, чи що? — підшпортував Іван Іванович, підстрибуючи на місці.— Батіжком підстьобнеш, вона й біжить, худоба, себто...

Гарасим-лимар мовчки виступив з юрби.

— Отак ви її підганяєте, чи як? — спитав він і шалено замахнувся кілком.

Івана Івановича мов не було, а на його місці стояв, спокійно посміюючись, гусаківський лимар.

— Кинь ти коляку! А давай так, на любака! — сказав Микита, на льоту вихоплюючи в Гарасима кілок.

Він жбурнув його набік і на повну силу вдарив незгодливого свого тезка по ремеслу в груди. Той похитнувся, стенувся й бугаєм пішов уперед. Вони зчепилися намертво, оповивши один одного руками, і похитувалися, важко притоптуючи змоклу, набряклу землю, наче ліз із землі незвичайний, чотириногий гриб. Вони сплелися так щільно, а кружляли так швидко, що розрізнити їх можливо було тільки з кольору сорочок, які не витримали напруження тіл і поповзли клаптями по плечах.

— Друзяки, стій прямо... Не підведіть! — закувікав поросячим кувіканням Іван Іванович, стрибаючи навколо нерухомого Щербача.

Друзяки й без того не дримали. Сторони сходилися на лютий, нерівний бій, кількістю шестеро на тридцятьох, зуб до зуба, груди на груди, наче вовки через вовчицю.

А земля чорна, грудкувата, покірна, жадаючи насіння в себе, томилася і мліла під олов'яним небом пізньої весни.

Панотець Іван, злякавшись, нашвидкуруч змотував з себе епітрахіль і витрушував з кадила рештки ладану, коли підбіг до нього диякон із засуканими рукавами та з шестірнею в руці.

— Дозволь, батю... повозитися з ними, га? — випалив він, лупаючи почервонілими очними яблуками.

...Разом з дияконом у битливців залишилися й ікони. Ними одразу ж заволоділи гусакі й пустили їх у хід. Це роз'ятрило ворів. Вони лізли щільним гуртом на гусаків, загнаних у малесенький видолонок і все ще відступаючих, кричали, погрожували, підносили до неба товсті й сухорляві кулаки.

Ті, навпаки, відбивалися мовчки. Микита все ще не стомився ламати Гарасима, а Гарасимові приємно було розім'яти загуслу протягом зими кров. Василеві Щербі дуже до руки був костур його із землемірською ручкою, орудував він ним, наче ціпом. А Петько Грохотов, захмелілий, статурний, натхненно й легко, та часто невлад, грав кістяними кулачиськами, сміхом вискаляючи рівні свої і вже розбиті до крові зуби. Брати Тимофееви, навпаки, діяли дрібно, завжди влучно, порожнього стусана не було, не сміялися, а дзюркотали, наче два весняні струмочки. Недарма ж і камінчики весняні до себе тягнуть! Бій дедалі розгорявся.

Отак вони до сосняка билися. Потім, перейшовши шлях, березняк іде, — вони й там билися. Іван Іванович, заволодівши богородицею, високо тримав її в руках, стоячи на пагорку з очманілим обличчям. І коли поліз на нього Григорій Бабінцев, махаючи хрестом, він і торохнув Григорія богородицею в тім'я. Богородиць у тому личаковому краю на лафетинах малюють, а лафетина — соснова дошка, полуторний квадрат двовершковий завтовшки, вага — залежно від погоди. Григорій Бабінцев висолопив язика, постояв та й упав непритомний... Отут тільки й відпустили гусаків.

Григорій Бабінцев так і не оклигав, зате незабаром розв'язано споконвічну суперечку. Стукнуло другою революцією, полетів дідівський лад шкереберть. Розпалося зелене сукно, і виявилися гори мужицьких паперів. Новий чолов'яга, з приїжджих, підійшов до столу, переглянув папери, і впало йому на серце сказати так: «Віддати усі Зінчині луки Гусакам. У Ворів і свого добра надмір».

...Навіть і самих Гусаків збентежило таке швидке закінчення віковичного позивання. Вирядили до повітової Ради залагоджувати лихо Василя Щербу. Надів Щерба каптан найподертіший, узяв костура з трубкою та й пішов.

— Як же це ви так, товариші,— сказав він у повіті,— з одного маху рубаєте! У нас діло кривне. Йому незабаром вік сповниться. Ви вже його як слід обмізкуйте, по закону!..

— Так закон же хто? — засміявся той, у повіті.— Ви самі та я на додачу, от і закон! Ми й віддали вам луки цілком. Потрібні ж вам Зінчині луки?

— Це вже як воно є,— сумно почувався Щерба.— Нам без лук така точка зору підійшла, що хоч лягай та й помирай!

— То в чому ж річ? — спитав товариш, витираючи сльози, що проступили від сміху.— Об чім же клопіт, старий?

— Та як же,— образився за всю громаду Щерба.— Сто років сперечаємося, скільки голів потрошили... А ти прийшов та ляп одним розчерком пера. Люди, гляди-но, осудять. Ми хіба що, ми мовчимо!.. А от що Вори скажуть?.. Ти вже відрубай, товаришу, Ворам десятин хоч би з півсотеньки, щоб на нас не ображалися!..

Товариш думав швидко. Він похитав смішливо головою й приписав на ріжечку паперу: «Селу Вори видати із Зінчиних лук двадцять п'ять десятин обрізків».

...Саме тоді, наче нарив на давній рані, і зросла образа у ворів.

— Це вони нам милостиньку видали! — кричав на сході Прохор Стафеев і тупав чобітьми.— Пекельна рідня! Та коли нас, тінтіль-вінтіль, з усіма нашими животами поховати, дак і то двадцяти п'яти не вистачить... Це навмисне гусаки дзьобоносі підстроїли. Кинемо, мовляв, кістку собакам, нехай гризуться... Нічого, упокоримося, мужички... В кишеню не сховають, залишиться!..

Звідси йде останній розбрат. Одне село горою стояло за нову владу, друге очікувало першої ліпшої нагоди помститися за відчужені сіножаті. Про це не говорили, але цього не забували й на мить. Навіть перестали влаштувувати різдвяні стінки на Мочилівці, куди навмисне їздили битися з Гусаками, не шкодуючи життя й каптану. На той час, де ми — нема гусакові ворога лютішого, ніж вор, нема ворові лютішого ворога, ніж гусак.

...На довершення всього на великдень прислано уповноважених у справі розверстки — Сергія Половинкіна та

Петька Грохотова. Обидва — справічні гусаки, один на одного схожі, як брати. Обидва в шкуратянках, росляві, звияжницького вигляду. З ними півдюжини солдатів наїхало. Принишки Вори, косуючи на гвинтівки, лукаво переморгнулися з навколишніми селами.

Якось сказав жартома Афанас Чигунов Сергієві Половинкіну, — уповноваженому:

— Здоров був, товариш напівперевантажений. Гляди, коли б тобі тут у нас не перевантажитися...

Прищурився Сергій на Афанаса й помацав наган. До речі сказавши, і справді: мав Сергій Остифійович, крім жінок і доброго одягу, неабияку схильність перевантажуватися горілочкою.

IV. СЕРГІЙ ОСТИФІЙОВИЧ СТУПАЄ КРОК НАЗАД

Поволі став придивлятися до сільських справ Єгор Іванович. Все залишалось по-давньому: ворушилося село, мов мурашник на осонні, втягуючись поволі у коловорот природи і кожну дію свою узгоджуючи з сонцем. Ніжною ходюю травень проходив по врунах, а ночі дихали густою й беручою безозовою прохолодою. Надходив гарячий час роботи в полі.

З лютою несамовитістю, заскочений травневою хапаниною, накинувся Брикін на занепале господарство. Хоч би куди звертав погляд, скрізь він наражався на гнилизну, порохняву, дірку, мишачі недогризки. В омшанику підлога замокла й розкошлатилася, а знадвору верхній поміст похилився й провис, мов те череве в сухореброї шкапи; підгнівали вінці. «Руїна, зовсім руїна...» — люто шепотів Єгор Іванович і, не прочахий ще від учорашнього поту, накидався з сокирою на розросле диряччя, сам себе готовий звести на латки. А дірки все лізли на нього, намагаючись доконати, а він оборонявся від них з потроєною старанністю і сокирою, й рубанком. Навіть уві сні привиджувалися йому дірки...

Єгор Іванович став різкий і неговіркий, а на сусіда, який невчасно прийшов, замахнувся навіть. Тільки й врятувала сусіда несподіванка: баран виткнув голову в розвалений пліт і забекав так, ніби умовляв: «Облиште ви кокошитися, Єгоре Івановичу! В усяку дірку не наплачешся».

Від чорних думок своїх ховався в роботу Єгор Івано-

вич. Уночі все чекав, що прийдуть і візьмуть його нічні люди. Вдень — сторонився й людського ока, і людського сміху, побоюючись людського співчуття відносно Аннушки. З нею жодного разу не розмовляв Єгор Іванович з пам'ятного дня приходу. А вона, знемігшись у безсловесній тузі, із спопеляючою люттю ловила кожен чоловіків погляд. Серце її, готове до загибелі, змучене жіночою тривогою, покійно тяглося до Половинкіна, як нічний метелик до вогню. Інколи ввечері, уздрівши на селі Сергія Остифійовича, просто йшла до нього, погойдуючи живіт, мучена соромом і страхом. Він звертав од неї в провулок, притискався до тину, але звідусіль вона виганяла його сповненим скарги поглядом.

— Візьми ти мене, Сергію Остифійовичу, з брикінського дому, — казала вона, люта й лагідна. — За матір для тебе буду, доглядатиму тебе. Замість собаки візьми, хату стерегти. Поглянь, що з мене стало!

Безмовно щурилися зелені Сергієві очі, і тільки кирпатий ніс Сергіїв, що загубився в червоних припухлостях його обвітреного, з червонястими прожилинами обличчя, здавалося співчував Аннушиному лихові. Посмикував плетений ремінець нагана Сергій, дивився поверх покрівель, поверх дерев, кудись у неживу порожнечу. І знов благала Аннушка:

— Інша в тебе є, знаю. Що ж, солодша за мене? Медом обмазана? І я до тебе, до гуменного чорта, гарна була. Коли дівувала-викрашалася, женихи геть пороги пообтупували. Я їх виганяла, для тебе зберігала. І не такі були, а ласкаві, хоч мости ними мости... Ну, кажи, яка ж вона — чорнява?.. вродлива?.. молода?.. — і термосила Сергія Остифійовича за плече.

Відмовчувався й поривався піти геть Сергій Остифійович, а одного разу, розпалившись, сказав:

— Ех... злигалися ми з вами, Анно Григорівно, не в добрий час! І як ви того не розумієте, що все на світі має свій кінець! Допускаю, я всім любий, бо всім потрібен. Я субспільна людина, служу субспільству. Мені й так уже товариші в повіті докоряють — бабій, мовляв. Можуть, звичайно, і товчеників надавати. А який з мене бабій? Звісно, є в мене цікавість до жінки, яка вона, одне слово. — Сергій Остифійович роздратовано почухав собі носа. — Липнуть до мене жінки, ну, просто хоч вуса збривай! Таж до чого доходить! Марфутка Дубова прив'язла нещодавно і до мене, й до Петьки: візьміть мене котрий-небудь. Я, каже, дівчина дуже гарна. Мало не пристук-

нув я її тоді... А на вашому місці, Анно Григорівно, начхав би я на себе, себто на мене. Ганяйся, мовляв, бахур, за своїми любками, а я, мовляв, вище за тебе стою... У мене, мовляв, чоловік!

— Сам із ним спи, коли до вподоби, — гидливо засміялася Анна. — А дитя своє я куди подіну? До виконкому однесу? — І хитала головою, розсатаніла й небезпечна. — Ах ти погань-погань! Що ж ти зі мною робиш, у водокрут женеш?

— Пропустіть мене, Анно Григорівно, до виконання службових обов'язків, — сказав у цьому місці розмови Сергій Остифійович і, відштовхнувши трохи, подався геть, але хода в нього була вже не така грайлива, фельдфебельська, як раніше, а якась прискорена однохідь.

З цього удару переломилася навпіл Аннущина душа. Перед чоловіком принишкла Анна, жадібно сподівалася від нього, щоб нагримав: гнів обіцяв прощення. Єгор мовчав, усамітнюючись у роботу, цькуючи дружину мовчанням.

Навіть свекруха пожаліла Анну, — оцінила жінка жіночу зрадливу тугу. На задвірки, коли пригнали худобу, прийшла мати до сина; пилав зранку якісь плашки Єгор. Підійшовши, мати почухала перенісся.

— Чого це ти розпилявся тут у темряві? Ліпше чапля насадив би або лопатку... Хліб ось нічим витягати.

— Піддерж отой край, — наказав син, спиняючись, щоб витерти піт з чола; вчувалося в його голосі і невтоленне бажання чийого-небудь співчуття, і разом з тим застереження від нього. — Ось допиляю...

— Аннушка-бо... — почала була мати, коліном притискаючи напівнадпиляний брус.

— А ти мовчи!.. — заверещав син, на всьому ходу спиняючи пилку, аж скрипнула. — Ви, матінко, коли не хочете зі мною дружбу втрачати, ви зо мною про це розмови не починайте. Щоб це востаннє! Тут, матінко, все життя скривджене. Вся кров, матінко, горить, а ви доторкаєтесь...

— Та як же, Єгоре, мовчати! В домі, як у домовині. Та мені хіба що, чи я суджу? — злякалася вона, побачивши страхітливі очі й тремтливі синові губи.

Він допиляв і, поскладавши розпиляні бруси в куток, заходився обстругувати один з них. Мати стояла поряд.

— Хто ж так робить?.. Спочатку пилав, а тоді стругаєш. Навпаки треба, — зауважила мати. Вона помовчала, спостерігаючи сина, і, вибравши слухну мить, поквалпно

заговорила, пригинаючись і зазираючи йому у вічі.— Єгоре, чуєш, Єгоре!.. Ти її хоч би вже за коси потягав або кулаками трошки... Чого ти її мовчанням псуєш? Не псував би, не погана ж.

— Геть! — загорлав Єгор і навідліг ударив рубанком по саморобному верстату. Відколи повернувся, не дуже погладшав Брикін на домашніх хлібах, тільки якось припухла нездорова, в'яла шкіра його обличчя; тим страшніше було його обличчя в люті.

Морок звис над брикінським домом. Зростав Аннин живіт, перешіптувалися люди, достигали трави, наближався невідхильний удар. На додачу до всього, не знав Єгор Іванович, хто став йому впоперек дороги до дружини. У матері спитати соромився. «Стороною довідаюсь!» — думав собі Єгор та все метався з сокирою і гвіздками, роз'ятруючи себе суперечливими здогадами. Робив спроби через дядьків добратися до жінчиної правди; але посилався Дмитро на Овдія, а Овдій кивав на Євграфа — Євграф, мовляв, сам бачив. А Євграф мовчав, мов те цебро з водою. Знати було, що боялися дядьки зачепити когось. Все ж якийсь час думав Єгор на воровського голову Матвія Лизлова, пастухового сина. Але й тут не вийшло: лише чотири місяці тому оженився овдовілий Матвій.

Тільки на зелені свята розв'язалося Єгорове знетямлення. Знадобився Єгорові Івановичу матер'ял на дерев'яний ремонт. Слід було б йому в ліс і їхати, як усі, та не зважився. А що як заскочать: «Хто ти такий є, лісовий злодію?» — «А я Єгор Брикін.» — «А хто ж ти є такий, Єгоре Брикін?» — «А я є син своїх родителів.» — «Ага, родителів син? Виходить, дезертир? Колошкайте його, товариші!»

Обміркувавши все це розсудливо, вирушив Брикін по дозвіл до виконкому. У виконкомі й чекала на нього правда.

V. У ЄГОРА ІВАНОВИЧА ЗАПАМОРОЧИЛАСЯ ГОЛОВА

Жарота стояла, як у печі, і даремно очманілі від спеки курки шукали десь калюжі, щоб попити, змочити гребінь та обпалені лапки. Сонця мовби й не було, осереддя жароти містилося в самому повітрі. Висіли якісь сонячні лінощі й тонка жовта знемога над Ворами.

Коли наближався до виконкому Брикін, на пів дорозі трапився йому назустріч Афанас Чигунов, який ішов з

косами. Він глянув на Брикіна уважно, але не спитав чи здоровий та чи далеко прямує.

— Ось до них іду... Дерева хочу попросити на капітальний ремонт,— само собою сказалося в Брикіна, і він спинився через незбагненне прагнення затримати свій прихід до виконкому.

Афанас, у відповідь на це, оглянув коротким поглядом Брикіна й зупинився, втупивши очі в набряклу, кольору вимитої підлоги землю.

— Як дивитися!.. Звісно, дерево — не колос, за пазухою непомітно не винесеш,— ухилився Чигунов і покопирсав кіссям зсохлий кінський кизяк.— А тільки... чого ж тобі з доброї волі туди йти? — І він кивнув головою, натякаючи Єгорові на щось давно відоме.

— Та чого ж мені й дома сидіти? — загарячився Єгор Іванович.— Що ж я, душогуб який чи там куркуль? У Червоній Армії був, а вийти з дому й не дозволено? Кулю буржуйську в собі ношу...— додав Брикін знеосмілено, але місця, де куля, вже не показав.

— Куля — діло не абияке... гніт, одне слово, обтяжливої праці... — лїниво погодився Афанас, виколюпуючи з колїїни гнойовичка. Русяве волосся його, обпалене сонцем, аж біле, звисало на обличчя. Брикінові хотїлося зазирнути йому у вічі, під пасмо волосся — чи знає, чи тільки напрошується на пляшку частування.— Ось, до того ж сказати, вовк... — мовив раптом Чигунов, звївши очі.

— Який вовк?.. — нахмурився, почувши безглузде слово, Єгор Іванович.— До чого в тебе вовк?

— До чого вовк? А от у батька зарок був: не займай вовка даремно, а вже коли кинувся, то просто в шию кусай.

Брикін пильно дивився на Афанасове обличчя. Лоб у Афанаса був великий і тяжко висів над невідповідно маленькою, якоюсь жіночною нижньою частиною обличчя. Очі визирали з орбіт хитро й проникливо, тільки самі вони й посміювалися. Брикін догадався, про що думав Афанас.

— У мене ось таким же чином... братусь нещодавно прибув. З Андрієм Подпрятовим... приятель тобі? Я до нього враз — пашпорта покажи. В нього теж пашпорт, бач, берестяний, а берест з берези ще не злуплений... Та й сама береза ще не виросла! Я їм і наказав: гуляй, кажу, в лісах. Ліс людині дуже, кажу, корисний. Викопай собі ямку та й живи в ній.

Брикін розлютився й силувано заусміхався.

— Певне, шарик у мене не крутиться. Ти пробач, дядьку Афанасе, а тільки слово твоє мені не до шмиги! І куди ти хилиш — не збагну. Небезпечна ти, дядьку Афанасе, людина!

І він сягнистим, нарочитим кроком дійшов до виконкомівського ганку. Виконкомівський дім, колись сигнибедовський, рублено було на староденний штиб, шаленіла строкатість розкраски. Біля ганку стояло на припоні двоє коней праворуч — струнка кобилка під сідлом. «Чи не повернутися?...» — тужно промайнула остання думка. Але, відчувши на спині в себе глузливий погляд Афанаса Чигунова, Єгор Іванович, гупаючи чобітьми, зійшов на ганок і розлючено навстіж розчинив другі сінешні двері.

Його охопила духота тісної комірчини. Крут столу, за яким жваво поскрипував пером сімнадцятирічний хлопчина, син голови, стояли дядьки. Їх було шестеро. І у всіх шістьох на обличчях написано заклопотане нерозуміння, навіть винуватість. У одного з них якось особливо понуро визирав брудний клопот з дірки на штанях.

Вікна було зачинено. В мутну шибку, рясно засиджену різними комахами, гудливо билася озвіріла синя муха. Вона шукала виходу, але виходу їй звідси не було. Не було тут і звичного хатнього духу, а повітря, якесь сіро-жовте, відгонило чимсь махорковим, солдатським.

Єгор Іванович пройшов мимо і вже без попередньої рішучості взявся за клямку других дверей.

— Вам куди, товаришу? — підхопився з місця син голови, спохвату кидаючи ручку на стіл і зображуючи якомога більшу суворість на своєму безвусому обличчі.

— Та я, Васятко, до татуса твого... Хочу ось дерева попросити, може, дасть, — відверто признався Брикін і геть увесь став блідожовтого відтінку.

— Тут Васяток нема, тут громадське місце, — безстрашно відпаривував хлопчина. — І татусів тут теж ніяких нема. І взагалі, товаришу... — Він не договорив, охоплений пожежею нестерпного зніяковіння.

— Ну, ти вже пробач дурневі, — ущипливо сказав Брикін, манірно віддаючи доземний уклін. — Не знаю вже, яким тебе благородієм і звелічати! Люди, сам знаєш, темні!.. У глушині живемо! — Брикін так кумедно посмикав усім тулубом, мовби витрушуючи з себе себе самого, що дядьки, всі шестеро водночас, засміялися ліниво й добродушно.

— Я тобі не благородіє, Єгоре Івановичу... як ми всі населяємо землю: трудовий, одне слово... — плутався Ва-

сятко. — І до того ж ці двері у цейхауз ведуть, а до голови сюди ось! — І він сам відчинив перед Брикіним двері.

— Сідай-бо вже, записуй... трудовий! Косовиця ж! — сказав той, з діркою на штанях.

— Ти нам ось узимку потеревениш, дрімоту розвіяти, — додав беззлобно другий.

Єгор Іванович чув це, але вже не сміявся разом із дядьками. Він проліз у дверний отвір якимсь боком і спинився посеред кімнати.

Тут було спокійно, просторо й хороше. За відчиненим вікном стояли яблуні в цвіту: Сигнибедов був хазяйновитий. Віддзеркалене в глясовій зелені яблунь сонце було таке сильне, що на обличчях людей, і на всіх небагатьох предметах тут невиразно й приємно поблискував холоднуватий зеленавий полиск. Ця зеленавість і надавала кімнаті якоїсь особливої чистоти, спочатку навіть незбагненої окові. Враження статечності створювано величезною літографією Леніна, що висіла на покуті.

Біля лівого вікна, затулившись газетою, сидів великих розмірів чолов'яга в гладеньких військових чоботях. Обличчя його не бачив Брикін, зате видно було товстий перстень на великому пальці, що підтримував газетний аркуш. Брикін не звернув на нього особливої уваги, більше зацікавлений другим. Цей другий, розморений спекою військовий комісар сусідньої волості, знемагаючи від позіхоти, кумедно ловив мух на власному коліні. Коли з'явився Брикін, він саме кинув безкрилену муху під лаву і, підвівшись, закурив цигарку, що стирчала в нього за вухом, про запас.

— Ну, я поїхав, Матвію Максимовичу, — сказав він, витискуючи крізь зуби струминку диму. — Я до тебе надвечір заїду, спека спаде... У Попузіні по-давньому Петро Васильович сидить?

— Петро... — сказав голова і розсіяно позіхнув.

— Ну от, я тоді до Петра Васильовича поїду.

Сам голова був босий і сидів за столом, на якому поверх купи газет лежала малесенька восьмушка сірого паперу. В неї і вписував Лизлов тугі свої міркування, вмочаючи час від часу перо в маленький каламарик. Писав він повільно, водячи по паперу з нарочитою обережністю, наче боявся незграбним натиском подерти папір, причому дух він затамовував так, що інколи прохоплювався з його могутніх грудей тоненький, приглушений свист. Було чудно й хороше спостерігати, як він тремтливою від сили рукою переборює восьмушку паперу. Навіть Єгор

Іванович, спинившись перед столом, відчув якусь непереборність у пастуховому синові. Він почекав, поки Лизлов дописав до кінця.

— Чого тобі? — спитав Лизлов, важко дихаючи роззявленим ротом на печатку, щоб чіткіше приклалася до паперу.

— Та от мені б дерева, Матвію Максимовичу. П'ятерку штучки три...— Заспішив Брикін.— Дозволеннячко якби...

— Дерева,— задумливо сказав Матвій Лизлов.— Звідки ж я його дам тобі, дерева того?..

— Та з лісу! Відома річ, не з річки ж...— кинув Брикін, витираючи з обличчя піт.— Я сам і поїду.

— З лісу...— повторив голова, так натискуючи на печатку, що десь у підлозі хруснуло.— Ну от...— очевидно й Лизлова подолувала сонячна знемога.— Пушу я тебе до лісу, а ти там тьму-тьмуцу нарубаєш. А мені ж звітувати. Спитають: де з цього ось пня деревина?

— Та мені хоч би сухостійного... Ген біля школи обалки досі гниють. Їх і дай! А мені й не пиляти,— сумовито зітхнув Єгор Іванович, киваючи кудись за вікно.— А ні, то я й сам зрубав би... Ліс же, наче трава, пре!

— Скільки ж тобі треба дерева? — спитав голова, ховаючи печатку в кишеню широченних, линялого кольору штанів.

— Мені б жердин на сушарку та дріб'язку, скажімо... Та ще п'ятеричку деревин із п'ять...— посмілішавши, заходився перелічувати Брикін, проте Лизлов не дослухав.

— Заяву напиши,— визначив Лизлов.— На яку тобі потребу дерево, заняття своє зазначи, та хто ти такий, я тебе не знаю!.. Одне слово, там тобі Васятко все розповідь.

— Невже забули ви мене, Матвію Максимовичу? — ображено нагороївся Єгор Іванович.— Брикіна, Івана Гавриловича синок я! Коли ви пастухеням, звиняйте, з татоньком своїм бігали, матінка наша, звиняйте, все жартували, що спати в піч вас покладуть. Матінка нам і розповідали...— Очевидно, пам'ять у Брикіна була міцніша, ніж у голови.

— Гаразд уже... Подейкують про тебе! — нахмурився Лизлов, втупившись у нову восьмушку паперу.

Брикін, хоч як близько стосувався його натяк Лизлова, не дослухав. Чолов'яга, що сидів за газетою, опустив газетний аркуш, і Брикін у ньому впізнав Сергія Остифійовича. Вони зустрілися очима і Половинкін, раптом знікнвши, знову сховався за газетою. А втім, Брикіна не так

легко можна було спекатися. Єгор Іванович навшпиньках перебіг у половинкінський куток. Але не зняковіле обличчя Сергія Остифійовича, а щось зовсім інше й несподіване привернуло увагу Брикіна.

Саме в той час сюди зайшли всі шестеро відомих уже дядьків.

Відчувалося, що принесли вони якесь збентеження, навіть збудженість, навіть гнів. Хвилювання їх одразу передалося й Брикіну, — він задихав частіше, мовби перед стрибком. Дядьки скупчилися біля столу голови.

— Та що ж це, Матвію Максимовичу, синисько твій з нами робить? — люто виголосив передній дядько з чорним блискучим волоссям.

— Просто вже й духу нема! — заявив, швидко моргаючи, другий.

— Як ми на торфі робили по весні, себто дівки наші, одне слово... — пискляво й дзвінко пояснював третій, нечесаний. — Нам сказав завідуючий, що, мовляв, з тебе, Прокопію, тягла не вимагатимуть. А тепера, в самісіньку косовицю, знову підводи тягнуть! — він налазив на стіл голови, лунко ляскаючи по долоні кулаком, ніби в долоні й сидів торфяний завідуючий. — Це нам, Матвію Максимовичу, не підходить! Селяни — вони довірливі, навіщо, скажи, їх обдурювати?! Селянина не треба пхати, селянин придасться. А то ж ми підемо зараз туди й трубу впустимо, щоб не було омани... бо ж од труби все йде, одне слово.

— І впустимо... достеменно, що впустимо, — твердо повторив кремезний, окульгавілий минулої війни, Єфим Супонев. — Що ж воно таке! Зовсім, виходить, заанулювати нас хочуть. А ми не дамося. Ми до самого Леніна дійдемо... Товаришу, скажемо, все з чим боролися та до того й прийшли?... Нам кожна підвода не на часі — все одно, що кров пролити...

— От-от, у кров, у кров! — недочувши через глухоту, наскакував з купи дядьків якийсь, найменший на зріст.

Лизлов, нічого не розуміючи, скидав оком то на того, то на того, а ті все напірали, тичучи в ніс голові злежані папірці.

— Постривайте, постривайте... — почав Лизлов. — Звичайно, держава не має супроти вас прихованої мети. А відносно цього ви до завідуючого й зверніться. Не мав він права вам такі папірці видавати, щоб звільнитися од тягла.

— Та його ж увільнено, завідуючого того... — виліз задній.

— Увільнено його! — басовито сказав крайній справа, в коротких чоботях, теж колишній солдат. — Ми вже ходили, тепереньки другий сидить.

— Нам ходити ніколи... Ми тобі довірили, ти нам і відповідай! — прокричав старий з діркою в штанях.

...А Єгор Іванович тим часом вів свою гостру гру з Сергієм Половинкіним. Він забіг справа, але той і газету переніс управо. Тоді Єгор Іванович перебіг уліво, але газета і собі пересунулася вліво. Тоді Єгор Іванович став навшпиньки й зазирнувся поверх газети. Обличчя Сергія Остифійовича здригалося подобизною блискавок, наче небо перед бурею, а на лобі проступив піт.

— Ти чого, наче та муха, на мене лізеш? — огризнувся Половинкін, і руки його, раптом ослабнувши, самі опустилися разом з газетою.

— Піджачок... — присідаючи на зігнутих колінах, не своїм голосом прохрипів Єгор Брикін у самісінький роззявлений рот уповноваженого, — перешивали піджачок?.. Чи, може, й так підійшов?! — і простягав порізаного вчора й тепер обмотаного брудною ганчіркою пальця, просто до свого піджака, що сидів на Половинкіні й справді якось непевно.

Піджака цього купив Єгор перед весіллям, купив із запасом на можливе черево й зріст, у ньому й вінчався, добрячий піджак, синій з іскринкою, зберігався під нафталином в Анниній скрині.

— Що ж ти цим хочеш сказати? — підгинаючи натужену шию, втупився Половинкін очима в Єгорів перев'язаний палець. — Украв я його, чи як?! Сама ж твоя й подарувала мені... — Він кинув благальний погляд на голову, але тому з дядьками було тільки до самого себе. — Візьми свого піджака, коли потрібен... Він до того ж і тісний мені, в плечах тисне... — зніяковіло запропонував Половинкін, роблячи рух, наче пік плечі йому Аннин подарунок, і витер лоба долонею.

— Що ви! Що ви!... — замахав на нього руками Єгор Іванович, наче в випадку божевілля, перегинаючись у попереку, то сюди, то туди. — День і ніч за вас, благодійників, бога молимо... що відвідали ви вбогу хатину мою... не погребували! — Він з надривом ударив себе в груди й водночас змахнув з губ піну шаленства. — Обсіменили, можна сказати!.. Носіть... носіть на здоров'ячко піджачок мій!

— Ну годі, братику, перестань... Охота тобі через марниці розстроюватися!

Половинкін височів, як гора над комарем, що уїдливо джигчить перед очима. Все ліз комар:

— Постривай! Дрібушки примусимо вас ходити, червце мені лизатимеш... Гусак жирний!

— Не доберешся, либонь,— спробував посміятися Половинкін, пробуджуючись від свого кам'яного заціпеніння.

— Що ж, півняче слово знаєш хіба... що й не доберусь до тебе?..— лютим пошептом знущався Брикін.— Ляскавок твоїх, гадаєш, побоїмося? — кивнув він на наган та ручну гранату, підвішену на ремінці до половинкінського паска.

— Не в ляскавах, братику, справа, а високо, братику ти мій, поставлено нас! — засмикав вуса Половинкін, ознака того, що гнівався.

— Ким же тебе, батечку, поставлено? — прикинувшись старою, прошамкав Брикін.— Богом, чи що?..

— Чортом! — гарикнув, до краю розлютившись, Половинкін і, показавши Брикіну язика, пройшов у двері.

Другий кінь, ставна кобилка, належала, очевидно, Половинкіну. За хвилину з вулиці долинув до Брикіна розмірений тупіт. Єгор Іванович встиг добігти до вікна. Те, що він побачив, ще більше розлютило його. Пустинною курною вулицею, осяяною несамовитим сонцем, віддалявся Половинкін. Худючий подпрятовський собачка надривався від гавкоту, крутячись у конячини в ногах. Сергій Остифійович махнув ложиною, кобила рвонулася вперед, а собачка сторопіло завмер перед хмарою куряви, побитий і розгублений.

Дядьки все ще гули, але вже тихше. Матвій Лизлов голосно вичитував Васяткові за надмірно запопадливе ведення справ. Васятко дивився похмуро.

— Декрет був про тягло,— вдесьте оборонявся Васятко.— Третій пункт.

— Третій є, виходить, і четвертий буде! — наступав батько.

— Нема там такого...— дедалі більше рум'янився Васятко.

...Полуденна спека спадала, та все — і хати за вікном, і обличчя дядьків, і біла сорочка голови — все було кумачево-червоне для вирячених Єгорових очей; по всьому бігали однаково юрливі кружальця запаморочення. Навіть холоднава зелень яблунь, нагріта спекою, випромінювала тепер на Єгора моргливе червоне світло.

Тільки коли відійшов кроків на сто од виконкомівського місця, трохи обвіяв з нього набіглий вітерець гнівну знемогу.

VI. ВСТУПАЄ СЕМЕН

Незабаром ще одним солдатом більше стало у Ворах. Останні вісім верст довелося кульгати солдатові в нічний час — вабило його нестримно додому. Був цей солдат громіздкий на зріст і на дорогах недаремно косували люди на його велике обличчя, на його незграбну ялівцеву палицю — таку собі розбійницьку костуряку. Пообшарпався в жароті воєнного неладу, але й тепер видно було: справжнє дитя воровської сторони, кістяк широкий, місткий, є де серцеві ходити.

Тим що простував він з іншого краю, ніж Брикін, траплялися йому й місця інші: лісові, невідкриті; йти було приємно по холодку. Приємно було повертатися з тривожних міських хитавиць у свою зелену глушину, де — ось вона! — насувається нестримна лісова лавина, де — ось вони! — галявинки, не топтані, здається, ні людиною, ні конем. Але давалася взнаки поранена нога, загоєна тільки наполовину. Відзивався кожен десятий крок судорогою на його обличчі, а на кожному сотому спинявся перепочити. Ще добре, що ніколи не буває стомливий вантаж самотнього мандрованого солдата. Дійшовши до узлісся, він сів на пеньок.

Ніч була на приконеччі. Небо прожовкло легенько зі сходу, в нижньому шарі скидаючись на гребінне полотно, новокрашене вільхою. Стояла насторожена тиша, наче все прислухалося з глибини своїх нір, з висот своїх гнізд до невловного народження світанку. Яблуками пахла чудова та пора, наче гори їх понакидано десь поблизу. Раптом зашарілися земні закраїни, заголубіла жовтизна. Похолоднішало на якусь мить, відтак повітря здригнулося — вдарило по ньому перше бистре проміння. Не враз, але прохопився один несподіваний промінчик і на лист, що його розгорнув солдат у себе на колінах.

Тут воднораз заворушився ліс: все живе запищало, загомоніло, нагромаджуючись і горлаючи, полізло на широку сонячну волю. І місяць, гість ночі зачарований, не поспішав ховатися, хоч і зганяло його з неба раз у раз примножуване світло.

Попереду бігла Кур'я, на відстані версти від неї сиділи Вори на пагорбі. Далеко ліворуч, куди сягає око, висо-

чили свинулінські руїни. Повіяв вітерець і, не розплекавши, доніс до солдата різнозвучні голоси пробуджуваного села. Різкий, як і перший сонячний промінь, впівся в повітря пастуший ріжок. Тяжко ляснула невидима пуга. І раптом вся тиша сповнилася криками вигонюваної на луки худоби, навіть тісно стало від звуків. І було зрозуміло, що про те саме кричить і корова, і вівця, про що й листочок, і пташка, і різна лісова дрібнота. З крайнього завулка бурхливим потоком висипали вівці й коні. Повітря було чисте, як джерельна вода. Піл, обважнілий протягом ночі, не здіймався. Не кушпелять ранкові дороги ні під ногами, ні під колесом...

Вразили спогади солдатове серце. Дим і небилиця! Так само й він виганяв худобу та все силкувався видути з лизовського ріжка хоч би часточку пастушої пісні. Про що ж тоді грав, у давньому дитинстві, Максим Лизлов? Та про все, що бачено. Бачив старий Максим: біжить собака; про собаку й співав ріжок!.. Солдат підвівся й закульгав ближче до Кур'ї. Спогади невідступно простували за ним. Глебовська заплава — тут різали з Пашком дудки, а там, під вербою, дрімав Максим. Ген отам, де від зими залишилася тичка, замукала перша корова. Отут дядьки навалилися на провинного Максима, — все зарівнялося, і не пізнати тепер, дивлячись на соковиту гостру траву, як притоптано було її дванадцять років тому.

Дванадцять, — небилиця й дим! Брикін його знайшов, їдучи женихатися. Мати відпоювала молоком і цілісінський тиждень ховала Сеню в клуні. Згодом — Заряддя. Дим і небилиця, туга й біль. Настя, лист якої зараз у солдатській руці. Кричить Дудін, і сміється Катушин, життя і смерть, дим і небилиця. Потім війна. Потім ще війна і рана в ногу... Як молодий кущик у лісовій пожежі, згоріла юність, і от попелом грає вітер, кидає ним у вічі, й очам боляче.

Черета наблизилася до Семена, розташовуючись по цей бік Кур'ї. Знову, під тією ж таки вербою, де й Максим, сидить пастух і плете звичайного личака, а пастушата збираються купатися. Ось воно найдорожче і повторюване протягом віків! І тут Семена потягло до пастуха, і він пішов, накульгуючи, а не доходячи кроків трьох, привітався голосно й приязно:

— Ану, діду, закуримо, чи як?

— Закуримо, коли даси, — спокійнісінько звів веселі очі старий, і знову застрибала жвава швайка, проганяючи лико в петлі.

— З солдатів ось іду,— сказав Семен, сідаючи на траву біля пастуха.

— З солдатів?.. Ну, та й то діло... А я личака ось плету,— погодився старий і покосував на подерту Семенову шинель.— Росно нині, не сідав би! Зіпсуєш іще часом казенне добро...

— Обсушить! — засміявся Семен, простягаючи йому махорку в жменьці.— Ото який ти уїдливиий старичок... уїдливиий, як зовиця!

— А що старичок? Не теперішньої вичинки старичок, тривкий!

Вони закурили. Солодкі звоїки махоркового диму, звані поземним вітерцем, полетіли на бугая, що стояв неподалік.

Бугай понюхав повітря, підійшовши до пастуха, потягся до нього ніздрями й рогом.

— Ну-ну! Іди собі, товаришу, йди. Ото ще курій знайшовся...— замахав на нього личаковою колодкою пастух.— Бач, бабота, гляди, знудилася без тебе... Іди!

Бугай зрозумів та й подався до корів.

— Комар не їсть? — спитав Семен, жадібним струмінчиком випускаючи димок.

— До Петрова дня їсть, а потім уже йому волі нема... потім засихає. Ми не скаржимося! Сам-бо ти в горіді жив, чи як?

— Атож... і в горіді,— неохоче відповів Семен.

— Додому, виходить? Дуже добре...— І знову неквапний шелест швайки.

З річки долинули вигуки пастушенят, пирхання їхнє і сплески. У лісі захлиналася зозуля. І потім жайворони, жайворони, невтомні піснярі ранкових небес, шурхали в повітряних вітерцях.

— Живете нині як? — спитав Семен, мовби між іншим.

— Живемо добре, сподіваємося кращого...— ухилився старий.

— А ти не бігай... Ти мені доладу скажи,— наполягав Семен і досадливо поторгав довгий пастухів батіг.— Я ж оце дванадцять років удома не був.

— Двана-адцять, ну, скажи-и...— байдуже глянув той і перекинув батога на другий бік, узявши його просто з Семенової руки.

— То як же? — чекав Семен.

— Та що, як є ми сільські жителі... живемо, й кожне нас судить!..— почав здалеку пастух.— Одне слово, босі не ходимо! Було б лико, а чоботи будуть,— і підморгнув своїй

метушливій швайці.— Се-еньк! — раптом гукнув він підпаскові, який натягав на себе сорочку після купання.— Зжени корову з заплави!

— То як же? — все не відступав Семен.

— Та от і так же! І щодо одежі, небоже, цілком гоже. Рукава в мішок ушив, от і гуляй. Мужикові нашому що? Оселедець та самогон є, от, значить, і царствіє небесне! — хитрував пастух.

— Не про одержу питаю... Теперішнім задоволені чи ні? — глухо сказав Семен, хмурачись через недовір'я старого.— На фронті от говорять-говорять, бувало, аж мозолі на вухах повискакують... Я в тебе як у свого, як у мужика, питаю.

Пастух відклав недоплетеного личака набік і обережно затягнувся з майже докуреної цигарки.

— Ти, хлопче, виходиш до мене з лісу, в ранній час. Хто ти — не знаю, чого ти — не збагну. А може, ти мене, хлопче, на кепському слові спіймати хочеш! Може, тобі нагороду призначать, коли ти старого Фрола за коміра візьмеш?...— виразно і строго промовив старий, пильно й несхвально оглядаючи Семена.— Ось маєш, їхали дядьки у водопілля, підсадили такого-от. Ніби й нічого собі, з хриплуватістю тільки, а щоб зброя там, то навіть і ні. По дорозі, бач, і теревенили... Відома річ, які лиш у мужика в роті слова не живуть! І про холод розповідає, а слова гарячі... А чолов'яга, бач, і підкараулив!..

— Савелія знаєш? — перепинив його Семен і підвівся, зіртований пастуховою обережністю.

Самокрутки їхні докурилися, розмова вичерпувалася.

— Поротого? Як не знати! Онде коник його стоїть...

— Ну от, а я син його. Ти мені не віриш, а я й сам у пастушатах у Лизлова рік проходив...— ображено сказав Семен, гладячи рукою коротко обстрижену голову.

— У Максимки, кажеш, ходив? — загорівся одразу пастух, і очі його стали ясні й веселі, як блакитне небо.— Помер Максимка. Мене Фролом Поповим звать, а Максимка помер, еге ж, еге ж...

Признавши в Семенові свого, старий так розходився, що навіть попросив ще тютюнцю на закрутку, але перше Семенове запитання так і залишилося без відповіді. Тільки розповідаючи про Зінчині луки, захопився небезпечним словом Фрол. Але тут-таки виявилось, що настав час переганяти худобу в інше місце. Фрол підвівся, вже на ходу встигнувши сказати:

— От яка тіснота! Тільки-но не догледити, а вже в нї-

зину пруть. Ач які небеса просторі, отам би Фролові Попову своє стадо ганяти.

...Семен ішов. Ранок починався спекою, і вже був у повітрі мовби відгомін дальньої грози. Сухорібрий собака, що лежав біля новенької, щойно прошпакльованої Лизлової хати, провів Семена скляними, осоловілими очима. Коло хати глянув на черемшину, біля якої — підказала пам'ять — шпаківня. Зламана жердина стояла, а дерев'яного будиночка на ній уже не було.

...Савелій обмотував ногу, низько схиляючись до лави. Онисія витягла горщик з печі. Коли Семен зайшов, Онисія, мати, обернулася на двері, злякано розвела руки, і каша бехнулась на підлогу.

— Леленько! — скрикнула Онисія, і несамовитою радістю сповнилися її очі.

— О, їдять тебе мухи! — сторопівши від захвату душі, яка стала під старість піддатлива на бистрий сміх і несподівані сльози, підхопився й Савелій.

...Він, умитий, блискаючи обвітреною шкірою обличчя, сидів за столом, а мати поралася навколо, раз у раз поглядаючи на сина.

— Пригости тютюнцем батька, — шепнула у вухо Онисія. — Чоловікам без тютюнцю мука, люлькокурам отим.

— Закуримо, батьку! — сказав Семен Савелієві.

А Савелієві не сиділося на місці. Він совався по лаві та все заплющував очі, змірковуючи щось, що йому подобалося.

— Дійдемо! — вигукнув він нарешті. — З Людмилою Іванівною тебе одружимо, з поповою дочкою! От благородно вийде!

— Що й казати, знайшов, — сміялася мати. — На проскурку дівка зсохлася!

— Дак зате попівна, жінко-о! — нарозумлював Савелій.

— Уже й забув! Таж видали Людмилу Іванівну, на провідному тижні ще видали! — докірливо сказала Онисія. — За гусаківського, за нечесаного видали! Через перестаркуватість свою й віддалася... Зовсім ти в мене, старий, розумом здитинів.

— За гусаківського? — злякався Савелій і одразу по-смутив. — І тут дійшли!.. Чим би не дозолити, тільки б дошкульніше!..

І, засмучений, він знову заходився розмотувати онучу, краєм вуха дослухаючись до несхвальних Семенових розповідей про війну та про місто, якому судилося нині безвихідь і розор.

І раптом зареготав пронизливо й тонко Савелій: ото яка дуреля, хоч і попівна... проміняла такого червоного козира на кудлатого гусаківського попа.

VII. ПРИЇЗДЖИЙ З ПОВІТУ УМОВЛЯЄ СЕЛЯН

Раз у раз опадала Аннушку соннота в останні строки. Відштовхнута Сергієм Остифійовичем і ще не вилікувана від кохання до нього, оточена чужими, лежала Анна на лаві в темних сінях у передпологовій недузі. У хаті вечеряли, в каганці горів лій. Сидів за столом, крім домашніх, Фрол Попов, — уже склеплялися на сон старечі очі; ще сиділа повитуха, бабка Маня Мятла. Мовчки сьорбали щі, коли закричала Аннушка... Аннущина мука була недовга: незабаром тримала Маня Мятла мертвенького восьмимісячного.

— Порох з горілкою пила, чи що? — сухо спитала Мятла, схилившись до вуха стогнучої Аннушки.

— Ні-і... лляними перепічками, — простогнала Анна.

Бабка пішла з дитиною кудись на задвірки, метучи за собою підлогу подолом — звідки й прозвання, — несхвально похитувала головою.

На четвертий день, до строку, Анна встала й навіть не спитала про немовлятко, де закопали. Зранку подалася кудись. Бачили її в лісі, біля лісової хати, бачили й над Мочилівським виром: Кур'я впадає в Мочилівку за три версти від села, тут вододіє. Ніде Аннушку не відвертали од поганої думки, але, певно, таке ж сильне було в неї поривання до життя, як і до смерті.

Додому вона повернулася тільки надвечір, проблукавши цілісінький день. Була бліда, мов висмоктана. Ввійшовши, сіла на лаві й сиділа не поворухнувшись. Так сидять у чужому домі сусідки та старчихи-прочанки. Присмерком прийшов Єгор Іванович, помітив її, заходився щось робити біля печі. Вона встала й пішла до нього, безмовна й сповнена невтоленної скорботи. Синя кофтина щільно облягала її великі похилі плечі.

— Єгоре Івановичу... — ледь чутно вимовила вона, — ось і спорожнилася я. Суди мене тепереньки.

— Який на тебе суд?... — верескливо прокричав Єгор Іванович. — Ти кішка, ти по руках пішла... Геть, не обступай мене!

Наче обпечений розжареним залізом, він заметався перед Анною, не знаходячи потрібного слова, найобразливішого, найзгубнішого з усіх. Раптом він замахнувся, високо підкинувши брови, але не вдарив, а вискочив знову туди, на ганок, звідки прийшов. Споглядання власної рани давало йому ще більше задоволення, ніж Анніне каяття.

А та постояла сама в потемках хати, прислухаючись до набіглою дощу та мукання недоєної корови. Раптом, мимоволі, згадала, як сімнадцять років тому — Анна була ще дівчинкою, багато чого не розуміла — труїла тітка Парасковія п'яницю свекора: навпіл з маком запікала в пироги рублену щетину. Думка про це витверезила Анну й зіграла з неї тьмянний наліт туги. Вона підвела обличчя до стелі і, стомлено усміхнувшись, сказала вголос:

— Що ж ти мене женеш? Стріляна молодиця — мов той собака: хто погладив, той і хазяїн. Ех, Єгорко! — відтак вона зняла дійницю з стіни і, перевалюючись стегнами, пішла доїти корову.

Незабаром після того, випадково якимось, зустрілася Аннушка з Петькою Грохотовим: Петька пісень співав, як ніхто, був нежонатий, невеселих пісень не видав, саме він і заколисав, і прихистив бездомне Аннушине серце. Знову до самісінького денця душі сповнилася Анна любов'ю. І вже ніхто не довідався, що втретє і востаннє цвіла Анна.

...Та громада перешкодила. Перед жнивими темні чутки порозбігалися по сільських хатах: церкви закриватимуть і підвішуватимуть печатки, хліб забиратимуть геть увесь доценту. І мовби на підтвердження балачок скликали якимось надвечір сход, щоб вислухувати промови повітової людини. Васятка Лизлов ходив по селу і старанно свистів у той самий роговий свисток, котрим колись скликав сход Прохор Стафеев.

Селяни збиралися лїниво, проте поприходили всі. Ставши трохи віддалік, вони з-під козирків та хусток стежили за всіма випадковими й не випадковими рухами приїжджого. А той, плутаючись у довгих полах свого брезентового пальта, ходив туди й сюди вздовж сигнибедовського амбара, тер руки й сам крадькома роздивлявся селян. Очі в нього були стомлені й ледь-ледь злякані. Хвилинами здавалося, що він хоче сказати тут-таки одразу щось хороше, таке, чому не місце на мітингах, де галас. Він зупинявся, витирив піт з чола й знову з потроєною западливистю починав ходити туди й сюди. Матвій Лизлов, голова, з двома червоноармійцями з трьох, прибулих ра-

зом з гостем, притягли з виконкому стіл та дві табуретки. Виконкомівські про щось радилися.

А серед дівок точилися розмови, чужі й глузливі:

— Ніс у нього, в моргосліпа, дивіться, дівчатонька, наче молоток. Ач як руки натирає.

— З холоду тре! В них тепер у гброді осьмушкою дражняться, — пирхала в край головної хустки друга, Праскутка.

Третя реготала ніяк не без причини:

— Спека, а він у пальті приїхав!..

Молодиці гомоніли про своє:

— Ой, чого це в мене око так чухається... До дірки дочухаю...

— На сльози, бабонько, — статечно казала черевата рубльовська молодиця.

Дядьки — своє:

— У Попузіні на тому тижні Сергій оббирав. Скажи, хоч би мішок залишив! Тетеріну геть увесь сад перекопав, шукавши. Сам і копав!.. — повідав Бегунов; опущене повіко надавало йому з боку вигляду снулої риби.

— Чого б йому не копати, не сам же садив. Бач, пику вихолав, за три дні не обплюєш! — сказав надмірно голосно другий і, певно, сам злякався своєї рішучості.

— От і до вас доберуться, — підказав Семен, який стояв тут-таки. — Самі й віддасте.

— Та як не віддати? — зітхнув той, сміливий. — Вимагають же!

Тим часом Васятка, сидючи за столом, з украй насупленим виглядом шепотів щось у вухо виконкомівському писареві Кузьмі Мурукову. Муруковський олівець, спонукуваний Васяткою і час від часу обсмоктуваний власником, у котрого через це залишалися на губах лілові плями, мов очманілий шугав по паперу. Саме тут Лизлов виліз на вільну табуретку, — гість волів ходити, — простяг руку вперед, презирливий з гостем — чи можна починати, цитьнув на буркітливий перешіпт жіноти і запропонував обрати голову.

— Попа Івана! — сказав у тиші змінений голос ззаду.

— Товариші, хто це сказав? — закричав Васятка, аж затремтівши й підстрибуючи на табуретку до батька. — Тавруйте, товариші, таких! Це єсть несвідомість моменту...

— Матвія Лизлова, — чорнильними губами запропонував Муруков, не відриваючись од паперу.

— Мені не можна... З свого середовища обирайте, — сухо відкарбував Лизлов.

— Тоді Побазіку! — сказав Федір Чигунов, Афанасів брат.

«Побазікай щось» — було прізвисько дядька Пантелія Чмельова, завжди схильного розводитися як про наукове, так і ненаукове.

— Побазіку, Побазіку! — загорлали дядьки, сміхом зустрівши пропозицію Чигунова.

— Васька! — сказав Сигнибедов з люттю. — Він ідейний... батька й матері не пожаліє. Васька!

Васятка чув і стояв за столом із стуленими губами, то червоніючи, то бліднучи. Бистрі очі його кидали блискавки в непробивну сигнибедовську огрядність. Рука його розсіяно чухала щоку, мовби здогадалася зскребти чорнильну пляму. Він нахилився до чмельовського вуха й настійливо шепотів йому щось.

Селянський вибір спинився все-таки на коротконогому Чмельові, який і не забарився вилізти на табурет.

— Отже, мужички, я ваш голова. Дуже добре, прошу мене слухатися! — почав він, блискаючи веселими очима. — По-перше, мужички, надійшла тут об'ява від одного з товаришів... — він покосував на Васятку, мовби запитуючи, чи правильно переказує він Васятчині слова: — Вивести Сигнибедова громадянина зовсім геть звідси. Він достеменно колишній куркуль і пономар... Як ви на це, мужички, подивитесь, га?

Присутні мовчали. Приїжджий гість почухав свого довгого носа й заклопотано скривив губи. Вдалині прогавкав собака. Зітхнула жінка. Рипнув під Чмельовим табурет.

— Чи не за те ти мене, Васятко, й женеш, що я тобі років із чотири тому пряників не дав? — спитав, геть увесь багровий, Сигнибедов. — Ну, постривай, доживеш до пряничка! — Сигнибедов подався геть, не чекаючи рішення сходу, і, як у приголомшеного ударом, здригалася в нього права рука, що висіла вздовж тіла.

— Товариші, він погрожує! Ви чули, товариші?... — гарчався Васятка, мало не плачучи. — Товариші, громадську догану йому...

— Нічого, нічого... йди собі, Павле Степановичу. Опісля розкажемо! — примирливо закричали дядьки услід Сигнибедову.

Пантелій Чмельов, зашарівшись так, наче бодягою цієї миті щоки натер, залпом випалив усе, вичитане за тиждень з газет, потім стиха й скромно додав трохи свого, і це вбоге своє прозвучало набагато сильніше всього, сказаного

ним дотепер. Селяни слухали, але, соромлячись ширих очей Чмельова, приховували свою увагу сміхом.

— Мужик, а кокошисто язик підв'язаний! — висловив своє захоплення Савелій, штурхаючи сина в бік.

— І яку ти кашу їси, що ти такий розумний? — крикнув Лука Бегунов.

— Про Марсію шквар, — крикнув дядько Лаврін, стоячи неподалік від найжджого гостя, і, помітивши здивований погляд його, пояснив охоче: — Він усе про Марсію нас переконує, ніби й там люди живуть... А ми йому не віримо, цього і в нас, гадаємо, цілком вистачає, щоб іще й на небо таке саме садовити!

— А й справді-бо, жакони про Марсію, — порадив і сам чорний Гарасим, копаючись величезним пальцем у бороді й поглядаючи спідлоба.

За Чмельовим услід виліз на табуретку Васятка Лизлов. Але він так розбрикався протягом перших же п'яти хвилин, що, здавалося, от-от із себе вистрибне та й полетить. Батько взяв його ззаду за сорочку і, стягнувши з табуретки, придержав трохи, аж поки вгамувався Васятчин запал. І тут-таки після цього оголосив Лизлов-старший, що промовлятиме найжджий у Вори гість, повітовий продкомісар.

Усе ще широко усміхаючись над Васятчиною невдачею, гість почав говорити, не вилазючи на табуретку. І з першого ж слова урвалася веселість у селян. Бороди спохмурніли, безбсроді насупилися, зступаючись тісним колом.

— Про розверстку говоритиме, — пошепки попередив хтось, і повідомлення це миттю розрослося в гамір, а гамір майже миттю докотився до самісіньких країв сільського майдану.

Найжджий, який, виявилось, і справді був повітовим продкомісаром, на підтвердження чого Муруков здала показав селянам папір, неодноразово припечатаний серпом і молотом, не чмельовської вдачі був людина. Промовляючи, він увесь час збивався з сухого тону на якийсь щирий, відвертий, і тоді кидав слова сотнями, мов кульбаба насіння на вітер, у сліпому сподіванні, що хоч одна насінина процвіте. Селяни бачили, що інколи продкомісар спинявся на півслові, наче згадував якогось наказу, і починав говорити інакше — слова починав відраховувати різко й чітко, як намистини на нитці. Обличчя його тоді з блілого ставало червоним і очі, стомлені мовби після тисячі безсонних ночей, починали винувато моргати. Якщо Чмельов любив погратися незнайомим словом, як дитина грається

незнайомою іграшкою, цей тепер розставляв слова, мов солдатів перед боєм.

...Шляхи, мовляв, до перемог трудами замощені. Голодує, мовляв, робітник, брат і син ваш. Люди лихі, в трудовій правді неправі, хочуть отруйним зубом узяти нас, ідуть полчищами, несуть смерть. Червона Армія, мовляв, роззута й роздягнена, хліба в селянина просить: «Дай хліба, браток! Одвоємося — відробимо, один у нас із тобою гаман!...» Хліб потрібен. Не буде хліба — морок буде. Морок буде — моровиця буде. А там і вінець усілякої загибелі: знову сяде на селянську спину всіляка явна й неявна комаха, тля.

Довго промовляв наїжджий. Десь на околиці грав на вечір'я у доморобну сопілку Фрол Попов, на ніч приганяючи худобу. І вже погоджувалися Вори, крутячи лобами, що й справді невигода віддаватися знову свинуліним на поневіряння... Аж раптом, розходившись і згадавши наказ із повіту — промовляти твердо й суворо, щоб не відчув мужик якого-небудь несвоєчасного потурання, — лайнув наїжджий гість проклятуших дезертирів, що кублилися по найближчих до Ворів лісах, і пригрозив заходами особливої суворості всім, хто заходить із ними в стосунки.

Сход захвилювався, бородані обернулися до гостя, мало не спинами, а Прохор Стафеев, дід білої й аршинної бороди, підійшов до наїжджого впритул і, руку поклавши на плече йому, сказав спокійно і твердо:

— Ти, чоловіче, тінтіль-вінтіль, дезертирів не дуже лай. Ёде все сини наші! Як же нам із синами слова не мати? Ти приїхав плести, от і плети, а погрожувати не погрожуй. Нас і за царя тюжили, тінтіль-вінтіль, та ми не мовчали...

Наче тільки цього й чекали всі інші, закривчали враз:

— ...самі вівсяні висівки жеремо, наче ті коні! — дуже тоненько.

— Про це нам дідусь Адам брехав, та ми не вірили! — хрипким басом.

— Товариші, додержуйте тиші!.. — надривався з своєї табуретки Пантелій Чмельов, з тугою поглядаючи на Мурукова, який усе писав та й писав щось. — Просіть слова, кожному дам висловитися!..

— ...озимина вимокла... капусту попелиця поїла... — лунало з боку жіноти.

— А в мене ось тітка горбатенька, — роблено сиротливим тоном сказав Федір Чигунов, виходячи наперед і спираючись на муруковський стіл. — І за тітку мені платити? — Раптом він вихопив папір з-під писаревої руки й,

пoderши на клапті, кинув собі під ноги. — Доволі тобі пи- сати, Кузьмо! Все бо ти пишеш, а про що — не знаємо, — сказав Чигунов холодно. — А може, ти донесення на нас пишеш, що, мовляв, супротивиться люд?..

Кузьма підхопився й перезирався з Лизловим та з прод- комісаром. Матвій Лизлов побіг чогось до виконкому. Ва- сятка марно звертався до свідомості селян, вишукуючи в гудливій юрмі хоч би одні співчутливі очі. Таких не бу- ло — селяни дивилися в землю, дехто подався додому, але в усіх на устах була одна й та ж думка, непримиренна й непокірна: думка про Зінчині луки. Чмельов прискореним ходом закінчував збори й сконфужено читав резолюцію про всебічну підтримку, про свідоме ставлення до моменту та про інше. Ті з дядьків, котрі залишалися в нехорошій задумливості, чухали бороди, потилиці, пазухи й зади. Розходилися купками, по двоє та по троє, не дочекавшись закінчення.

Та й сам продкомісар, одразу до краю спохмурнілий, прямував до виконкому в супроводі Петра Грохотова, ста- раючись не обертатися ні на дядьків, ні на стару, що при- чепилася з чимось ззаду. Продкомісар був людина непога- на, добра й чесна, але, на своє лихо, села не знав; тричі його поранено на громадянських фронтах, і одну кулю носив десь під диханням, де мати дитину носить. Ця третя куля й надавала йому інколи твердості, якої, загалом ка- жучи, в натурі в нього не було. Коли призначили його на продовольчого комісара, зрозумів одне: відбиватися голі- руч від запеклих генеральських ватаг легше, ніж мандрува- ти отак, по селах, з продовольчим загоном. До виконкому йдучи, в котрий уже раз запитував сам у себе вголос, щоб уголос і відповісти: про що вони думають?..

— Хто це? — спитав Петро Грохотов, випинаючи могут- ні свої груди.

— Та мужики... Про що вони мовчать? — повторив ко- місар.

— Про що їм думати? — усміхнувся Грохотов. — Їм-бо й думати ніколи, вони працюють... І загалом, без думок довше проживеш!

— Ви що, пили вже сьогодні? — спитав, морщачись, продкомісар; з Петрового рота виразно тхнуло на нього міцним сивушним духом.

— А спробуй тут не випити! — задиристо підніс голо- ву Петро. — Я ось уже скільки тут! У нашому ділі не обі- йтися. Гвинт, коли його не змашувати, за годину при хоро- шій роботі спрацюватися може. А скільки на тебе гайок,

сказати, за тиждень понакручують! Тут уже на те пішлося, хто кого впертістю візьме...

Коли вони сходили на ганок, предкомісар обернувся до уцепливої старої:

— Ну чого тобі, бабко? Метешся, наче той хвіст...

— Не хвіст, а бабуся тобі, голубе! Звільни ти мене, батечку, від грамоти. Баби засміяли до краю. Тебе, кажуть, Сгорівно, грамоти тепера навчатимуть...— зашамкала стара, зрозпачена своїм нечуваним лихом, і змахнула сльозу.— Зубів у мене, батечку, вже нема... Куди мені грамота? А я тобі...— і тут обличчя старої набрало хитруватого виразу,— ...а я тобі, лебедику, панчішки сплету, тепленькі! Вовна ще залишилася в мене...

І з жалю, й від сміху десь у грудях защеміло в предкомісара.

— Я не по тому ділу, бабусю! По грамоті — це до іншого. Я по хлібу!

— Га?.. Пробач, батечку, глуха стала, недоумкувата зовсім...— заметушилася стара, діловито приставляючи своє велике зморшкувате вухо до самісінького предкомісарового рота.

— Я не по тому ділу!.. Я по хлібу! — закричав їй у глухе вухо предкомісар, чомусь уникаючи жалібного погляду старої.

— Ну то й ну, лебедику мій,— заспокоєно заспівала бабка, киваючи головою.— А то зовсім мене, стару, зашпирували! І ситчику, бач, не видаватимуть?

Довго після півночі світилося у виконкомівській хаті. Предкомісар сидів за лизловським столом, поклавши голову на руки, і дивився на рівний жовтий вогонь каганця. На столі перед ним лежав аркушик, а на аркушику був набазграний донос на Васятку Лизлова.

«...Як я співчуваю... ладен померти, то я питаю, чи правильно так. Васятка Лизлов жене самогон у лісовій хаті, потай від батька... продає на царські гроші, незважаючи, що гроші ніщо, крім як папір. Я в нього спитав, навіщо ти, Васятко... він пояснив... хочу їхати до міста вчитися... а як у нього грошей нема, то й хоче... Як я співчуваю, то й питаю... хіба це радянська робота... самогон гнати...»

Був цей безграмотний клопоть без підпису. А поряд лежав другий клопоть, грамотний, дрібно списаний чорнильним намулом. У цьому клапті стояв повний предкомісарів підпис і гласив той клопоть так:

«...прошу усунути мене... з посади... невідповідність. Пропоную... на громадянський фронт, беручи до уваги

незначні хоч би мої заслуги перед... хоч сам я походжу з селянського стану, але відірваний од нього містом і мені важко провадити роботу в селянському середовищі...»

Продкомісар перечитав свою заяву тричі й після третього разу закреслив слово «важко», написавши над ним «не можу», але не зумів підшукати іншого слова на заміщення закресленого. Тоді він зібрав усі рештки чорнильного намулу на перо й густо перекреслив усю заяву навхрест, різко й надзвичайно владно для нього самого.

Він загасив свічку й підійшов до вікна. Розвиднялося. Надго вбогому здавалася в світланковому світлі бідна обстановка виконкому. Надворі зовсім не було вітру. Лівий край неба набряк рожевими й жовтими купами, наче сходила до недалекого свята прянична опара. Посеред безлюдної вулиці стояв бичок, який звечора відбився од череди. Він мукав, витягаючи шию до зоряниці. Помукавши, прислухався, як повторює його відстояний відгомін.

...Продкомісар відчинив вікно.

VIII. ПЕТРО ГРОХОТОВ У ДІІ

За мовчазною згодою поміж себе, Вори розверстку так і не виплатили жодного з наступних днів. Дехто, щоправда, з доброї волі приніс до виконкому по пуду за їдця, — так у сигнибедовському амбарі й стояло тільки дванадцять мішків, бо сплатили тільки радянські селяни, та ще ті, хто сподівався відкупитися пудом. Посилалися селяни на неврожай, на мокречу, на сухість, на всі тридцять три селянські лиха, до яких повітовому начальству, сказати б, дарма. Цього виконкомівці й сподівалися, до цього й готувались. З ранку вийшов продовольчий загін в обхід по селу.

А на краю Ворів жила безсімейна бурлачка, бабка Афанаса Пуфла. Таке прізвисько дано їй за обличчя неприродної широчини. Давно вже була Пуфла розсварена з сусідкою тіткою Мотею через курячі яйця, які несла Пуфлина Рябка в Мотиному малиннику. Мотя ці яйця відтягала в сусідки на свою користь, а Пуфла вирішила в серці своєму прищикнути за це Мотю. Вона й донесла Петрові Грохотову, який робив обхід разом із головою та двома червоноармійцями, що в такому-от місці в тітки Моті хліб приховано. Мотю й прищикнули. І, з біди в біду кидаючись, донесла Мотя на другу сусідку зліва, що й та не без

хліба живе. Отак і пішло перекидним вогнем, як на пожежі буває.

Докотилося діло й до Фетинії Босоногової, у Фетинії нібито в дубовому зрубі хліб зсипано. А вкопано зруб той, мовляв, збоку гармана, три кроки від грядки огірків, позначка — ялівцевий кілок, а на кілку — личак. Обливаючись потом від спеки, подалися продармійці до Фетинії, хліб із зрубу повантажили на воза без суперечок, тихо та лагідно. І вже спрямував був Васятка Лизлов підводу з хлібом на зсипний пункт, де приймав хліб комісар, що приїхав позавчора, як з дурного розуму надумала Фетинія на рахлеєвську хату показати: у Рахлеєва Савелія, мовляв, на п'ять підвід вистачить. Розповідаючи в усіх подробицях, сподівалася Фетинія, що за її вказівку з неї самої розверстку скинуть.

Хліб Фетиніїн, одначе, Васятка вивіз, а Петро Грохотов, який і цього разу, щоб надати собі духу бадьорості, був трошечки напідпитку, не витримав і з п'яною відвертістю дорікнув бабі за ябеду.

— Ото яка ти, Фетиніє, душевредна. Язик-бо в тебе без совісті!

— А ти на мене, собацюро, не нагороїжуйся! Гусак чортів, невдячний!..

У Петра моментально розбурхався хмільний його запал і, якби вчасно не перехопив злого короткого погляду Фетиніїного чоловіка, чолові'яги схожого на вимашчений дьогтем залізний шворінь, може, й торохнув би Петро сварку бабу по потилиці за образу.

У невдалий час підійшли виконкомівці до двору Рахлеєвих. Хазяї сиділи при обіді. Надходив полудень. Докошувати на середнє поле поспішав Семен. Він, обпікаючись, ковтав нізчимні щі, сидячи спиною до відчиненого вікна і обсушуючись від поту. Коли стало видно денце другої миски, сказала Онисія чужим голосом:

— До нас ідуть.

— Із зіркою мандрують! — реготнув Савелій, натякаючи на значок, прикріплений до грудей Грохотова.

Семен визирнув з вікна. Продармійці сходили на ганок і вже, риплячи немазаною віссю, під'їжджав до хати виконкомівський обчовганий віз. В одного з червоноармійців за паском була сокира. Семен устав з-за столу й відійшов у куток, до полу.

Перший зайшов Грохотов.

— Упарився, — видихом надув він щоки, оброслі пуш-

ком, і важко сів на лаву.— Єй-ей, наче з самовара тече. Навіть чоботи змокрили, хоч викручуй.

Сівши, він оглянув усіх, нахилився помацати носок чобота, розстебнув чорну тужурку, застебнуту наглухо, і засміявся, поглядаючи на мовчазних хазяїв.

— А ми до вас у гості прийшли,— з добродушною хитринкою сказав він, звертаючись до Онисії, яка тремливою рукою переставляла з місця на місце глечики з молоком.

— Іншого часу не можна було вибрати? — стиха спитав Семен.— Попоїсти, на дасте, ходите...

— Не можна, товаришу,— суворо пояснив Грохотов, але суворість не личила його простакуватому обличчю.— Вас багато, а я сам-один,— і він показав Семенові свого мизинця, решту пальців він притиснув до долоні, наче їх не було.

— Це правда, небагато вас! — уголос подумав Семен і нарочито грубо кашлянув.

— Небагато, небагато, товаришу,— погодився Грохотов.— А чи нема, тітко, попиту чогось? — він підморгнув настороженій Онисії.— Квасу там з м'ятою наварили, либонь... до Пётра!

— Якби ж було що варити! — пробуркотіла Онисія, не зводячи очей з глечика молока.— Хліб ось до останнього колосочка геть увесь із'їли... Прожилися ж до краю!

— Чого й не було, все прожили! — загоготав Петро й презирнувся з Лизловим, який стояв біля порога.— Ну що ж, підемо пошукаємо,— і підвівся.

Він постукав об піч зігнутим пальцем, прикинувши, ніби дослухається.

— Чи нема тут... Ти як гадаєш, Матвію Максимовичу?

— Шукайте, де хочете, більше нема...— сказала Онисія й сухо стулила губи.— Однесла вам чотири пуди. Нема більше...

— Нема? — з удаваною задумливістю повторив Грохотов.— Ну, молись, бабко, Федорові Студигу...— і, швидко перейшовши сіни, Грохотов зайшов у горницю.

Тут було відчутно прохолодніше, не було мух, пахло кисляком та злежаним мужицьким збіжжям. Кисляк стояв у комірчині праворуч.

— Послухай, браток,— спинив Грохотова Семен.— Каже мати — нема. Чому не віриш?

Петро не відповів, постояв з півхвилини, принюючись, і раптом показав червоноармійцям на підлогу горниці, застелену домотканим барвистим рядном.

— Ламай підлогу! — сердито наказав він, але обернувся глянути на Онисію.

— Зуби не вискаляй, — з люттю за матір сказав Семен. — Ти ламай, коли тобі наказано ламати. А зуби не покажуй!..

— Не в'язни... — добродушно огризнувся Грохотов, стежачи за роботою червоноармійців. — Все одно, браток, зараз не битимусь. Жарко... ось потім, по холодку!

А ті вже робили свою справу швидко і спритно, без надмірних пошкоджень; відчувалася навичка в їхніх точних і впевнених рухах. Віддерши сокирою боковий плінтус, що йшов через усю довжину горниці, один сокирою легко, як сірник, підняв трохи мостину. Другий придержав її й з колін зазирнув усередину, майже торкаючись щогою чисто виметеної підлоги.

— Є! — сказав він без будь-якого оживлення, навіть з виразом нудьги.

Підійшов зазирнути й Матвій Лизлов. Зазирнувши, похитав головою й відійшов назад.

— Багато? — спитав ліниво Грохотов.

— Та знайдеться, — відповів за Лизлова другий червоноармієць, рудуватенький, пораючись уже біля третьої мостини. — Соломою тут вкрито, не видно.

— А злагідно працюють, — зачудувався Савелій їхньою роботою. — Я, коли закладав, аж три доби забивав, їй-право...

Якийсь час тільки й чути було порипування дерева, потім хекання рудуватенького, який вивертав мішки з-під помосту. Шість мішків уже виніс і повантажив на підводу сам Лизлов. На спину йому накладав рудуватенький. Коли ж рудуватенький сховався під поміст, Лизлов просто попросив Семена піддати мішок, і Семен не відмовився.

— Чи скоро? — з'явився на дверях Васятко. — Коняка не стоїть.

— Два ще! — прокректав голос рудуватенького з-під помосту. — Запхані далеко.

— Ти прив'яжи коняку до палісадничка, — порадив Лизлов синові, визираючи з вікна й витираючи полою сорочки рясний піт.

І справді, конячина геть уся була обліплена дровами та гедзями. Вона даремно смикала шкірою й біла хвостом. Вулицю заволокло опівденною спекою. Кожен камінь горів несамовитим теплом, насичуючи жаром і без того розпечене повітря. Чийсь колеса прогуркотіли згори, і одразу ж, збиваючи ліниву, обважнілу кураву, кульгаючи в

коліях, прокотилася вниз брикінська котига, якою правував він сам.

— Гей, Єгоре Брикін, Єгоре Брикін!..— загукав до нього Лизлов, напіввиткнувшись з вікна.— Ти куди їдеш?

— До лісу поїхав,— спинився той, міцно придержуючи через спеку неспокійну свою кобилку.— Ось за твоїм мандатом їду гілляччя збирати.

— Ти не їздив би,— крикнув Лизлов.— Ми зараз до тебе прийдемо, тільки ось у Савелія впораємося.

— Там жінота в мене залишилася! — відповів Брикін і, підстобнувши кобилку, швидко покотив униз.

— А, ну то й гаразд, з жінотою то й з жінотою! — вголос погодився Лизлов і, завдавши на спину останнього мішка, легко поніс його з горниці.

— Е ні, ти вже увільни, Матвію Максимовичу,— сказав Грохотов йому навздогін, відсапуючись і розпростовуючи плечі.— Після полудня вже вирушимо... А тепер спочити слід було б годину-дві.. спеку переспати!

Усі повільно рушили слідом за Лизловим геть із горниці, на ганок.

— Гей, товаришу,— спинив Грохотова Семен голосом придушеним і зриваним,— а дірку хто закладатиме? — Він показав рукою на розламану підлогу.

— Сам і закладеш! — неохоче відгукнувся Грохотов, збігаючи з ганку.

Семен наздогнав його вже надворі й міцно схопив Грохотова рукою за плече. Звідкілясь уже понаходили люди, всі дивилися, розуміючи з рішучості Семенового обличчя, що справа по-пустому не закінчиться.

— Я тобі велю дірку закласти,— стиха сказав Семен, дихаючи важче; губи його утоншилися й набрали якогось горохового кольору.

— Сенюшко... відступи, відступи! — крутилася біля нього мати, з острахом поглядаючи на влаштований у сигнибедовському амбарі зсипний пункт, про що гласив і напис, зроблений дьогтем на стіні. Звідти прямував до місця суперечки й сам продкомісар у супроводі Лизлова.— Облиш, Сенюшко, не наспіх дірка... увечері прийдеш — закладеш.

— Пусти... — розімлілим від спеки голосом сказав Петро Грохотов, силкуючись скинути з плеча Семенову долоню, але та міцно трималася за вологу м'якоть шкуратянки Грохотова.— Пусти, я тобі губи-зуби навиворіт виверну! — мляво пообіцяв Грохотов і, помінявши лінощі на досаду, відіпхнув Семена в груди.

— В чому тут у вас річ?..— підійшов цієї хвилини

продкомісар, зазираючи Семенові в обличчя.— Киньте, то-вариші, сваритися... не час тепер.

Семен дивився в продкомісарове обличчя якось особли-во пильно. Продкомісарове обличчя він колись уже бачив, але тепер воно скидалося на те, що залишилося в пам'яті, як відбиття в неспокійній воді на того, хто дивиться у воду.

— Та нічого,— сказав Семен, підводячи одну тільки праву брову.— Гусачки своє місце забули... Не минеться йому дарма ця дірка.

— Камінця кинеш? — піддражнив Петро Грохотов, розгладжуючи прим'яте плече.— Звичайно, прикро, що погано ховали... враз і знайшли.

Люди все збиралися, але Семен уже пішов геть.

Вдома він узяв косу, підвісив до паска кошика та й подався на луки. Косив він цього дня з небувалою несамо-витістю,— тройкою проїхати можна було в його прокосі. Вже не розніжувало, а пекло сонце стрижену його голову, паморочився розум. Був страшний Семен на цій останній своїй косовиці.

ІХ. НЕЗРОЗУМІЛА ПОВЕДІНКА ЄГОРА БРИКІНА

І вже подавала прохолоду в село Кур'я-річка; кучери знеможено розкидавши, мерхло сонце навзаході, за лісом, і вже одспівав усі свої вечірні кукуріку горлатий Фетиній півень, коли повертався Брикін з лісу.

Рубавши ліс, стомився він, певне, неабияк і йшов біля своєї підводи, ледве переставляючи ноги. В котизі лежали свіжопозрубвані дерева. Необрубане верховіття жердин мело шлях і залишало за колесами смугу сліду.

В'їжджаючи на гору, коли порівнявся з Пуфлиним домом, побачив Єгор гомінливу зграю сільських дітлахів. Вишикувавшись у ряд під позабавними Пуфлиними вікнами, дражнили діти Пуфлу, виспівуючи зграйним хором:

— Баба Афанаса — тупоноса! Баба Афанаса — тупоноса, тупоносатенна...

Та ледь побачивши під горою в'їжджаючого Брикіна, кинули діти бабку до пори до часу, пострибали до нього, кричучи останню сільську новину. В дивний спосіб, ще здаля зрозумів Єгор дитяче повідомлення.

— Гусака... гусака вбили! Дядечку, гусака вбили! — прокричало брудне хлопчєня в самій сорочці з мішечної

тканини, без штанів, саморобним батіжком на бігу збиваючи куряву.

— Вбили... Сюди ось, дядечку... кро-ов! — строго сказала ласкава дівчинка, ясними очима показуючи собі на плече.

— Хто вбив? — спитав Брикін у дівчинки, повільно обертаючи до неї шию.

— А солдат убив! — жваво закричав третій хлопчик, найзагоріліший з усіх, стрибаючи й підтягаючи штани.

І одразу ж дітлахи повторили хором:

— Солдат убив!..

— Та солдат-бо хто?.. — стиха перепитав Брикін, намагаючись оживити свій скам'яніло недвижний погляд.

Йому це вдалося, але тут-таки почали розпливатися в різні боки очі — так буває, коли хочеться спати або коли з обох боків спостигає небезпека. Долодної відповіді він так і не мав. На ганку своєї хати з'явилася з відрами бабка Пуфла, і знову полетіла дітлашня на тупоносу гомінким назолістим роєм.

Так само повільно Брикін підіймався на гору. Десь промукала хвора корова. Біля довбаної водопійної колоди стояв Афанас Чигунов, напував коня. Єгор Іванович знав, що Афанас побачив його, але мовчав Афанас, а дивився туди, в замшілу, аж зелену, повну води колоду.

Біля криниці зупинив візка Єгор Іванович.

— ...приключилося у вас тут? — спитав Брикін, важко повертаючи язиком і намагаючись зазирнути в обличчя Афанасові.

— Та хлопця тут покалічили, — неохоче відповів Афанас і знову дивився у воду, де шумно форкали кінські губи.

— Як же так покалічили? — непорозуміло колихнувся Брикін.

— Покалічити — покалічили... а тільки хто ж так б'є? — коротким бистрим жестом Чигунов перекреслив себе від плеча до того місця, де серце. — В голову цілити треба було.

— То, виходить, уже плече підвернулося... Той, хто цілив, знав куди цілив, — обережно сказав Брикін, дуже сутулячись і дивлячись туди ж, у колоду.

— Щастя його, що Сергій виїхав. Він би все село перетрусив за товариша! — Кінь Чигунова перестав пити, й тепер він підганяв його, підсвистуючи.

— Який Сергій? — здригнувся Брикін і миттю спитнів.

— Та Половинкін... хто ж іще! — І Чигунов подався

геть так неквапно, немовби чекав ще запитання від Брикіна, якогось найголовнішого.

Нічого не розуміючи і одразу знесилившись від поту, Єгор Іванович скорше тицьнув, ніж стьобнув свою кобильчину батожилном, — котига знов зарипіла і до самісінького дому подовжився слід невідрубаних верховіть. Брикін, підходячи до дому, раз у раз випереджав свою кобильчину, а випередивши, підтягав її до себе за гнuzдечку.

Біля дому, ледве прив'язавши кобилку до черемшини, вибіг Єгор Іванович на ганок, з ганку оглянувся: на вулиці якось дивно нікого не було. Скисні оранжеві тіні блякнули на короткій траві воровського моріжка. На висілках стукотіло: хтось клепає косу. Посеред вулиці йшов Прохор Стафеев, який з'явився з-за повороту дороги. Наче прагнути, щоб саме Стафеев не помітив, що він оглядає вулицю, Єгор Іванович кинувся до хати й сів на лаві. Тут тільки цілком виявилася його втома. Він став дихати роззявленим ротом, причому ніяк не міг приборкати власного язика; раз у раз висолоплювався язик. У всьому тілі було відчуття вивихнутості.

В хаті не було нікого, ніхто до Брикіна не озвався. На столі мокли в калюжках юшки хлібні крихти, що залишилися од вечері. Валялася ще перекинута сільничка, але солі в ній не було, як і в усій волості. Ще стояла миска з недосьорбаним. По всьому цьому істівному сміттю ліниво плазували мухи, смоктали з калюжок, об'їдали розмоклі скоринки, наповзали одна на одну — чорні й головаті, як здалося Єгорові Івановичу.

Висіла в простінку календарна картонка — панночка в химерному капелюшку. Напруження Єгора Івановича дійшло до такої міри, що на мить промайнуло в голові: ось зараз оця блідо-рожева, співлива, роззявить рота ще ширше й загорлає на всю волость: «Дивіться, яке обличчя в Єгора Брикіна! Візьміть Єгора Брикіна, позбавте його дихання!» Єгор Іванович огледівся й насторожено засміявся сам із себе — сміявся, наче схлипував. Сміх урвався, коли дві мухи, зчепившись, сіли перед ним на краєчок столу — Брикін тупо дивився на них і не розумів. Тепер будь-який шурхіт, навіть мушиний, викликав у нього або короточасний дроз, або напрочуд тривале позіхання. Позіхалося боляче, на весь рот, до вивиху щелепи, до болю в підборідді. Розум Єгора Івановича запаморочився б, якби він цієї хвилини почув своє ім'я, вимовлене вголос.

Зовсім несвідомо він зачерпнув з миски і проковтнув. З чудним почуттям здивованої смакової огиди він просте-

жив, як іде всередину цей бридко прісний клубок загуслої картоплі. Раптом зрозумів, що зробив не те: йому хотілося пити. А тільки-но зрозумів, що саме пити хочеться, спрага враз потроїлася. Незграбно вилазячи з-за столу, він упустив на підлогу великого ножа. Він завмер від звуку падіння й з виряченими очима зацітькав на ніж, щоб не шумів так голосно. Цебро було майже порожнє, тільки на дні залишалося трохи. Єгор Іванович зачерпнув коряком і, витягнувши жилаву шию, зазирнув углиб коряка. В каламутній воді метався пуголовок. Він бився об залізнi стінки коряка, відскакував, і саме вже нестримне ляскання хвоста пуголовка показувало з страшною наочністю, який великий у нього був жах перед тим твердим і круглим, куди він попав.

Єгор Іванович тримав коряк у руці й несамовитим поглядом спостерігав цю в'юнку сіру погань, ледь відрізнявану від кольору води, коли почув: вулицею хтось іде верхи. Ривком посунувши корячок на накривку цебра, Брикін підскочив до вікна й чекав, коли з'явиться з-за дерева той, хто їхав. Раптом Єгор Іванович по-жаб'ячому роззявив рота і з горла в нього вихопився неприродний і короткий звук, такий, що буває, що буває, коли мокрим пальцем провести по склу. В цьому звукові виразилося вже животне знетямлення Єгора Брикiна.

Вулицею, урочисто і владно погойдуючись у сідлі, їхав у чорній тужурці сам він, Сергій Остифійович Половинкін, убитий в Єгоровій уяві. Білий його кiнь ішов розміреною чуйною ступою, махаючи підстриженим хвостом. Промайнула несподівана думка: чи Сергія вбито? Але в метушливому сум'ятті своєму й не помітив цієї думки Брикiн. Кожна часточка стомленого брикiнського тіла кричала, благаючи пити й пити. Він рвучко підскочив до цебра і, не відриваючись, випив увесь коряк до дна. Вода навіть без булькоти пролилася в його випрямлене горло, і знову різуче прісний і невтоляючий спраги був для Єгора Івановича смак води. Пиття розслабило його. Знову роздираючи йому рот, його опала позіхота. Сяк-так він переповз до ліжка й повалився за ситцеву запону. Визирнувши востаннє, він глянув на блимаюче сутінками вікно і впав кудись у яму.

Яма була порожня й холодна, і здавалося, що брикiнська свідомість перебуває в ній десь посередині, в підвішеному стані. Чи довго його свідомість пробула в цій ямі, самій їй несила було визначити. Прокинувся він, коли було вже темно. Вітер задував каганець на вікні і той тріскотав.

Чорні тіні речей очманіло стрибали по вибіленій печі. Запону хтось відсунув уже набік, але в хаті знов не було нікого... Геть увесь спустошений, без думок, Єгор Іванович лежав на боці, дивлячись у вогонь червоними, запухлими, не відпочилими очима. Над вогнем літав нічний метелик, набагато менше спритний, ніж його настрашна тінь.

Зайшов хтось, чийого обличчя не зрозумів Єгор Іванович. Обличчя жінки, що зайшла, залишалось в тіні. Вона пішла зачинити вікно. «Аннушка! — догадався про неї Єгор Іванович. — До мене прийшла! Ось вона підійде, і я прощу їй. Дам напучення в житті і прощу. Тепер все минулося... Його ж більше нема, ніде нема!» Жінка, зачинивши половину вікна, підійшла до Єгорового ліжка і, ставши навшпиньки, сіла скраєчку його. Єгор пізнав тепер — це була мати.

Вона посиділа з півхвилини, потім підвелась і пішла зачинити другу половину вікна; відтак знову підсіла до Єгора.

— Ну... що? — спитала вона голосом твердим і спокійним.

— Хто ж убив? — підводячись на ліктях, з тьмяним, благальним блиском в очах спитав Єгорка.

— Як хто вбив? — крикливою й непереконливою скромовкою відповіла мати, часто моргаючи. — Семен і вбив... Савеліїв син, Семен убив!

Єгор Іванович, глибоко зітхнувши, впав назад. В узголов'ї в нього лежав кожух покійного батька. Овчина приємно холодила Єгорову шию. Він заплющив очі і якусь хвилину лежав зовсім нерухомо, майже не дихаючи. Раптом він підхопився, майже скинув його з ліжка несподіваний здогад.

— Сокира... сокира! — закричав він, поводячи виряченими очима. — В котигу встромлена... в передок!!

— Лежи, лежи, — стиха і, як і раніше, сухо сказала мати, по-баб'ячому ховаючи під повойник пасмо волосся. — Нічого вже, лежи. Помила я сокиру ту...

Знов ослабнувши, впав на батьківського кожуха Єгорка. Йому раптом стало легко, так легко, як ніколи в житті... Ніяких турбот у житті більше не стало. Все стало ясно й зрозуміло. Несподівано голова запрацювала з шаленою чіткістю. Згадалося: їхав прилеглим до Ворів полем. Там порослий бур'янами пагорб. На пагорбі стояли реп'яхи, багатоголові, колючі й червоні, — реп'яхи в присмерку. Потім в'їхав у село, хлопчаки біжать... Хтось стояв біля Пуфлиного тину, гнідої масті: чи півень, чи собака... ні,

півень! Потім дівчинка, в неї соломинка у волоссі. Чигунов напуває коня. Чигунов знає завжди і все. Мухи повзають по столу. Дужий, цілий і живий їде Половинкін, відчуваний виряченим Єгоровим оком. Потім пив воду...

І от Єгор Іванович знову підвівся, але вже ненадовго.

— Мамонько... — зашепотів він по-дитячому жалісно. — Мамонько, я пуголовка проковтнув!..

Яма вже очікувала на нього, і він покотився в неї, чіпляючись за ліжку, за овчину, за простягнуту погладити сина суху материну руку. Ця непритомність була навіть потрібна Єгорові, як відпочинок. А мати дивилася косуватим поглядом за чорне вікно, і по обличчю її стрибало те саме червонясте, стомливе світло каганця.

Х. ПАНТЕЛІЙ ЧМЕЛЬОВ

Сторонній людині уявлялася ця справа так.

Від Рахлєєвих продармійці одразу ж подалися обідати до Пантелія Чмельова. Надходив обідній час. Полудень видався нестерпний, палючий. Неможливо було ходити в таку спеку по хатах і викривати селянські схованки.

Чмельов сам зустрів їх — Петра Грохотова, Матвія Лизлова та продкомісара. Він шанобливо й метушливо садовив їх за стіл, гримав на жінку, щоб подавала швидше. Гості посідали. Матвій Лизлов погладжував рукою круглу бороду, нею заросло в нього все обличчя. Петро Грохотов писав щось у записнику. Продкомісар з непомітною цікавістю придивлявся до хазяїна.

Пантелій Чмельов і справді вартий був комісарової уваги. Невеличкий на зріст, він приховував під зовнішньою хирлявістю свою тиху внутрішню силу, помігну тільки через очі. Вона блищала звідти то коротким спалахом розуму, то якоюсь чудесною добрiстю, то раптом волею. Був Чмельов поривчастий, аж метушливий, але в метушливість свою вносив він осмисленість, метушливістю своєю він не обтяжував.

Здавалося б: мати Пантелієві Чмельову при його тверезості велику, десять на десять, хату з чималими підсобними придомками, а на чверть хати піч, а в печі всіяке селянське їство. Та й ходити б йому незгірше покійного Григорія Бабинцева, який на сход інакше як у жилетці й не виходив. Не щастило Чмельову; нещадніше, ніж інших, мотлошило його життя. А злидні навідувалися до його господарства не внаслідок якоїсь там незграйності — у Пан-

телія, око щурке й зірке, — а з незбагнених причин, як отой травневий сніг. То в нього вимокало мокрявих весен учетверо супроти інших, градом вибивало втрое, траплялася плазовита погань — жирала вдсятеро, наче солодше було на чмельовських нивках. Так воно й завжди з безталанним селянином: чатує на нього й темної негодяної ночі, і погожого полудня хитрий, неситий ворог.

Цей Чмельов, розгубивши двох синів на війні, залишився жити разом з дружиною та дурненькою Марфушою. Марфуша Дубовий Язик була йому далека родичка. І через те, що не залишалося Чмельову втіхи у своєму господарстві, став її шукати на стороні Чмельов і знайшов. Протягом тих років великі зміни сталися в країні. Перетасовано карти заново, почалася нова гра за нечуваними правилами: некозирні хлопи побивали справдешніх королів.

— Явно, тепер ми вилюдніємо, ось тільки накуп знімемо... — казав при обіді Чмельов у відповідь на продкомісарове запитання, як живуть. — Суди сам, друже! У нас до дев'яtsel п'ятого один самовар на село був, а тепер, коли вже нема самовара, то, значить, пропили! Тут ще кооперація... знову ж така наука! Все це надано. Ось як Свиноліна погромили, книжечок я наміняв у дядьків: на куриво хотіли, та папір товстий. Дуже достойні книжки. Ну, скажімо, на будь-який предмет є своя книжка. Дуже захопливі є! Приміром, сказати, по нашій справі, по сільському господарству. Та й не по нашій, от, скажімо, пригоди капітанської дочки! Дуже докладно там про Пугачова та про все інше. Жінота моя лається, — додав він усміхненим довірливим пошептом, — дуже на книгу люті, міська вигадка, часу забирає багато... А як я дивлюсь, нам без міста нікуди. Ось ти допіру казав, що без гвіздка та без ситцю не проживемо. Я тоді, звісне діло, промовчав. А тільки це не так. І ми ходимо, штани, бач, не задом наперед надіваємо. Ковалі та ткалі і в нас є. Місто нам з інших причин потрібне. Ось позавчора, чую сусідка малюка напучує: в миші, каже, кісток нема. Вона, каже, не має кісток, тому й може в будь-яку щілину пролізти. Розтягнеться на аршин та й лізе. Ось куди нам іти треба! Замість старшого брата ви нам потрібні. І потім, звичайно, зрозуміти його треба, мужика... Без тям, то краще вже воду товкти!

Закінчивши говорити, Чмельов заходився ніяковито пересувати на столі речі — тарілку з хлібом, сільничку, ложки. Продкомісар слухав, не пропускаючи жодного слова. Петро Грохотов позіхав, Матвій Лизлов посміювався.

— Отако-о почне говорити інколи, так і заснеш під нього...— сказав Матвій Лизлов.— А правду каже. Ти, Пантелію, краще скажи, як це ти радянським став? Йому то цікаво,— торкнув він комісара за рукав.— Усе розпитував мене вчора... Оце йому цікаво дізнатися. Нехай у місті розповідь.

Продкомісарові довгі руки посмикували торочки рожевої скатертини, навмисне задля гостей видобутої з скрині.

— Справді-бо, розкажіть...— попросив продкомісар.— Я і взагалі дуже радий, що познайомився з вами. Тільки от у цьому пункті я з вами не згоден. Спершу, по-моєму, треба віковичне лущиння зрізати, забобони, я хочу сказати, а зоді вже й далі їхати. А у вас начебто навпаки виходить?

— А от я й скажу,— прискалив око Чмельов, розгладжуючи шитво скатерки долонею.— Ось і в мене причина була, незначна, а зачепила!

І, мовби зникновівши від уважного продкомісарового погляду, заходився суворо сколупувати підсохлу глинку з своїх обмоток Чмельов. Старший Пантеліїв син помер уже у Ворах і одне тільки залишив у спадщину батькові: сірі солдатські обмотки. Чмельов навинав їх просто поверх мужицьких онучів, через що виходили в нього ноги нечувано товсті. Тому завжди він згадував про сина.

З Пантелієвої розповіді виходило приблизно таке: минулого року їздив Чмельов у повіт. Подорож тривала, туди й назад — тиждень, бо літня дорога обводила навколо всього Кривonosового болота. Кривonosове — тому, що й сюди сягали передові загони Пугачова — керував ними Кривоніс. Він і ховався в цьому болоті, коли рушило царське військо брата Пугача.

І коли їхав там Чмельов, по дорозі посадив до себе чоловіка, що трапився йому надвечір. Видно, що добрий чоловік, у виконках підводи не вимагав через гарячий час, виходить — співчуває мужиківі. Його, що отак і йшов від лану до лану, і підібрав Чмельов.

— Сідай, підвезу,— сказав Чмельов.

— А що ж, і сяду,— відповів той.

— А як звать? Ач, борода чорна яка!

— А звать мене Григорієм,— відповідає.

Нічні путі не короткі, а години навколо Кривonosового болота довгі. Розбалакалися обоє. Лежав Григорій у возі горілиць, на сіні, і, дивлячися в нічне місячне небо, повне до того ж зірок, заходився розповідати про всячину:

які на небі зорі, яка їх кількість, з чого їх зроблено та як до них люди докинулися розумом. Розповідав Григорій спроквола, голосом тихим, посмоктуючи саморобну люльку. А Чмельов, хоч і мовчав, слухав з усією гострістю селянського слуху, і, хоч була ніч, раптом стало жарко Чмельову від Григорієвих слів.

— Дуже дерзотно відносно кожної зірки казав. Я вже згодом і зрозумів: кожна наука дерзотна!.. Тут я й зважився спитати. «А чи правда, — питаю мовби ненароком, — що до Христового народження от не було зірок показано? А коли народився, так і явлено першу?.. Нам діди повідали».

І вже сподівався Чмельов, що зарегоче Григорій над мужичою темною, над вадливою дурістю Пантелієвих дідів, а Григорій не засміявся. Тим же спокійним ладом пояснив він так, як сам розумів: ходять зірки по великому мороку... завжди ходили і завжди ходитимуть, ніде їм не визначено строку.

— Я й кажу, що, мовляв, може, брешеш ти?..

А Григорій витяг з сумки трубку, розсунув її й запропонував Пантелієві самому глянути хоча б на місяць. Зупинив підводу Чмельов, подивився й тяжко охнув.

— Наче, розумієш, у серці обірвалося щось. Дивлюсь, а місяць рябий! Матінко моя, думаю собі... та як же так?! Ну, ось воску на сніг вилити, такий самий. І дуже мені схотілося тут до всього додивитися, чи нема де-небудь ще такого... одне слово, несхожого!

Задержши голову, Чмельов дивився в нічне небо й таке дивовижне прекрасне бачив його вперше. І вже здавалося Пантелієві Чмельову, що вростає він сам головою в цю чорну знадливу пучину, в якій раптом знайшовся свій план і смисл.

— Отак і їхали ми. Він, бач, заснув потім, а я все на небо й витріщався. Витріщався, витріщався, та на березу й наїхав... — з тихим усміхом повідав Чмельов. — Береза в цьому місці на дорогу, бач, вилізла. Там і об'їзд був, та я не бачив, задержши голову. Дуже це надзвичайна людина, Григорій! Все в мені перевернув, а не прикро... В повіті вилазить од мене, та й сміється: «А ти ж, — каже, — більшовика віз!» Отут уже я, признаюсь, і роззявив рота!..

— Це агроном з Чекмасовського дослідного поля, Григорієм Яковичем звуть, — докинув свого слова Матвій Лизлов, кусаючи хліб.

— А потім зустрічався з ним? — схвильовано спитав продкомісар; він їв мало, зате слухав жадібно.

— Та наїжджає частенько... Все на картоплю мене умовляє. Він мене вчить, а я його, — хто чого не знає. Доладу в нас виходить. Він і зупиняється в мене...

— Себто як це на картоплю умовляє? — зацікавився продкомісар.

— Та місцевість же в нас усе більше рівна, як долоня... Знову ж таки земля така. Найвигідніша картопля, коли, приміром, завод іще тут збудувати... А то далеко возити... Під повітом, там є тертковий один, колишнього Вімба, — пояснив Чмельов знавецьким тоном.

Петро Грохотов пив молоко з хлібом і весь час, поки Пантелій розповідав, під'юджував Марфушку, що сиділа віддалік. Марфушка умовляла його взяти її за жінку, а Петро сміявся, що, мовляв, на обличчя негарна.

— А ти мені плаття купить, гарна-т стану, — тягла Марфушка, кривлячись.

— Е, причепурити тебе, виходить? Ні, так не вийде. Причепури пень, то й буде хорошень.

— Я не тарá, — торочила Марфушка, і дурнувате обличчя її на мить осявалося справжнім благанням. — Візьми, Петрутику... Дуже набридло мені в дівках ходити!

— Гаразд, ось нехай уже десь через тиждень, — пожартував Петро й підвівся з лави. — Ви тут розповідайте, а я поспати піду, — голосно сказав він. — На сінник до тебе можна, дядьку Пантелію? Я ж некурящий.

— Ах, до речі... Що там у вас за скандал стався? — згадав продкомісар, питанням наморщуючи лоба.

— Це в Рахлєєвих? — потягаючись, спитав Грохотов. — Та так... Щодня буває!.. — та й пішов.

Вже без Грохотова розповідав Чмельов, як він пояснював про зірки дядькам, а дядьки йому відповіли: «Нам ні до чого, ми землю оремо!» — і які сам чигає книжки, та як книжки допомагають йому жити. Вже пообідали, і господиня, знявши скатертину, витрусила її за вікном. Стояв самий розпал полуденної спеки. Все живе дрімало, навіть завмерлі в осклянілому повітрі дерева. Тільки чмельовський півень, пишнохвостий і з пласким гребінцем, під самісіньким вікном очманіло довбав суху гнилицю, шукаючи в ній хоч крапельку істивного вмісту...

Незабаром пішов і Лизлов, і продкомісар з Чмельовим залишилися віч-на-віч у порожній хаті. Півтори години тривала їхня розмова, і все ще не стомився слухати Чмельова його гість. Саме тут і вбіг дуже блідий Лизлов і, не дивлячись ні на кого, сказав:

— Петьку вбили.

— Де вбили? — підхопився Пантелій, звично прищурюючись; підборіддя в нього одразу якось випнулося вперед. Як на свої літа, він виявляв дивовижну жвавість.

— У житі знайшли... В плече сокирою хряснули!

— Це Семен! Заарештували його? — спитав Чмельов, розгублено нишпорячи рукою по столу.

— Та-ак, заарештувати треба, — заспішив продкомісар. Голос йому змінився.

— Семена, себто?.. — мовив Лизлов. — Утік Семен. Я відрядив двох виконкомівських по нього... Він в одного гвинтівку вирвав, а другого збив з ніг.

— Куди ж він міг податися? — розгублено питав продкомісар.

— Та до лісу подався, до отих... літучих, за Кур'ю! Гафїіна дівка бачила, через місток біг...

— Дуже погане діло! — вирішив Пантелій Чмельов, намотуючи й змотуючи з пальця якусь шворочку. — Тепер уже не знайти... — Чмельов підвівся й обернувся до вікна.

— Так, Семена вже не знайти... це правда, — погодився Лизлов і потер лоба, мовби стараючись зітерти з нього відбиток турбот і повсякденних хвилювань.

— Я не про Семена, — різко перебив його Чмельов. — Я про інше. Втраченого, кажу, не знайти. Дуже погане діло. Тепер почнеться вже...

Так уявлялася ця справа людині з боку, але не така вона була насправді.

ХІ. СТАНОВИЩЕ УСКЛАДНИЛОСЯ

З цього дня швидше покотилося колесо.

Село захвилювалося, заборсалось в цілій сітці подій і з кожним рухом дедалі тугіше заплутувалося в її лукавих петлях. Здогади будоражили мужицькі розуми, один від одного незрозуміліші. Перебігала невиразна вказівка, яка, проте, незабаром розвіялася, що Грохотова вбив не Семен, а Фетиніїн чоловік, чоловіга злопам'ятний і під чаркою нестримний. Це тим більше скидалося на правду, що й знайшли Петьку на Фетиніїній нивці. Дивну сп'янілість Фетиніїного чоловіка підтверджувала й молода Аксенія Рубльова. Спитала Аксенія того вечора: «Ти чого це, Фетиніїн чоловіче, куражишся? От жінка тобі нагріє чуба!» А Фетиніїн чоловік оголосив їй на це турка, себто дулю з викрутом та з додачею трьох дуже невказаних слів.

Подпрятівська жінка торочила своє: винуватий в усьому писар Муруков! Надіслали з повіту на волость три пари взуття: дві пари жіночих полуботків на високому підборі, а треті на картонній підшві чобітки, для покійничка. Лизлов Матвій і віддав своїй жінці пару, щоб носила за Радянську владу, бо до краю обносила молодиця, ходила зовсім боса, навіть до церкви нічого взути. Дві інші пари, і в тому числі покійницькі, голова здав у цейхгауз. А тут Муруков і прийшов: «Дай, — каже, — Матвію, і мені пару за Радянську владу. Я цілісінькими днями пишу, дай і мені». Лизлов видав йому покійницькі, а Муруков образився. Питали після цього в подпрятівської жінки: «Дурна ти, бабо! До чого ж тут Петька?» А Подпрятіва навіть розлютилась: «Та якого ти дідька з Петькою до мене лізеш? Яке мені до Петьки діло? Хоч би й усіх їх, Петьків отих, переколошкали!» Треті, в кого синів по лісах не було, простіше за всіх пояснювали. Сиділи дезертири, бачать — Петька йде! Вони й сказали: «Товариші, гляньте, Петька йде. Чи не сколупнути нам його з дороги?» Отут і настав кінець Грохотову. Четверті таку нісенітницю верзали, що й повторювати соромно.

Важче за ніч налягла на всіх невикрита провина. Це тому, що в Семенову провину попервах не вірили. І коли наступного дня зустрічалися з виконкомівськими, якимось особливо сутулилися й прослизали мимо, прикидаючись невинуватими, і справді невинуваті дядьки. Сигнибедов десь підгледів, що надіслано в повіт червоний папір, яке лиходійство вчинено над радянською людиною у Ворах. «Згадай моє слово, випаде жіноті голосіння!» — сказав Єфим Супонев Гарасимові. Гарасим ці слова добре в себе взяв, заходився обережно вирощувати чортополохове насіння цих слів, хоч і пекло воно душу і, проростаючи, закликало на дальші справи. Та сама чорнота, що висіла місяць тому над брикінським домом, могутньо розпростерлася тепер над усім селом.

І справді, було надіслано в повіт папір з нарочним червоноармійцем. Службовою мовою повідомлювано в ньому, що приходять на волость події надмірної ваги, — щоб запобігти їх потрібна міцна рука, й рука не порожня. Повідомлювано також у папері дрібним муруковським почерком, що навколишні ліси повні пройдисвітів дезертирського звання, а надто ті ліси, що звуться Ісаєва Сеча і прилягають кільцем як до Ворів, так, з семиверстної долини, й до Попузїна. А живуть дезертири мисливською комуною, називають себе літучою братією, щоранку

дзвінкими піснями перегукуються з птахами, нагадуючи подорожнім про шкідливе своє існування.

І не далі того, як у п'ятницю на парафіяльне свято, носили старики самогон своїм блудним синам, з ними й пили. І все село, п'ятсот пар ушей чуло, як виспівувала в лісі дезертирська гармонь, супроводжувана балалайками. Вечір той був надзвичайно співодзвонний. А орудує серед них за головного дезертира Іван Жибанда, удатник у будь-якому непристойному ділі. Тільки про те не було вказано в муруковському писанні, що порожніх серед літучих нема, в кожного гвинтівка, що є в мужиків і кулемети, спадщина по царській війні, та різне інше, придатне для вбивства знаряддя. Про кулемети посовістився згадати Лизлов, побоюючись наразити на цілковитий розгром своє заможне село. Куций, таким чином, папір вивіз посильний червоноармієць у повіт.

Чотири дні їхав гонець, а події не чекали. Котиться колесо, пущене згори, не бігом, а навскач — де вже там випередити його кволій селянській шкапині? Вже напружилися серця ворів сподіванням неминучого. Вже свистіло сумовито повітря від помахів кілка.

На особливій виконкомівській нараді, що відбувалася того вечора, коли вбито Грохотова, пропонував Матвій Лизлов не піддаватися на погрози дядьків, щоб не виявити очевидну слабкість. А продкомісарова пропозиція полягала в тому, щоб відрядити частину дядьків з підводами возити зібраний по розверстці хліб на залізницю. Сенс усього цього — протриматися тиждень, поки прибуде підмога з повіту, твердо додержуючи єдиної лінії поведінки, не викривлюючи її ні в чому. Дядько Чмельов на нараді тільки головою похитував та хмурився. В продкомісарових словах вбачав він просте незнання настроїв селян.

— Не поїдуть, — стиха сказав він. — Хіба час тепер коней займати? Та й людей теж. Їм тоді ще більше причіпка вийде. Ви, скажуть, нашим же хлібом робити нам заважаєте...

Матвій Лизлов, нині у вицвілій синій сорочці з ластовицями, тер руки та все силкувався викликати на обличчі вираз непохитного супокою. Одначе раз у раз думки його зраджувала сумна усмішка; в його безнастанному постукуванні по столу теж звучала якась розгубленість. Половинкін сидів біля відчиненого вікна й без упину курив. Тільки Муруков усе писав і писав, так наблизивши носа до папери, що навіть жолобився аркушиком від його подиху.

На хвилинку виходячи з хати, він приклеював хлібною м'якушкою все нові й нові оголошення на виконкомівську дошку й притирав рукою, щоб не зірвало вітром. Повернувшись, перешіптувався з Лизловим та Половинкіним і писав нове повідомлення, яке просило дядьків в ім'я відповідальності моменту не хвилюватися, а з належним кожному громадянинуві спокоєм готувати теплі речі до завтрашнього дня. Що ж до курячого податку, чотири яйця з курки, то дозволялося заміняти яйце медом, і воском, і полотном, і навіть хлібом, у кого залишився.

Напруженість цього засідання, в якому брало участь вісім осіб і яке було останнім у Ворах, була посилена ще й тривогою з тієї причини, що в окрузі почали вже сваволити мужики. Напередодні в сільці Малюга вбито голову, чоловіка грубого, але щирого, якого знали в повіті. Вбивство ніякими заколотами не супроводжувало, а просто вивели за околицю та й убили ножем, труп запхнувши в трясовину, де тройка з сідоками за три хвилини зникне. Малюгінських недаремно чортами вважають в окрузі: живуть по місцях особливо рідотних і людину цінують не дорожче за нову сокиру.

— Спати тепер доведеться тільки по черзі, — сказав Чмельов стиха. — Вони як і полізуть, то вночі.

— Ближче двох днів не полізуть, — сказав Лизлов, розмазуючи муруковську чорнильну ляпку по столу. — А готуватися, звичайно, не завадить. Володьку Васильєва теж уночі взяли. — Володькою й звано малюгінського вбитого.

— Обшукати б їх, — почав Половинкін, який зосереджено промовчав усе засідання. — Зброю позабирати, а там уже легше...

Він не договорив, бо ззаду до нього гукнули з відчиненого вікна.

— Пробачаюся за турботу! — сказав хтось, наполовину появляючись у вікні і, очевидно, стоячи ногами на призьбі. — Дозвольте прикурити! — і тепер майже увесь втягся у вікно з незакуреною цигаркою.

Усі побачили. То був середній на зріст, уже не парубок, із хвацько палевим кольором обличчя. Світлі вусики, здавалося, приклеєні до верхньої губи, таке було в них молодецтво: підборіддя чисто поголене. Кашкет його, заломлений набакир і давнього зразка, дивом тримався на потилиці, а на лоб спадав гладенький кучерик русявого чуба. Прикуривши в Половинкіна, він спокійно і прищурившись оглянув усіх, що сиділи навколо столу.

— Усе засідаєте? — співчутливо посміхнувся він. — Ну,

засідайте! — Відтак свиснув, хвацько козирнув, і враз його не стало.

Половинкін намірився був далі вести свої міркування про потребу обшуку, але поперхнувся словом, злякавшись заціпенілого вигляду інших; Чмельов презирався з Лизловим. Муруков ніяк не міг витягти ручку з чорнильної пляшечки, наче тримала її пляшечка зубами. Усі інші мали вигляд такий, мовби збиралися спурхнути й полетіти.

Перший отямився Лизлов, лайнувся й вибіг за двері. Чути було, як кричав він щось вартовому і як побіг вартовий за ріг хати; на бігу клацаючи затвором.

— В чому річ? — спитав Половинкін, обводячи тих, що залишилися, очима: по м'ясистому обличчю його пролягло водночас чотири зморшки.

Ніхто йому не відповів. Усі насторожено чекали пострілу, але постріл так і не пролунав.

— То як же?... — повторив Половинкін, дихаючи з відкритим ротом.

— Ось тобі і як же! — буркнув Чмельов. — А ти знаєш, хто в тебе прикурював?

— Ну? — насторожився продкомісар.

— Мишко Жибанда... власною персоною! — відповів Чмельов і пішов зачинити вікно.

Тут повернувся Лизлов і невпевнено став біля одвірка. Перше, що йому впало в очі, — Половинкін пересів од вікна й тепер позад нього була стіна. Лизлов це побачив і про це не промовчав.

— Коли стрілятимуть, Сергію Остифійовичу, то й крізь стіну дістануть! — голосно сказав він. — Крутитися тепер нема чого, стій до кінця! — і підійшовши до столу, не питаючи дозволу, поліз у половинкінський кисет.

...До ночі заволоклося небо. Ніч випала задушна, темна, неспокійна. Світанок не приніс полегкості. Хмари, наче з гір їх повивертали, кременних кольорів, насувалися одна на одну. Не впало з них ані краплини на порепані поля. Десь за хмарами нечутно переповзало сонце в знак Лева. Був переддень Петра. Красувало жито. Дядьки поспішали на сінокіс використати вільний час між Петровим днем та Казанською. Жито виходило раннє. На Кур'їй заплаві, перед очима попузінських косарів, косили Вори з самісінького ранку.

Вже четверту частину скошено було, коли притомилися. Посідавши хто на чому, порозв'язували клуночки, заходилися їсти. Замість шелестливого посвистування кіс побіг по луках тихий гомін, але сміху не було. Того дня до

Дмитра Барикова в'язла Мартуша, щоб заміж узяв: «Візьми та й візьми. А що погано говорю, то я мовчатиму...» На цей час посилилася в дурнячій голові щира віра в грядущого до неї жениха. Тільки б і посміятися з неї, кудлатої й сивої, з осоружних усім, завжди босих ніг її, з її невесільного вбрання — полотняної цупкої спідниці кольору білої лісової плісняви. Та було не до смішків.

Прислухатися до гомону — з острахом чути: в бурхливу повеневу річку погрожували позбігатися маленькі струмочки. Говорили словами якимись покривленими невпізнанно, маловиразними, але кожне слово приховувало в собі темний зміст. Двоє голосніше від усіх сперечалися: Лука Бегунов та Єфим Супонев. До них підійшли послуухати й самі непомітно задля себе вплелися в суперечку. За десять хвилин гуло те місце криком та лайкою. Власне кажучи, суперечки не було, всі на одному й тому ж стояли однак, але треба було серцеві дати волю гніву, а горлові — крик. Якийсь дядько у мотузяних верзунах, раз у раз стромляючи в повітря кулаки, налягав на Прохора Стафеева, чортихаючись і горлаючи:

— Не можна! Це так нам ніколи з-під батога не вийти...

— Розумних людей треба чекати! — стоячи прямо й твердо, опирався Стафеев. — Тінтіль-вінтіль, з палиці не вистрелиш!

— Розумні всі з голоду поздыхали. Ми вже самі! — налязав у верзунах, щосили стукаючи кулаками.

— Та як же! — метнулась на Прохора молодиця, рішуче протовплюючись у самісіньку середину людського гурту. — Вродила в мене на нивці дідькова щетинка! Її не обмоложиш... Ячмінь зовсім не колоситься. Та хіба вони мені дадуть? А в мене десятеро! Ось ти й мізкуй! Як же мені віддати!

— Але ж віддала! — сипло під'юджувала друга молодиця, з носом на півобличчя.

Виходила вже подобизна сходу. Ущухало на хвилинку, але вибухало знову. І знову наскакували один на одного дядьки, намірялися по-пустому, відскакували, кружняли дедалі несамовитіше. Природа вщухала, прислухаючись до вируючого гомону людських душ. Тут у самісінькому розпалі хтось за спинами дядьків сказав чужим голосом: «Зміна потрібна!..»

Слово це, вимовлене твердо, хльоснуло, як удар вітру, й одразу змусило ущухнути гомін майже всіх лук. Повільно, мовби боячись вивихнути шиї, дядьки обертали голови назад. Поблизу нікого не було, зате далі, тримаючись

лівою рукою за миршаву польову горобину, стояв Семен Рахлєєв. Як хворий, він із зсунутими бровами дивився кудись поверх людей і лук, кудись у похмурі обшири неба, звідки нависала майже прямовисна хмара. Не зводячи очей з Семена, дядьки почали від нього задкувати.

Раптом він зірвав з себе картуза й різко, розпачливо, вдарив ним об землю, мовби закликаючи її саму в поруки за себе.

— Е-е, сірячки!! — почули перший його заклик селяни й побачили, як випнув він груди вперед, наче ставив їх під удар.— Хочу вам розповісти, за що я Петьку вбив...

Слова в Семена були всі якісь тремтливі, тремтіли й губи. Він уже не спинявся, почавши говорити. Горобина, затиснута в його кулаці, покірно струшувала листям при кожному його словесному натискові. На обличчя його, якби поблизу стояли, було б важко дивитися дядькам. Настерпним боєм, як у Федора Стратилата, осяялося його обличчя. Він і сам не пам'ятав потім, про що казав, бо говорив мовби марячи, але виходило до ладу,— так, якби з коєю йшою по некошеній траві.

Похнюпившись, стояли селяни, слухали з нечуваною увагою, хоч і не було жодного солодкого слова в Семеновій мові. Паузи в ній були мов бичі: такими пастух зганяє до гурту череду, коли вона розбредеться. Віссю було те, об чім без угаву боліли воровські серця: Зінчині луки, а навколо осі крутилися всі маленькі й чималі колеса — і ненажерне місто, і давній досвід, і грядуща розправа за вбитого гусака. Підозра, що виникла була попервах, мовляв, хоче Семен збаламутити громаду, щоб власне лиходійство громадським гріхом покрити, тепер розвіялася сама собою.

Раптом заплакала маленька дівчинка, тримаючись за материну пелену. Заплакала тому лише, що надто напружено мовчав її батько, тяжко спершись на косу. Почувши її плач, селяни несподівано загули, щоб потім так само несподівано змовкнути.

...Саме затишшя настало у Ворах. Надворі ніхто не показувався, призначених яєць ніхто не приніс. Вже написано оголошено було війну, але обидві сторони мовчали, вичікуючи ходів супротивника. Піп Іван Магнітов, прикинувшись тяжко хворим, не правив ніяких відправ навіть і заради Петрового дня, хоч і погрожувало йому чревате наслідками мужиче знетямлення. Навіть дітям своїм Іван Магнітов заборонив вибігати надвір, щоб не нагадувати про існування у Ворах Магнітова Івана.

У не меншій тривозі перебував і виконком. Двічі їздив Сергій Остифійович у Чекмасове, на телефон, щоб домовитися з повітом. Виявилось, що дріт, пущений по деревах, перерізано. З дроту наробила собі літуча братія незліченні запаси балалаєчних струн. І того дня, коли, зневірившись до краю, втретє подався Половинкін до Чекмасова, весело дзвенів на дев'ятох дезертирських балаалайках той самий радянський дріт.

...Там, у лісі, виходив на середину пушистої лісової гаялини довгоногий здоровань Петька Ад. Він оповивав самого себе довжезними руками, підгортав поли подертої шинелі і, з стрибка, вкоротившись у зрості, такого гоцака витинав, що в товстоп'ятого пензяка Трьошки, першого танцюриста в себе в Пензенській, зеленіло від задрості в очах.

ХІІ. УДАР

У зв'язку з тим, що не тільки яєць, а навіть і яєчної заміни ніхто не приніс, вирішено було піти по хатах. Виконкомівська комісія, в складі продкомісара, Матвія Лизлова та червоноармійця, вийшла по обіді другого дня з виконкомівської хати й попрямувала на висілки, звідки передбачалося почати обхід. На продкомісарову настійну вимогу вихід зроблено без зброї, щоб не будоражити уяву селян. Тільки червоноармієць мав гвинтівку, бо якби був він без гвинтівки, швидше збудив би в селян підозру.

Цей необдуманий крок і поверг долі зловісну тишу того дня.

А день випав задушливий. Низьким хмарним павутинням заткане було небесне склепіння. Парило. В безвітрянних полях никли квіти: навіть квітам нічим було дихати.

...Курку споконвіку жіночою птицею вважали. І тільки-но прошила Ворі вість, що пішли обходом виконкомівці, побігла жінота їм назустріч, похапки на клямки й засуви замикаючи хати. Чоловіків ніде видно не було, самий лише високий жіночий стогін стояв на широкій вулиці села. Жінки бігли з порожніми руками, але гнівні, розкошлані, схожі на квочок, сполоханих з кубла.

Продкомісар ішов не швидко, трохи відставши од Лизлова й червоноармійця, які подалися вперед, їх тут-таки оточили й роз'єднали жінки.

— Нема тобі яєць! — закричали вони гуртом; граничне

збудження робило їх небезпечними навіть для взводу солдатів, а тут було всього лише троє беззбройних.— Немовлятка в нас солодець жеруть, а ми тебе, горлатого, яйцями годуватимемо?

— ...розор, розор! — без упину лементувала якась, даремно силкуючись пробитися до продкомісара крізь непроникне кільце інших.

Одні відтручували інших назад і самі лізли на продкомісара, який терпляче повертав голову то в один, то в другий бік. Якась кульгава й безсоромна, в хустині, що зсунулася назад, кричала пронизливо в самісіньке вухо йому, спираючись на його ж плече.

— А в мене ось півень зламався... курей не топче зо всім! Дідькові замовлю, чи як, щоб курей топтав?..

Комісар не чув, а коли почув, то потер собі лоба, щоб зрозуміти і вдуматися,— заважав лемент. А коли доглупався до смислу півнячої полонки, стало вже пізно. Жінота, що атакувала двох передніх, очевидно, була зліша й наполегливіша. Даремно Лизлов і жартом, і погрозою силкувався відбитися від жіночого натиску. Хвиля підіймалася дедалі вище, і вже не можна було вимкнутися з-під хвилі.

Тут, жалкіша за кропиву й гіркіша від полину, Фетинія підхопила курку, що, заплутавшись у жіночих пеленах, марно шукала виходу, та й жбурнула її щосили червоноармійцеві в обличчя. Це сталося швидко. Червоноармієць не встиг остерегтись, куряча лапа влучила йому просто в око. Він захитався, зажмурився й мимоволі відіпхнувся від жінок гвинтівкою. На біду в сум'ятті жіночого бунту була й безневинна рубльовська молодиця,— ходила на шостому місяці. Удар припав їй у живіт. Вона високо й безглуздо змахнула руками і з пронизливим зойком: «Убили!» — впала на землю серед охоплених жахом жінок, які враз перед нею розступилися.

Зойк Аксенії Рубльової був мовби блискавкою, грім не забарився. Сотні жіночих голосів підхопили Аксеніїн зойк. Вулиця почала безлюдіти. Жінки розбігалися. І наче тільки цього останнього сигналу й чекали дядьки. В підворіттях, попід тинами, в кутках і закутках заворушилося живе й розгніване. Дядьки бігли з дрючками, з косами й сокирами. Вилетів звідкілясь і Єгор Брикін. Блискаючи навіженими очима, він тягнув за собою шестірню, розмахнутися якою все одно йому не стало б сили.

— В дрюччя... Тітку Комуна в дрюччя!.. — суремним

голосом ревів Сигнибедов і мчав знизу в розстебнутій жилетці, — обливаючись потом і вирячивши очі.

— ...о-о-о... — ревів Гарасим-чорний і мчав згори з піднесеним дрючком у руках, збиваючи куряву лунким тупотом юхтових чобіт.

Усі троє — Лизлов, червоноармієць і продкомісар, — збившись у гурт, заціпеніло дивилися навкруг себе. У Лизлова, наче від великого болю, вищирилися зуби, і був страшний жовтий оскал міцних його зубів. Продкомісар тер собі підборіддя, бурмочучи щось неслухняними губами. А третій, затискаючи долонею підбите око, з жахом дивився цілим оком на повержену в прах жінку й на гвинтівку, що лежала поряд неї. Вродливе обличчя рубльовської молодиці синіло й звіріло від судорог. Звідусіль наближались люди...

— ...що ж це ви, товариші, жінку мою скривдили? — ущипливо прошепотів хтось ззаду.

Вони обернулися всі троє. Саме тут і наскочив на них з спини верхнім яструбиним льотом Гарасим-чорний.

ХІІІ. ВОРИ ГУЛЯЮТЬ

Сергій Остифійович перебув увесь той день до самого вечора в Чекмасові.

Телефон не діяв, але в трубці якось дзвеніло, наче хтось піддражнював з другого кінця порізаного дроту. Надвечір Сергій Остифійович затяг ремінь на шинелі тугоше й виїхав до Ворів. На той час уже цілком склався в Сергія Остифійовича план: треба заїхати у Вори по папери й, поки почнуться заворушення, з яким-небудь дорученням рушати в повіт... Їхав він не поспішаючи, бо небезпечно було шуміти в темряві біля цього краю Кривоносового болота. По-різному сваволила в тих місцях літуха братія з подорожніми. А кінь у Половинкіна був білий: добра мішень у темряві. На одному повороті шляху Сергій Остифійович навіть зліз з коня й вів його на поводі, аж поки минув підозрілий осичняк. Сергій Остифійович мав рацію: вже не хоробрість, а дурість — підставляти себе під шалену кулю незнамого шибайголови.

З самого початку попузінських лук вдарив по Сергію Остифійовичу вітер, доніс сплески дальнього сполоху. Місце тут було дуже просторе. Сергій Остифійович скочив у сідло й хльоснув коня. Вори були оточені лісами й Сергій Остифійович їх не бачив: він під'їздив з півдня.

Тут йому здалося, що бачить на хмарі відблиск вогню. Причина сполоху стала зрозуміла. Небезпека не передбачалась. Сергій Остифійович ще раз підхльоснув свою кобильчину.

З найближчого до Ворів узлісся стало видно: пожежа. Певне, горіла якась із крайніх хат. «Розгулятися пожежа не може, вітер не в той бік. А разом з тим і добре: увагу селян хоч би тимчасово буде відвернено на гасіння. А там, може, й зовсім схлине, розвіється незадоволення селян. Недовго триває мужицький гнів!» — так думав собі Половинкін, підстрибуючи в сідлі. Знову стало чути калатання дзвона. Несамовито й без супроводу маленьких, бамкав великий, який у сум'ятті розгубив усю свою гідність старшинства. «Мабуть, Пуфла горить!» — підтвердив свої здогади Половинкін і втретє підігнав коня.

Він наближався до Ворів безшумно, потопає у глибокому поросі тупіт копит. І раптом перед самісіньким селом стало моторошно. Він напружився до багрового сорому й пересилив страх. Прив'язавши кобильчину до поручнів мосту, він пішки дістався схилу пагорба. Трапилася на путі подобизна чорторию; Половинкін переповз його. Під цей час стало зовсім темно, доводилося йти майже напюмацки. Так, у темряві, він намацав тин краєнина. Жагуча неусвідомлена цікавість охопила Сергія Остифійовича — отак само бувало під час царської війни, коли в темряві доводилося обминати ворожий дозор або чорне спостережливе вічко кулеметного гнізда. Це була цікавість здорової людини до смерті. Припавши до тину, він визирнув.

Незважаючи на темряву, геть усю вулицю, осяяну кошлатим світлом пожежі, було видно. Горіла виконкомівська хата, що стояла трохи на відшибі. Вітер ущух, і вогонь випростався. Диму не було, рої нешвидких іскор пурхали в темряві. Червоні сутінки стояли над селом. На вулицях панувало незбагненне пожвавлення. Раптом урвався сполошний дзвін. Хтось, перебігаючи від хати до хати, кричав хрипко і владно, з останніх сил: «Братці, озброюйтесь! Братці...» На його поклик відповідав нерівний гомін. Сергій Остифійович не міг відірвати погляду нерухомих очей від охопленого полум'ям виконкому. Підкоряв його й не пускав іти цей величезний стовп майже нерухомого вогню.

Сполошене серце билось дрібно й часто. Здавалося, слід було б тікати Сергієві, підострожувати до крові білу кобилу, мчати з донесенням у повіт. Але скоїлося ін-

ше. Село стало під знак заколоту. Виконком горів. Всі ниті підкорення його повітові було розірвано. Половинкін відчув себе звільненим від усіх недавніх турбот. Тепер він належав самому собі. І цілий вихор осмислених, розумних рішень не подолав одного, неосмисленого. Щось ворухнулося в грудях, і груди зітхнули, і одразу ж десь там, на глибині, залоскотало дивовижне бажання — побувати там, посеред криків, сум'яття й небезпеки. Не протверезений і холодом ночі, він заходився пробиратися задвірками до середини села.

Раптом зовсім поблизу загрукотіла підвода. Дорогу освітлювано тим же вогняним стовпом. У сійві його Половинкін упізнав: воровський піп, Іван Магнітов, тікав на возі, перевантаженому доверху попівським манаттям і дітлахами. Сам він сидів на череватому комоді, обнімаючи самовар, що стояв у нього на колінах. Після закруту дороги вліво, все це стало ледь примітне, і тільки в глянсі самовара зрадливо стирчав червоний відблиск пожежі. «Ага, тікаєш!» — з глузливим хвилюванням подумав Половинкін і хотів уже продовжувати свою небезпечну авантюру, але вчасно притиснувся до чорної стіни селянської лазні. В темній і широкій фігурі, що бігла спотикаючись і падаючи, впізнав Сергій Остифійович попаду. Вона наздоганяла чоловіка, задихаючись і кричучи пошепки:

— Отче, отче... — підноса забув! Візьми ось підноса... — Так з підносом, притискаючи його до грудей, і пробігла вона схилом пагорба, даремно волаючи до чоловіка.

Рух на селі незбагненно посилювався. Репетували чоловіки, як жінки, а жінки лаялися, як чоловіки. Курячий бунт, куряча сміховина розбухли в страхітливу хмару на всю округу. Жахом і кров'ю захлинулися Вори того дня. Інколи, несподіваний, як підглядач, перебігав оголену полянку неба місяць і занурювався в пригнітливу м'якоть хмар. І знов, як і Половинкін, терзаний смертельною цікавістю, вислизав на якусь частку хвилини і знову ляжливо ховався. Було чого лякатися...

Уже зайшла у Вори всією кількістю літуха братія, що досі ховалася в лісах. Батьки зустрічали синів, жінки — чоловіків. Сигнибедов, розходившись у пориві розборсаного серця, потрошив напропале рештки своєї торгівлі, влаштовуючи частування чужаням. Їсти нікому не хотілося, зникла звичайна жадова до їди. Треба всім було пити, почервоніло в мужицьких очах від спалюючої спраги. Промітний Єгор Брикін виявив на радість усім цілісінський самогонний завод в омшанику в бабки Мятли, сповитухи.

Пилю дико, і коряком, і блюдечком, і просто так, сьорбаючи.

П'яною й хисткою ногою вийшов з одного краю села Дмитро Бариков, несучи за плечима гармонію. Саме біля колодязя здивався він з Андрієм Подпрятковим та Єгором Брикіним, приятельми давнього дитинства. Вийшли вони з різних боків, теж напідпитку, навмання, у невідомість п'яної п'їтьми, а за плечима в них теж повисакувало по гармонії. Брикін п'яним тільки прикидався.

Як здивалися, так спинилися знетямлено, водночас, побаранячому, повипинавши лоби.

— Саме жінку прибив, — самовдоволено сказав Єгорка і, зірвавши картуза, повів ним так, наче вітав теперішню свою господиню, самогонну розгуляну ніч.

— Ге-е... — пробелькотав Андрій. — До смерті?

— Ні, повчив тільки... — верескливо прореготав Брикін.

Постояли вони й ще трохи, ніс у ніс. Десь бігали, хтось кричав. Душило спекою, бо позатуляли наринувлі хмари всі небесні продуховини. Вже не місяцем, а блискавицями щохвилини займалося небо, чорне, як чорний порошок. Раптом Андрій крякнув і спритно стенив плечем. Трирядка його озвалася нотою і, наче вчений собачка, перестрибнула просто під руку. Те саме вчинили й приятелі. Водночас натиснули всі троє по чотири заповітні клапани, водночас розтягли гармонні міхи на весь можливий мах...

Отак само, давно, коли всі троє й без вина бували п'яні, походжали вони рядочком, граючи на саморобні сопілки. Пізніше — коли пожили в місті, дужче вабило життя — отак само гуляли, вивертаючись навиворіт у женихівському чванстві, горлаючи пісень. Тоді ще випиналася з них молодість: посмикували несміливого вуса, щоб ріс швидше дівкам на сердечну згубу. І от знову троє нерозлучних друзів, які зазнали вже принад життя, били злими пальцями по ладах гармонії, і співали лади танцювальним наспівом про скорботне, непутне, нерадісне.

Сухорляве обличчя з запалими щоками, але розпухле й червоне, відвернувши набік по самісіньке нікуди, гримнув на всю горлянку Митя Бариков:

.....e-eh,
Загуляли заворуї,
Насипай, бабусю, щів!..

А вже по закутках бігли до них односельчани й чужані з літучих, хвацькі й тихі, рябі й гладкі, багаті й голота.

— ...п'яно, Тимак! — закричав один з них, махаючи руками сьак і так.

— На горбі стоїмо! — відповів на всі груди невідомий Тимак. — Нам хіба що! Ми всяку чортяку п'ємо...

— Любчику... і мухомором упитися можна! — ліз перший.

— Жируй, х-х-хлоп'ята... — отупіло сказав один, без упину тупотячи ногами в личаках.

Лемент посилився, підходила нова гомінлива ватага.

— Спіймали... Полоненного спіймали! — метушливо горлав Савелій Поротий, метляючись попереду; Савеліів хміль був завжди лагідний і веселий.

— Кого спіймали?.. — насторожився Брикін і, нюшачи, повів носом.

— Сергія-гусака спіймали, — оголосив невеличкий на зріст, але могутнього обсягу в грудях чоловік, літучий Тьошка. — Мишка Жибанди нема тут? Він давно в нас на Серьогу ласився.

Пролунали вигуки:

— Ні-і, Мишко там... у Савелія в хаті.

— У нас, у нас Мишко. З Семеном моїм радяться, як тепер справу повести, — вихвалявся від усієї душі Савелій. — Щодо Расеї обмірковують, брати чи не брати!

Гурт спинився; в середині його стояв, вирізняючись зростом, Сергій Половинкін. Він мацав собі спину й поводив очима, наче хотів запам'ятати кожне обличчя.

— Хлястик обірвався. Пошукайте, тут десь... — попросив Половинкін.

— І без хлястика! Все одно тепер... — сказав той, що тримав Сергія попідруч.

— На комаря його! — запропонував хтось ззаду.

— На вогник...

— Ми й без Мишка!

Половинкін сопів носом і кусав губи, зовсім завертаючи їх всередину.

— На комаря його! На кома-арика-а...

— Комар-бо не спритний тепер, — заклопотано виголошував босий і старезний дід, який тільки того й виповз із свого полу, щоб обміркувати з молодими Сергієві стра-ту. — Який вже тепера комар!..

— Дарма, дарма, папашо, — втішав його метушливий парубійко, — зате дрокові тепера самісінький час! Знову ж таки муравель! Вистачить звірини...

— До болота... — загорлали задні, котрим так і не вдалося пробратися до Сергія і хоч би помацати його власноручно.

— А кого ж попереду пустимо? — перекричав усіх Тьошка, набиваючись на цю честь.

— Петьку Ада... Петьку! — загорлало півдюжини голосів. — Петьку й пустимо, в нього ноги жваві...

— ...в суглобах тонкі! — захоплено додав ще хтось, немолодий; колись, певно, бешкетував чимало, та відбешкетував свою молодість.

Так вони, Тьощі на досаду, й пустили попереду Петьку Ада, парубка двадцяти восьми років, довгого й тонкого, як жердина. Вийшов той, — хтось освітив його роздмуханою папіроскою, — подивився винувато, скинув оком на зоряницю, сказав мовби сам до себе:

— Ач... літають які!

Раптом, наче схопила його смертна судома, зігнувся й розігнувся на одній нозі, а другою вибив дрібушки.

Еха-ху-ха-ху-ха-ху,
Д'хоч би миршаву яку...—

продержав він на одній високій ноті.

Вони вже й пішли були, ведучи Сергія Остифійовича на смерть, та тут саме вдерлася в юрбу Марфушка.

— Мужитьки! — дурнячий голос її благально уривався. — Дайте його мені, мужитьки... в женитки! Братка в мене вбили, то я його жалітиму... Га?

Волосся в неї розкошалося, стовбурчилася змокла десь спідниця, яку тепер обминали своїми колінами дядьки.

— Іди ти к чорту!.. Безсоромна...

— Бий відьму, мати твоя курка!

— Тягни її туди ж... — І хтось схопив її за спідницю, але вона рвонулася й помчала геть.

Більше ніхто вже не спиняв їх по дорозі, а Сергій і не намагався тікати. Сотня рук тримала його чіпко, як дорогу здобич. Там, десь у гнилій духоті Кривоносого бо-лота, судилося Сергієві, голому, розв'язувати свинулінський вузлик.

XIV. ХМІЛЬ

У Семена в світлиці сиділи круг столу люди, верхово-ди літучої братії і вся голівка воровського заколоту. Біля дверей юрмилися, повна людей була хата. На столі лежала велика купа махорки й цілий піднос хрусткої різноколірної карамелі — все, що залишилося в колишнього крамаря Сигнибедова. Кожен, хто хотів, підходив і брав.

Збоку стояв старовинний світич; обгоріле вугілля з гадючим сичанням падало в довбане коритце, повне води. Онисія, мати, стояла в передньому ряді й з тривогою слухала розмови молодих, які вершили тепер справи всієї волості. Інколи вона цитькала на жінок, щоб угамувалися.

Стояла й без того тиша. Засідання йшло повним ходом, п'яних тут не було. Порядок засідання не порушувано ніяким несвоечасним чи й зовсім недоречним зауваженням, — такого порядку не бувало на жодному сході.

Промовляли строго по-черзі, наче цінували за стислість і діловитість, а не за хвастовиту красу словесного закруту. І хоч обговорювано питання найвищої ваги, не більше години на все засідання витрачено.

Всі беззаперечно схилилися до одного:

— Нам самим проти всієї машини не вистояти. Треба підсилення кликати, щоб уставали всією громадою, і беззуба бабка, й беззуба дитина... — так казав Семен, мацаючи підборіддя, що заростало бородою.

Тут-таки вирішено відрядити вершників у Попузіно, і в Сускію, і в дальню Чегодайку, і в ближню Малюгу, і в серединну Дуплю, що дивом стояла на болоті, і в усі навколишні місця, де живуть люди, щоб ішли з тим, що перше впаде в око. Одразу, без балачок, вийшло з юрби дев'ятеро призначених. Уже чекало на них біля ганку дев'ятеро неосідланих коней. Одночасно повихоплювалися люди на коней, одночасно тупнули коні, одночасно в дев'ятьох кутках села бурливим струмінчиком здійнялася нічна курява.

Засідання тривало. Мишко Жибанда витяг з кишені пожмаканий тонкий папір і вголос читав список усіх радянських у волості людей. При кожній ствердній відповіді він біля прочитаного прізвища ставив твердим своїм нігтем глибокого хреста.

— ...Чмельов Пантелій, — стиха прочитав Жибанда.

— Є, — сумним голосом відповів Афанас Чигунов, уважно дивлячись у ляпку на столі.

— ...Васька йому косою пів-обличчя зрізав, — відгомном пролунало серед жіноти.

— Шохін... — суворо казав Жибанда, ставлячи хрестика біля Чмельова. — Баби, язики пообриваю!

— Це котрий же? Двоє Шохіних у нас, — мовби між іншим зауважив Прохор Стафеев збоку.

— Двоє в мене й записано... Захар Шохін, а ще Єфим... — пояснив Жибанда, пильніше вдивляючись у папір.

— Обидва... Обидва є,— сказав Чигунов, не відводячи очей від ляпки.

І знову відгомонам відгукалися жінки:

— ...з вікна вистрибнув в одній холоші. У вас, кричить, свідомості нема... а сам усе хустку до голови прикладав.

— Він у сніи поткнувся...— казала друга так тихо, наче біля покійника,— а сніи, бач, замкнено. Він тоді в підвал заліз... А жінота, своя ж, і кричить: «Захарко, виходь, тебе дядьки шукають. Через тебе й нас усіх порішать...»

— Це за Зінчині покоси йому,— сухо відрізала третя.— Як дбав, так і мав.

— Василь Лизлов! — вів далі Жибанда.

— Випустили щеня... Накоїть лиха, гарячка-парубійко! — похмуро докинув свого слова Лука Бегунов і знову змовк.

— Бачили, до річки біг. Так з берега й кинувся...— винувато сказав Прохор Стафеев.— Геть усю осоку чоботиськами утрамбували дядьки, шукавши... а нема.

В цьому місці засідання впала вуглинка з скіпки й засичала у воді.

— А тут ось не розберу,— сказав Жибанда, прискалюючись і підносячи аркушика до світла.— Шурупов Кузьма... був такий?

— Дай-но я,— сказав Семен, узяв аркушика й прочитав: — «Муруков Кузьма» правильно.

— Його коли поранили, він був у жито рачки поліз...— згадав про писаря старий Подпрятков.

— А знайшли в житі? — звернувся до нього Жибанда, не поспішаючи ставити хрестика біля писаря.

— Та знайшли...— з лінивим роздратуванням відповів Чигунов, навіщось протираючи очі рукою; очі в нього й справді skleплялися, наче стомилися бачити стільки протягом одного дня.— Ти читав би швидше... чого там розмазувати! Діло ясне, з-під сокири не втечеш.

А жінота повідомляла про муруковський кінець.

— ...стара ото плакалася: навіщо, кає, конячку б'єте? Хоч би собі взяли! Конячка ж наче той огірочок, кругленька!

— Надумала конячку жаліти,— глузливо сказала висока жінка.

Отак до кінця прочитано геть увесь довгий список. І скрізь, крім Васятки Лизлова та Сергія Половинкіна, продряпав Мишків ніготь глибокі позначки смерті. І вже

надходило засідання до кінця — попереднє напруження спало, і чути було розмови сміливіші,— коли зовсім несподівано вивалив Юда цілу купу папірос на стіл, жестом пропонуючи закурити.

— Де це папіроси дістав? — спитав Семен, похитуючи головою.

Юда був один з літучих. У невисокого, але зграбного, в нього була усмішка хитра, слизка і облутуюча — такою її робили темні його, гнилі зуби. Обличчя в нього було чорнувате й приємне, вусики закручувалися самі. Юдою прозвав його літучий Васька Пекін з невідомих причин і вже давно. Увесь час засідання Юда сидів осторонь, похрускуючи сигнибедовські карамельки.

— Під час обшуку знайшов,— скромно відповів Юда, розглядаючи свою вузьку, з довгими пальцями долоню.— В чейгаузі в них без діла лежали. Одне слово, субспільна власність.

— Він і туфлі дістав! — похвалився за Юду кремезний вузлуватий Тьошка, який підкорявся Юді з першого погляду і з першого ж погляду розумів Юдині помисли.— А туфлі жіночі. Геть увесь у жіночому тепереньки...

Справді, вбраний був Юда в жіночу паньову, ще не стару, туго підперезану кавказьким, із срібними китицями паском. На ногах у нього була та сама пара жіночих полуботків, яку залишив Лизлов у запасі з присланого на роздачу по волості. Високі каблуки були ще не збиті, і ноги Юдині несподівано скидалися на копита.

— У мене нога маленька. Мені личаки геть усі ноги стерли...— незадоволено сказав Юда, надгризаючи яблуко, яке раптом з'явилося в нього в руках.

— А яблучко де взяв? — покосував Васька Рубльов.

— А он хазяйка дала! — злодійкувато стенувся Юда й кивнув на Онисію Рахлеєву.— На, каже, синку, яблучко тобі, похрумай!..

— Брешеш, не давала! Сам поцупив...— сердито й стримано озвалася Онисія.

— Не давала-а? — скорчив хитровиду пику Юда.— А я його вже й з'їв! Що ж мені тепер робити, тікати чи рятуватися? — і він оглянув коротким поглядом товаришів, які голосним реготом висловлювали свій захват перед словесним молодечтвом Юди.

Більше за всіх реготав, звичайно, Тьошка.

— Ну, спати! — підвівся Семен, невловним рухом брів спиняючи матір, ладну нападися на Юду за всіма бабськими правилами.

— Спати, це правильно...— сказав Гарасим-чорний і машисто позіхнув.

— Рота перехрести! Чортяка влізе! — озвався до нього хтось із літучих.

Але сміхові ніколи було пролунати. Блискаючи збудженими очима, вбіг Єгорка до хати. Позад нього тіснилися й інші.

— Хлопці... попа спіймали! — збуджено повідомив він.

— Де?.. На кому? — загула літуча.

— Та як же! Ми Сергія на комара прив'язали... йдемо, а він ось кобилу нахальскує. Він уже був і виїхав, та порося забув. Порося забрати й повернувся...

— Ну-ну! — тішилася літуча.

— Ось тобі й ну, бублики гну... Сюди привели! Там же ми й Сергієву кобилу знайшли, до містка прив'язана.

— Половинкіна спіймали, виходить? — прищурився Семен і кивнув Жибанді, але той і сам уже ліз за пазуху по папір, щоб позначити спійманого хрестиком.

— ...сидимо оце на призьбочці,— розповідав, поблискуючи чорнотою очей, Фетиніїн чоловік,— розмовляємо, мізкуємо, одне слово. Раптом тут блискавка як шугоне! Бачимо — тіль. Звідки тіль? З-за рогу тіль! Ну, ми дуже це зрозуміли, ззаду його й обійшли, Сергія себто. Він, значить, підслуховувати за риг став!..

Штовхаючись і голосно перемовляючись, дядьки повиходили на ганок. Там уже стояла чимала юрба. В самісінській середині її троє літучих тримали полонених: один — половинкінського коня, двоє інших — попідруч втікача-попа. Без ряс, в домотканих підштаниках, він більше скидався на чудного довговолового мужика, ніж на відомого всім Івана Магнітова.

— Здрастуй, батю! — сказав йому Семен. Магнітов не виразно поворушив губами.— Покинути нас надумав? Не гаразд. Нас із тобою, батю, однією шворочкою зв'язано... Треба ж, батю, тямити! Ну що ж, іди тепер додому. Пустить його,— сказав він тим, що тримали Магнітова попідруч.

Звільнений Магнітов голосно задихав і стенив затерпими плечима, але йти, очевидно, не наважувався.

— Благослови, отче...— підійшов збоку Юда, ховаючи за довгими віями сміх і складаючи руки жменькою.

Той з надмірною поквалпною готовністю підніс був руку. Тієї ж миті Юда лукаво насварився на нього пальцем перед самісінським носом.

— Дзуськи, батю, Юду благословляти! Хіба ж піп у підштаниках буває? Тікай! — гарикнув він йому раптом у самісіньке вухо.

— Тікай, тікай!..— схвильовано загорлали літучі й розступилися, даючи дорогу.

Магнітов постояв ще якусь хвилину, тоді зробив певний рух, наче підгортав рясу, і стрибнув набік з прудкістю, неймовірною для його сану й віку. Бігти йому, очевидно, заважав страх перед невідомістю. Він упав посеред вулиці, підтягтий задишкою й жахом, і затулив голову руками. Темна ніч висіла над ним, і вона погрожувала увійти йому в серце, що задихалося кров'ю. Його освітлювала заграва виконкому.

— Тікай!..— ще раз гукнув металічно дзвінко Юда й тихою скоромовкою попросив у Семена: — Дозволь, друже, рушницю розрядити. Затвор, бач, у мене ослаб і кулі не держить...— Кажучи так, він спинив погляд на Магнітові, який все ще лежав у пилюці.

Десь осторонь чути стало неголосну лайку. Семен відштовхнув Юду в плече й пішов на суперечку. Сперечалися за половинкінську конячину Афанасій Чигунов та Гарасим-чорний.

Гарасим сказав:

— Біленька.

Афанасій відповів:

— І хвіст обстрижений.

Гарасим:

— Це моя кобилка. Я давно її облюбубав! — і додав таке, наче ногою тупнув.

Чигунов:

— У тебе й без того три, а в мене одна, та й та голови не держить.

Семен, підійшовши, вирішив суперечку коротко. Як перший, хто вбив, він посів провідне місце в повстанні.

— Коняка в обихід піде.

Тут хтось крикнув:

— Бабінцови частують...

Юрба побігла на висілки, небо все ще спалахувало блискавицями.

— Хлопці!..— гукнув їм навздогін Семен.— На вз'їздах, значить, рогатки поставити не забудьте. Михайло поставить жіноту в караул. До світанку караул держати!..

— У-у... жінок у караул...— було відповіддю.

Незабаром біля хати залишилися тільки Семен та Жибанда.

— Мишко, спати підеш? — спитав Семен.

— Та вже виспатися не зле було б. Може, завтра й битися доведеться...

— Переп'ються, а вночі й накриють нас, — висловив свої побоювання Семен.

— За ніч не встигнуть. А піп, гляди-но, втік!

— Нехай собі.

Розходячись, вони подали один одному руки. Потиск їх був сильний і натякав не тільки на те, що між них встановилася дружба, а й на справжнє значення, яке мала вона набути в майбутньому.

— Продкомісар цей... — стиха сказав Жибанда, дивлячись униз, — коли лежав уже, я впізнав його. Пилюки багато пристало, а впізнав, у нас у частині комісаром був. Нас разом і поранено, на Колчаку...

Жибандинів спогад мовби перетрусив Семенову пам'ять. Він вирвав руку з Мишкової руки й спитав швидко:

— Прізвище його?..

— Бихалов Петро. А хіба що, зустрічався? — здивувало Мишка Семенове обличчя.

— Он як... — з розкритим ротом сказав Семен, набираючи повітря в груди; тепер він згадав, і тому ще дужче душило його розслаблююче повітря цієї ночі.

ХV. ПРОДОВЖЕННЯ НОЧІ

Коли Жибанда розтанув у темряві ночі, Семен зайшов до хати і, не роздягаючись, ліг на лаві. Вікно над ним було відчинене.

Цілковите безвітря. Велике жовте полум'я скіпки стояло прямо. Лунко билися мухи, підкреслюючи томливий тягар ночі. На полу впереміж із химерним і довгим вихропуванням марив Савелій Людмилою Іванівною: Мрілася, очевидно, п'яному попівська дочка.

«Різниці нема, хто в них там... у місті, — згадав Семен слова Прохора Стафеева. — Ми ось все одно — мужики! Хіба ж може миша з своєї шкіри вилізти? Миша росте, і гора росте, але не зрівняється миша з горою. А коли не зрівняється миша з горою, то яка нам тоді різниця? Різниця... віз-ни-ця... зі-ни-ця...» Від утоми слова почали розпадатися в Семеновій свідомості, склалися якимось інакше, втрачали первісну подобу й зміст.

Тут нетля влетіла у вікно й закруженила навколо вогню сірою неживою плямою. Пляма почала метлятися

дедалі швидше, мовби на те, щоб ще більше стомити Семенові очі, що вже й так склеплялися. Раптом двері до хати розчинилися навстіж і довго потім пам'ятав Семен, як бурхливо, мов живе, захилиталося полум'я скіпки. Четверо зайшли й стояли посеред хати. Один, і, очевидно, найголовніший, став до Семена спиною. Обличчя його не було видно, але щось болісно знайоме, невідгадане, привиджувалося Семенові в сутулуватій його спині. «Візьміть його!» — стиха сказав цей, а інші одразу догадалися, що йшлося про Семена.

Семен і не опирався. Здавалося, що всі м'язи його стали з в'язького покiрного всякому чужому хотінню свинцю. Його взяли й повели. Чоловік, що сховав обличчя, йшов попереду, а слідом за ним ті троє, що вели Семена кудись за околицю, в ніч. «У поле ведуть!» — подумав Семен і тут-таки вирішив тікати. Він напружив своє свинцеве тіло і, розпихавши людей, кинувся бігти навмання. Незбагненно підламувалися ноги. Незбагненно швидко наздоганяли ззаду та все ще не могли наздогнати. Семен відчув раптом, що той, головний, уже обернувся й показує пальцем йому вслід. Оглянутися — означало побачити й задовольнити болісне незнання про цього, головного. Оглянутися — означало вмерти. Семен стрибав неймовірними стрибками, кваплячи неслухняні ноги.

Раптом погоня спинилась, тупоту її вже не чути. «Тут відітхну», — подумав Семен і, прихилившись до якоїсь берези, став дивитися туди, назад, у чорне поле, де залишилася погоня. Позаду пролунав ледь чутний шурхіт. Семен оглянувся й побачив спершу напівзотліле в пам'яті обличчя брата Павла, а потім два короткі вогні. Семен, намагаючись зрозуміти, напружився й скинув з себе сон.

Мати, Онисія, сівши до нього на лаву, вкривала йому ноги кофтою. Жіноча туга зробила її очі покiрними, а рухи повільними, майже лінивими.

— Не вкривай, і так спітнів геть увесь, — хрипко сказав Семен.

— Сенюшко... що ж тепер, краще чи гірше буде? — стиха спитала вона.

Але все ще привиджувалася Семенові недавня погоня, все ще застелена була свідомість тривожними враженнями сну. Ніч минала. Десь далеко, в короткій струминці вітерця прогорлали голоси й гармонь. Мухи принишкли. Віяло прохолодою. Семен звів ноги з лави й потер лоба рукою. Онисія поралася з новою скіпкою, вставляючи її в світич замість догорілої.

— Не засвітлюй, розвиднюється... — сказав Семен. — Дай водиці попоти.

Відпивши півкоряка, Семен вийшов з хати. Недавнє марення яскраво стояло в пам'яті, — непомітно закралося бажання побачити наяву, чи таке ж чорне поле, через яке біг, чи стоїть береза, що росла в чорному купинястому полі його сну.

Надворі була цілковита тиша, порушувана глухими й поодинокими стуками: караульні жінки били в калатала. Небо вже таїло в собі білість близького світанку. Коли, скорочуючи дорогу, перелазив в одному місці через огорожу, побачив на місці виконкому обгорілі і все ще жевріючі колоди, накидані одна на одну як попадає. Вже серед ночі злякалися мужики великого вогню й пригасили роз'ятрене полум'я. Тепер де-не-де поміж колод проповзала лінива іскра й так само одиноко згасала.

Семен ішов тієї ж дорогою, якою вели його люди із сну. Але вже нічого схожого з повільно забуваним сонним страхіттям не було. На чорному полі стояли високі й темні коноплі, що шелестіли на вітерці. Що більше розвиднялося, то наймовірнішою здавалася минула ніч.

Розв'язалася обмотка; поставивши ногу на жердину конопляної загороди, Семен заходився розв'язувати зношену брудну тасьму й одразу ж почув чийсь лункий біг. Звуки бігу швидко наближалися, було в них щось таке, що змушувало насторожитися й чекати.

Жінка в міському платті, з'явившись з-за конопель, бігла просто на нього. Налякана чимсь, вона спотикалася і збивалася з бігу на дрібний нерівний крок, — ще здаля почув Семен її прискорене дихання.

— ...там... женуться! — прокричала вона, хапаючи Семена за руку, майже звисаючи на ньому.

Оповитий її руками, вражений несподіванкою й безмовний від подиву, він слухав своїм сильним серцем, як токотіло поруч нього друге, маленьке, у прибіглі з світанкової сторони. Обличчя її було сховане в нього на грудях; але він уже впізнав її по знайомому кучерику біля вуха.

— Звідки біжиш? — похмуро спитав Семен, відводячи погляд набік.

Вона звела очі на нього й відсахнулась, мов від чужого.

— Сеня... — скорше з переляком, ніж з радістю скрикнула Настя.

Але й Семенова радість, про яку він не замовчав і незабаром сказав, була несправжньою. Несподіваний прихід

Насті сплутував його плани, зв'язував йому руки найважчої хвилини. Одночасно важкий тупіт не одної пари чобіт та личаків наблизився до того місця шляху, де вони стояли за коноплями.

— ...тута, тут! — кричав хтось, хто біг попереду; за плечем його в такт бігу попискувала гармонь.

— Браточки... і мені залишіть! — підвискував котрийсь із відсталих.

— Гаразд, гаразд... знайти спершу, — захоплено відгукнувся третій.

Семен стояв на самісінькому повороті. Перший, що вилетів з-за рогу, наштовхнувся на Семена. Семен подався грудьми вперед, і той відлетів набік. А втім, він тут-таки підвівся й заходився струшувати порох з дешевого, вузького йому піджачка, який, судячи з складок, чимало пролежав у скрині. Це був Андрій Подпрятів.

Тепер він, очікуючи, дивився на Настю, яка стояла до нього спиною. Усі інші — хто що: гризли нігті, підтягали очкура, просто водили мутними з похмілля очима, а один, нахилившись, заціпеніло торкав пальцем підощву чобота, що відірвалася на бігу, й похитував головою.

— Що ж це, приятелі... семеро на одну напали? — стримано сказав Семен, наступаючи на переслідувачів. — Воно ж не гаразд!

— Уся влада на місцях! — з п'яною впертістю відповів Подпрятів, косуючи на інших і спонукуючи їх на зухвальство. — Хто ти такий тут?... — І знову він стенув головою.

— Не лізь, Андрію! Дай йому самому потішитися, — сказав другий, з обличчям опухлим від безсоння й хмілью.

— Хто я такий? — перепитав Семен, і обличчя його напружилось від шаленої люті. — А ось хто... Ставай сам на сам, я з тебе увесь потрух витрушу... ну!

— Молодець, молодець... був чорт покупець, півкопійки давав та й то задкував! — у якомусь остовпінні й не до речі випалив Андрій, але одразу ж відступив, тільки-но звів очі на Семена; і вже про цілковите смирення говорили Андрієві хвилину перед тим зухвалі очі. — Гаразд, не гнівись! Сам знаєш, розгулялися... бачимо, свіжинка біжить... — Він змовк, збиваючи щиглем пляминку бруду з картуза.

Вітерець, налетівши, ворушив коноплі: вони шелестіли, насичуючи околиці п'яним духом.

— Та ми до тебе й бігли. Гадаєш, за бабою твоєю гна-

лися? Своїх у нас нема, чи що? Авжеж! Ми до тебе з новою бігли... лихо скоїлося!

— Ну! — Семен збирався йти геть разом з Настею.

— Та ось, Сергій гусак... утік же! Біля Ісаєвої Сечі прив'язаний був, — глухим, незадоволеним голосом розповідав Андрій Подпрятів. — Ну, ми й пішли оце зараз... потішитися хотіли. А там навіть і мотузка слід запав. Таке лихо! Головне, мотузочок отой навщо йому?

— Його не інакше, як Марфушка спустила, — сказав другий. — Щойно зустріли, то вихвалялася, ніби Сергій сватався. Так і Брикін казав. І це дуже можливо.

— А сам Брикін де? — спитав Семен, шукаючи його очима.

— А тут був... тут! Де ж він? — заходився шукати навколо себе Подпрятів. — Оце біг з нами... Відстав, мабуть.

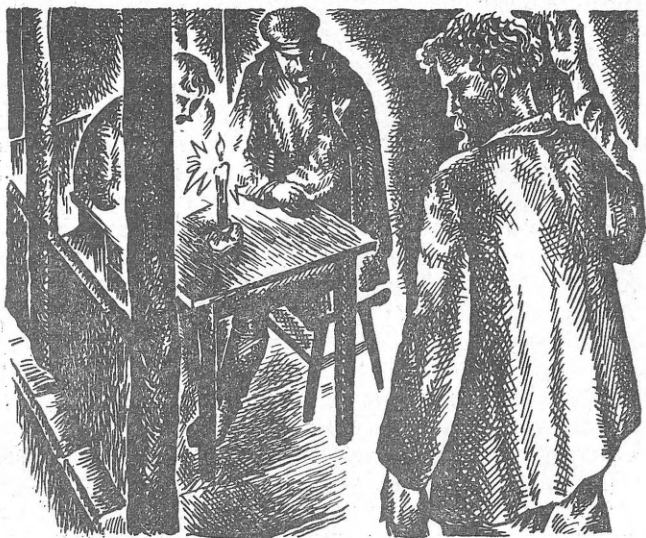
Ще якусь хвилину стояли мовчки, думаючи про втечу Половинкіна. Зовсім розвиднілося. З села долинали іржання коней та півняче кукурікання. Сторони розійшлися, і обидві ніколи не забули цієї першої незлагоди. Одне було ясно: Семен міцно сидів на своєму місці... Настя йшла поруч Семена й мовчала. «Як чужі стрілися», — здивовано думав і Семен. За час розлуки щось зламалося в їхніх взаєминах: будь-яке слово, сказане щиро, здалося б фальшивим.

— Я листа твого одержала... от і приїхала... Ти ж кликав мене! — мовби виправдуючись, сказала Настя.

— От і добре зробила, — ніяковито сказав Семен і до самісінького дому нічого в неї не питав.

А ті семеро, Настині загоничі, йшли в другий бік. Хмаровище над лісом прорвалося, і в довгій щілині стояло сонце, якесь чуже, несправжнє, як місяць, що сходить. Немовби соромлячись самих себе, всі семеро йшли похнюпившись. І от попервах стиха, а дедалі голосніше, завів один плачливим наспівом і на високій ноті пісню. Вона була довга й жалісна, на верхніх своїх заспівах серце щемила.

Її слухаючи, мовчало все навкруги: навіть жайворони не кружляли, як звичайно, над ланами того ранку. Та й нічого було радити жайворонам: день уставав похмурий і недобрий... як велике розпухе обличчя, з очима, червоними після вчорашнього хмелю.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I. ПОХМІЛЛЯ

Подібно до того як будить відстояний на дні намул падіння каменюки, так збаламутилися стоячі води воровської тиші. Здійнявся намул і обволік небо, сонце сховалось, і навіть мовби вкоротилися дні. Нема веселощів у розповіді про чорні, похмільні дні Ворів.

...Налетіли вершники-посланці на дев'ять навколишніх сіл, почали говорити недозволенні речі. Незрозумілі були чужому вухові темні речення їхні і про обширність поля, і про шумливість лісу, і про великий обшир та волю. А зміст у всіх був один: кров. І ще не закотилося сонце похмільного дня, як загули мужики біля виконкомів, зашвистіли дрюки й каміння, наринула кров на кров. Коли настала ніч, володарка сну та спокою, застала вона по селах іншу, людську ніч, безсонну, неспокійну. До світанку стугоніла земля від розгульної тупотняви оскажених людських ніг.

Не скрізь гладко відбувалося. У Попузіні стріляв голова й поранив жереб'ятко. За жереб'ятко ще дужче знесамовитіли мужики, — померти не давши, потягли за ноги до колодязя. У Малюзі обійшлося без убивства. Виконкомівці, попереджені подіями минулих днів, виїхали на швидку, в чому були, залишивши на місці своє вбоге манаття. Навіть зняковіли в своїй невтоленній люті мужики: зламали стіл у виконкомівській хаті за те, що, мовляв, стіл радянський, а до речі вже покололи на скіпки й ікони, знайдені у втеклого голови в комірчині, а лянлого прапорця подарували старому Микиті Соломкіну на сорочку, на знак поваги молодості до очевидного старшинства.

Але всім отим не вичерпалася роз'ятрена сила. Побігли мужики до сусіднього села, за чотири версти, в Отпето-во, — втрапили саме на сход.

— Ми, — кричать малюгінські, — допомагати прийшли! Ви як, порішили своїх чи ще бігають?

А отпето-вці обговорювали на сході: вбивати їм свого голову в загальному порядку чи помилувати. Своїх грамотних у них на той час не знайшлося, один тільки парубійко шістнадцяти років. Його й обрано тоді на голову, щоб сидів і писав казенний папір, як і всі, за двадцять пудів хліба на рік, — напівпастухівська ціна. Парубійко й сидів, і нікому шкоди від нього не було: до того ж дорослий робітник на письмових дурницях не пропадав, та й красти в такому віці хлопчина ще не навчений.

З примовками та з жартами відбувалося обговорення долі голови. Сам голова стояв тут-таки, для годиться із зв'язаними ногами, і хникав, догадуючись, що так і до пороття діло може дійти. Цим він ще більше сприяв веселошам громади.

— Та нам, — отпетовці відповідають, — і бити нема ко-го. Офрема-писаря бити, дак він же — диякон. А Іван над-то вже хлопчина гарний — совісно. Не маємо ми на нього злости...

— То як же тоді? — сторопіли з досади малюгінські. — Побіжимо тоді до Гончарів усією громадою, гуртом у них і покриємо!

Тут-таки полоненого голову розв'язали і, відрядивши його до Іванихи по бражку, вчинили бородаті отпетовці обговорення: йти до Гончарів чи не йти? Але тут один в'юнкий солдатисько скочив до найближчого дядька на спину й з спини оголосив наспіх радісну вість, ніби ці-лий полк перейшов на бік Ворів, з командирами й казан-ками.

— Гей ви, чорти! — загорлав він, витягуючи гусячу шию. — Хто за те, щоб Гончарам допомагати, виткни руку! — А що саме робити? — питали.

— Поорудуємо, а там уже видно буде! — доладно від-повів солдатисько.

Піднесено сімнадцять рук, полічених.

— А хто проти, щоб не йти? — виголосив самозван-ний голова.

Знову піднесено руки, шкарубкі й темні, наче облама-не гілля на сухій вербі, двадцять рук.

— Та ти чого ж, бабко, обидва рази руки підносиш?! — розлютився солдат на старенезну, що потикалася то сю-ди, то туди.

— Скрізь, ріднесенький, встигнути хочу. Щоб не зобі-дили, стара я... — проспівала бабуся. — Онде й Микитова бабка обидва рази підносила! Хіба ж я гірша за Мики-тову?

Кінець кінцем вирішили: пропиячити цей день, зара-хувавши його за гульовий, дванадесятий день. А попро-сять допомоги — відрядити чотирьох дядьків із сокирами, наказавши їм пресуворо: до смерті нікого не кривдити... тим паче, що й стоїть Отпетово в прихованому закутку, в низині: з маленького мало й вимагають.

...Та поки бушували кров'ю й сміховинами селища на-вколо Ворів, самі Вори в сум'ятті й тривозі проводили похмільний день. Літуча бригада і вся молодь рушила в

ліс, ведена Семеном та Жибандою. Попереднього ожвавлення й хвастовитих сподівань не стало.

Раптом клич пролунав: «Запрягай все село!» З полудня зарипіли вози на горяному узвозі з села: почався великий виїзд Ворів. День видався ненадійний, хмарний, спекотно вітряний; вихори куряви метушилися під тинами, кури чистилися на дощ. Стіною стали вигуки, вйокання та ущиплива лайка: кожен намагався лютішим за суїда зробитися.

Вже накидано було на вози ветхе селянське збіжжя. Поверх скринь з неносеним лежали поперецьязувані ликом козуби, поверх козубів — ікони, зв'язані стосом, ликом до лика, а на стосах посідали заплакані в передчутті батьківського лиха діти. За підводами йшли прив'язані корови, вівці, телиці — все це теж не мовчало. Але виїжджали неохоче: не вірив сусід сусідові в доконечність його рішення покинути насиджене місце життя. Все ж таки, виїжджаючи назавжди, кинув Афанас Чигунов у колодязь вбитого напередодні лизловського собаку, зрубав Гарасим-чорний черемшину перед своєю хатою, щоб уже не цвіла щовесни на радість ворожому поглядіві. Втікати від повітової розправи — було метою й причиною великого виїзду Ворів.

Вози йшли по два й по три в ряд, де була дорога; але декотрі їхали й по коноплях, і по льону. Не було особливої потреби толочити й нищити жіноче надбання — навмисне заїжджали в самісіньку гущину посіву, залишаючи глибоку просіку. З тим же почуттям гіркоти й розпачу розбирав Єгор Іванович Брикін, повернувшись у Вори, різблення ганку, плоди стількох зусиль і витрат.

На першу версту з надміром вистачило хоробрості й молодечтва; так само вихваляється й приречений, коли ведуть його на останнє місце, — заламуючи шапку набакир. Мовляв, скрізь земля, від землі не втечеш, і на кожній, незасіяній, лопух росте, і кожну землю заповіданс орати. Та хоч як галасували, намагаючись лементом викликати когось на відповідь, страхітливе мовчання стояло по навколишніх ланах.

На другій версті трохи ущухла, ослабла чоловіча відвага.

— Запалять нас... — сказала дебели жінка, що їхала з хворим чоловіком, і заплакала.

Чоловік її, закутаний і схожий на велику сову, водив запаленими очима і вже несила йому було припинити жіночине каркання.

— Зліпила баба коровай!..— забасив глузливо кульгавий дядько Лаврін, скручуючи козячу ніжку, і підхльоснув свого коня. Удар припав якось навкіс, злетіли два гедзі з конячої спини, але сам коник не наддав ходи, наче розумів, що нема такої причини в цілому світі, їхати дядькові Лаврінові кудись від рідного лану, по якому ходила ще прадідова соха.

— Хоч брехала б кругліше якось! — вів далі Лаврін.— Ми щороку вважай згоряємо, на тому стоїмо. Згоримо, збудуємося й ще ближче до річки підійдемо. Pokійника Григорія Бабінцова дід казав: Архандел-село за чотири версти від Кур'ї стояло, а ми ось за версту лягли. Запалють!..

І знову рюмсали діти, рипіли возові осі, гули гедзі, відстукували настрашені селянські серця повільні хвилини пройденої путі. Третю версту проїхали вже мовчки: верста як верста, радіти нема чого — луки, по луках квітоньки, осторонь дерев'яний хрестик над людиною, що загинула зненацька; горобці на хресті... Четверта верста трапилася якся крутояра, став накрапати дощик.

Падали перші великі бризки наступаючої зливи і в пилюку, і на колісний обід безсімейної удови Пуфли, і на казанську скриню бабки Моті.

Впала краплина й на кров'янистого носа дядькові Лавріну. І раптом побачили мужики: виїхавши з валки набік, назад повернув дядько Лаврін і з надмірним старанням захльоскав коника. Коник брикнув і прудко побіг. Обурились дядьки на кульгавого Лавріна.

— А я,— обернувся з підводи Лаврін,— розумієте, мужички... вогник у лампадці не загасив. То, не дай боже!.. Нехай уже краще...

За Лавріном повернув раптом і Євграф Подпрятів, косячи на дощове небо.

— Гей, ти, домонтарю...— з люттю зареготали вслід йому ті, що залишалися.— Може, теж лампадку залишив?

Подпрятів тільки рукою на небо махнув, і заторохкотіла його підвода по зсохлих грудках парового поля, як балакуча молодичка біля чужого ганку. Усі інші їхали далі вже похнюпившись і зовсім не швидко; у мрячній непевній даліні мало бачили втіхи мужичі очі.

Дощ посилювався, здіймався вітер. Повітря напружилосся, мов струна, товста й густого звуку. Кущі попригиналися, мов перед стрибком. Деревашелестіли про бурю. Вся валка зупинилася якось сама собою.

Раптом на підводі своїй, поверх скринь, підхопився

Сигнибедов. Він стояв на весь зріст, непідперезаний, і вітер задирав йому синю сорочку, показував людям тілистий, волосатий його живіт. І вітер же зашарпав навідріт йому бороду і ще гострішим став моторошний його погляд.

— Мужички, агов, мужички!..— закричав Сигнибедов розпачливо, силкуючись перекричати бурю.— Мужички... а їхати ж нам нікуди!..

Він урвав мову, наче дух йому перехопило вітром. І раптом усі одразу зрозуміли, всім нутром, кожною кровинкою виснаженого, змученого тугою тіла, що попереду нема нічого, що селяни без своєї землі, як віз без колес — одне й те ж, а позаду — тепла хата, на ній покрівля, а під покрівлею піч. Сигнибедов, скочивши на землю, страхітливими очима втупився в дугу своєї підводи. І вітрові пронизливо піддзвякувало невідомо чие щеня — таке смішне, з людськими бровами.

— Гроза йде,— строго сказав Супонев і рвучко повернув коня назад.

Це було знаком повертати назад усій валці, і за мить загуркотів шлях шаленими колесами. Мчали з бурею наввипередки, зсутулені й прямі, покірні й принишклі в тайниках серця. Ті — гризучи край батожила, ті — тримаючи розпущені віжки в розкинутих навхрест руках, ті — скам'яніло сидючи, ті — скам'яніло стоячи, ті з очима червоними від жаху, а ті й зовсім із заплющеними очима. Усі гнали безжально череватих і безчеревних шкап, які всі однаково задихались і хропли. Жінки сиділи скулившись, міцно притискаючи до себе дітей, і вже позагострювалися носи в них, і вже пополотніли жіночі губи, позакушувані зубами зсередини,— лихо наблизилося на помах руки.

І коли примчали вори на ту саму землю, з якою зв'язані були потом і кров'ю століть, сталася остання подія того метушого дня. Звідкілясь із-за рогу вискочила назустріч їм босонога Марфушка. Простоволоса, з головою, повною реп'яхів та різної колючої капості, вона з піднесеними руками вистрибом бігла згори назустріч тим, що мчали, але ніжність, невластива дурній,— дитячу радість задоволеної ніжності відбивало її обличчя і жалісно зведені вгору брови, і зламаний рисунок рота, що втратив раптом всю свою звичайну грубість.

— ...Женитка... знайтла... Женитка знайтла! — верещала вона й бігла просто на хропучих коней.— Нігтиками викопала, нігтиками!..— захлиналася Марфушка й по-

казувала свої величезні руки, скрючені так, наче й справді тримала в них красного птаха дурної радості, що поривається знятись і полетіти.— Мій, мій... хороший... любий, янголятко моє!

Попереду всієї валки мчав у парокінній підводі чорний Гарасим. Коні Гарасима — Гарасимові брати вдачею. Був лютий на Марфушку Гарасим-лимар за відпущеного Сергія Половинкіна. Він цикнув на коней, навіть не ворухнувши обличчям, і ті чорним вихором проскочили через Марфушку, поставивши тільки три копитні знаки: на носі, на грудях та на лобі.

І вже не можна було стримати ворів, які мчали щодуху, хоч і вгору. На розправу мчали, і жадали останнього молодецтва розгублені серця.

...Після зливи згадали про потоптану кіньми Марфушку й пішли ховати. Вона лежала у водовідвідній канаві, куди сповзла перед смертю, геть уся переламана. Хтось догадався зайти на Баранячий Лоб, де під березою закопано було Петра Грохотова. Босонога кричала правду. Витягнутий з неглибокої могильної ями, Петро Грохотов сидів, прихилений до берези.

А перед ним, на мокрій траві, порозставлювані були в любовному порядку всі Марфушині іграшки: різноколірні черепки з свинулінської садиби, розкошачена дзига, пучечок волошок та курячої сліпоти, клаптик стрічки й та житня перепічка, яку подав їй уранці богомільний Євграф.

Певно, розважала, як уміла, Марфушка мовчущого свого жениха. Виходить, судилося Петрові Грохотову стати Марфушиним женихом; поклали їх разом. І Сигнибедов, який клопотався чомусь більше за всіх, чоботом поскидав туди ж, у яму, всі відьмині іграшки. Відтоді й називано високе міцне під березою вже не Баранячим Лобом, а Марфушиним Весіллям.

II. НАРОДЖЕННЯ ГУРВЯ

Того ранку, коли прийшла Настя, вони довго сиділи на самоті. З'їли вже дві миски — вчорашніх щів та розтертого в молоці сиру. Настя розповіла вже подробиці всіх подій, що насунули на Заряддя й змінили путі його раз і навіки.

— ...Дудін-бо вибіг тоді з воріт, кричучи. Я не чула, зимові рами вже були вставлені в нас.

— ...дзеркала з «Венеції» вивозили. Татонько й каже:

«Хто ж так дзеркала вантажить! На першій ямі потріскаються!» А той обернувся та й сказав: «Не ваше діло, громадянине!..»

— ...голодували. Шуби вночі вкрали...

— ...татонькові сказали, що дім наш на Калузській на дрова розкидатимуть. Три ночі караулити ходив... Там і застудився.

— ...Катя на службу в Губшкіру вступила. Губшкіра!

Розповідаючи, Настя дивилася в підлогу, наче вона чимсь завинила перед Семеном. Але не тільки невчасна мить розділяла їх того ранку. Якби зустріч їх відбулася в місті, все було б інакше. І вже не Семен, а Настя була б сповнена цим дивним і тяжким почуттям відчуженості. Вся історія заколоту стояла в причинній залежності до страху перед містом, вершителем долі країни. В Настиному приході крилося порушення прямизни Семенової путі. Разом з тим несподівано виникло питання: та чи в ній найвища точка життя, про яку з солодким трепетом мріяв у дитинстві — біля Катушиногого вікна, в юності — на вулицях Заряддя, якими блукав, сповнений непевними хвилюючими передчуттями?

Супротивилася душа й не давала відповіді, але в самому відмовленні її од відповіді вже була відповідь.

Онися, мати, збентежена міським виглядом Насті, зустріла її сухо. До хати Онисія не зайшла жодного разу, поки в ній сиділа Настя.

Вітер порозганяв хмарні заслони, і ось на короткі хвилини сонце оповило землю несміливим, невпевненим теплом. Шматочки сонця падали крізь розтріпані шибки вікна просто на коліна Насті. Наче зрадивши сонцю, голосніше захропів Савелій, який відсипався на полу після вчорашнього хмелю. Семен відчинив вікно. Гурт людей підходив до вікна хати.

— Семена нема?

— Тебе!.. — пошепки сказала Настя, з мимовільним острахом відсуваючись од вікна.

— Посидь, я піду довідатись, — сказав Семен і вийшов на ганок.

Про що вони там говорили, не можна було почути, незважаючи на відчинене вікно. Настя заспокоєно заходила оглядати хату. Хата, яких тисячі: піч, а на вірбовці, що звисла з правого боку, сохло ганчір'я. Стопаний валянець виткнув носа з-під печі. Тарган, що повз по ньому, здавався безсонній Насті живим, здивованим оком.

Раптом хропіння згустилося й стихло, але навзамін

почалося тонке й пронизливе посвистування, наче гора дмухала в тоненьку щілинку. Настя здивувалася навіть, коли скотився до неї з полу не триаршинний хропливий чоловік, а напівсонний мужичисько Савелій. Він постояв трохи, потім перевів погляд на Настю.

— Чого тобі? — спитав він, лівою рукою протираючи очі, а правою знімаючи з вірьовки брудне своє ганчір'я й мацаючи — висохло воно чи ні.

— ...Я Семенова знайома, — злякалася Настя відвертого запитання. — А ви?

— Ми батько йому будемо. З Пітера, чи що? — діловито спитав він, сідаючи на поріжок, щоб узутися. — Жив я там, благородне місто.

— Ні, я з Москви, — сказала Настя й засміялася з його кумедної поведінки.

— Бовкнув щось? — з'являючись на дверях, спитав Семен, і Настя бачила, як стиснулися й розтиснулися Семенові кулаки. — На піч, батьку, йди, поки ми впораємося, — стиха сказав він батькові.

— Навіщо ти його женеш? — спробувала заступитися Настя. — Він кумедний...

— Не звіринець... на звірів витріщатися! — різко сказав Семен. — Та ще ось... треба буде тебе на мужика перетворити. В ліси нині йдемо, щойно й приходили за цим. Я тебе за брата видаватиму.

Настя дивилася і не розуміла.

— Мені перевдягтися треба?.. А навіщо? — Настя в задумі одвела очі, й вони стали ледь-ледь косуваті. — Ах, так! — раптом удавано засміялася вона. — Ну, звичайно! А скільки вас іде, багато?

— Багато, всі там, — сказав Семен. — Самих літучих дюжин вісім та додай наших сорок... от сотні три й набереться.

— А ж три?.. Звідки ж? — навіть сторопіла Настя.

— А нас двох не рахуєш? — Семен намагався жартувати, але тон його жарту був чомусь для Насті прикрий. Семенові очі склеплялися, хотіли сну. Жили на скронях різко проступили. — Ти посидь, тим часом я принесу щось передягтися.

Він пішов і тієї ж миті з полу виткнулася розкошлана Савелієва голова.

— Соромиться!.. Це він мене соромиться, — з лукавим зніяковінням зашепотів він, підморгуючи і вмошуючись так, щоб можна було спертися ліктями об край полу. — А я коли служив у панів у Пажеському корпусі, то й у

мене в самого благородства того — пий не хочу — було! В Аршаві, у вісімдесят сьомому році, обідом нас пригощали, ото частування! Князь Носоватов мій — із старшинством закінчив! — надто вже тоді сміхотливий був. З усього сміявся; побачить, скажімо, хоч би й мене, одразу ж — і-го-го-го-о! — Савелій зобразив обличчям, яке було обличчя в Носоватова, коли він сміявся. — Тут на обіді підходить він до мене, а в руці, це саме, бакар держить. І вже звичайно геть увесь уже той, під чаркою! «Пий, — каже, — звірю!» Вони нас, денщиків, звірями називали, щоб смішніше... — Савелій, добравши смаку оповіді, всіма своїми руками виражав тепер бурхливий захват перед тим чудовим часом. — «Пий, — каже, — звірю, за меншу братію! Тільки не моргни, — каже, — міцна». — «Це ніякісінького впливу не має, — відповідаю. — Не моргну, ваше сіятельство!» Та й хильнув увесь бакар до самісінького денця. Чотири доби я після того бакара лежав, не знаю вже, чого там було намішано. То він, любчик, мені власного лікаря прислав. Дуже добре лежати було, обихід, одне слово, харч! Я потім і в лікарні лежав не раз, та вже де там! Дві, голубонько, протилежні різниці, достеменний факт! — прокричав Савелій. І Настя не помилилась, гадаючи, що й тепер не відмовився б Савелій випити одним духом бокал носоватовської суміші, щоб полежати в тих же вигóдах чотири дні.

— Що ж він тепер... живий? — поцікавилася Настя, ніяковито відводячи очі від благодушних і тьмяних Савелієвих очей.

— Загинув! — урочисто випалив Савелій.

— На війні, чи як?.. — спитала Настя, тільки для того, щоб спитати щось.

— Авжеж, на війні! — образився Савелій. — На війні, бач, кожен зуміє. На дуелі! — і витріщив очі. — Через качку загинув.

Навіть незважаючи на втому, стало Насті цікаво, як це занапастила качка князя Носоватова, але в сінях пролунали покvapні кроки; Савелій миттю сховався. Зайшов невідомий Насті чоловік. В усьому в нього — і в хрусткій свіжості полотняної сорочки, і в поблискуванні сірих очей, облямованих густими й короткими віями, в усій фігурі, невисокій і дебелий, — відчулася Насті якась рідкісна удачливість. Коли він зайшов, наче вітерцем повіяло, — стрімливий.

— Вдома є хто? — він кинув картуза на лаву, і ледь ледь прищурилися на Настю його очі. Коли вони розплю-

щилися знову, в кожному оці було по усмішці; здавалося, казали очі: «Будь ласка, беріть у мене усмішок скільки вам заманеться, у мене на всіх вистачить!»

— Семена нема? — спитав він, трохи ніяковіючи.

— Він прийде незабаром, — вимовила обережно Настя.

— Почекаємо, нам не спішно. Будемо й без нього у знайомість заходити. Міщанин, місто Ямбург, Михайло Машистов... Жибандою прозивають. — І він винувато розвів руками, мовби показуючи: не його, мовляв, провина, що в нього таке прізвисько.

— А я з Москви приїхала. Мене Настя звуть, — ухилилася од відвертої відповіді Настя, покладаючись на догадливість цієї машистої людини.

Мишко відповів не одразу, а спершу якось покривив плечем.

— З Москви? Гнилизна, рівняючи до Петербурга! Себто, одне слово, їздити погано... вулиці криві! Француз у дванадцятому році за те й палив, що вулиці криві. Не спалив... Москву не можна спалити!

— А ви чим займалися? — не зрозуміла Настя Мишкового підходу до Москви.

— Ми, себто? Ми — лихачі. Тільки ми більше по Пітеру їздили. У Пітері люд кручений, а в Москві тягучий: нам Пітер більше підходить. Так воно, попоїздили ми! — сказав Жибанда, ляснувши себе по колінах і підвівся. — Миського життя досхочу зазнали!

Несподівано для самої себе підвелась і Настя, схвильована дурницею, що промайнула в голові. Вона дивилася на Жибанду й знала, що Жибанда віком старший, ніж Семен, та коли Жибанді двадцять вісім, Семенові не менше сорока. У Семена вуса й борода ростуть абияк, у Жибанди залишилися від вусів вузькі доріжки. Вона зніяковіла, збентежена своїми висновками, коли прийшов Семен, який приніс невеличку купку одягу. Лаштування до переходу в ліс, що почалося слідом за тим, відвернуло Семенову увагу й від чудного блиску Настиних очей, і від її несподіваного рум'янця, і від ледь помітної забарливості Жибандинових слів, коли він говорив у Настиній присутності.

— Хлопці за брикінською лазнею зібралися, — сказав Жибанда, пригладжуючи волосся.

— Та я майже готовий. Ось тільки її передягнемо! — Семен коротко зазирнув у Мишкові очі: чи знає?

Мишко знав, відвів очі набік.

— З нами панночка піде? — звів брови Жибанда, не дивлячись на Семена

— Еге ж, з нами, — і Семен пожував вуса. — Я тебе попрошу, Михайле, нехай її за твого брага вважають, га?

— Для хлопців, чи що? — спитав Жибанда, косуючи на ванькирчик, де передягалася Настя. — Так не повірять же, різномасні ми.

— Від різних батьків, — наспіх придумав Семен.

— Все одно не повірять... у розмові не витримати, — невідомо чому затинався Жибанда.

— А чому б і не повірити? — сказав позад них Настин голос.

Обидва обернулись. На дверях ванькирчика стояв стрункий парубійко років двадцяти, Настиного поличчя, мовби брат її. Хлоп'яче, бешкетницьке переважило жіночність її обличчя. Широка Семенова гімнастюрка, ловко підперезана ремінцем гнuzдечки, приховувала жіночі форми. Кашкет сидів глибоко на голові, з-під козирка сміялися очі. Вона вийшла й підхопила Жибанду попідруч.

— Гарний? — кивнула вона Семенові.

Жибанда незграбно висмикнув свою руку з-під Настиної руки.

— Личаки не на тебе, товаришу, — сказав він, оглядаючи Настю. — Та Фрол і гороб'ячі сплете. Ну, ачей все буде гаразд, Гурей.

— Гурей? — повторила Настя, прислухаючись до нового, нечуваного досі імені. — Ачей, все буде гаразд, Гурей, — сказала вона ще раз, і усмішка бризнула з її губ.

...За півгодини і воровські, й літучі подалися до лісу. Пісня не ладналася, гармонії не співали: подпрятоську вкрали в ніч розгулу, бариковську обілляли квасом тієї ж ночі, і вона охрипла, як і людина з перепною, в брикінської почали западати лади. Йшли й без того бадьоро, тягнути в мішках жіночі подарунки: різний зношений одяг та купи немудрящого, але поживного сільського їстива. З відчинених вікон засмучено дивилися припишклі жінки й дівчата.

Коли лісовики зникли під горою, воднораз позачинялися вікна, і безгоміння запало у Ворах. Здається, навіть і півнячого співу стало менше.

Ішов серед інших і Гурей, Михайлів брат; сподобався літучим цей новоявлений, боязкий і безвусий хлопчисько. Через Кур'ю проходили, зірвало вітром на мості картуза з Гурея й кинуло у воду. Той-таки вітер розірвав чорне обстрижене Гурееве волосся.

— Чорт! — сказав Гурей, Михайлів брат.

— Волосся чого відростив, у ченці готуєшся, чи що? — пожартував Юда, який ішов збоку.

— В молодиці! — досадливо фиркнув Гурей.

— Що ж, передягти тебе, то цілком за молодицю правитимеш, — схвально сказав ззаду Васька Рубльов.

Юду одразу ж якимсь дивним чином повабило до жінкуватого юнака Гурея.

— Личаки завеликі в тебе. Хочеш, давай ось мінятися, в мене новісінькі, — запропонував він, показуючи Насті чепурний, у порівнянні з личаковим, носок свого жіночого черевика. — Тільки каблуки ось я відбив... І додачу візьму, зовсім незначну.

— А яку? — спитав Гурей.

— Там побачимо! Не купець, торгуватися не буду...

За десять хвилин зовсім призвичаїлася Настя до становища Михайлового брата. Вона наздогнала Семена, який ішов попереду всіх поряд із Жибандою.

— А от і повірили! — посміялася вона.

Тільки тепер побачив Настю без кашкета Семен.

— Коси ж де твої? — майже злякано спитав він.

— А обрізала. Допіру ще обрізала. А тобі хіба що, шкода? — Настя різко засміялася.

— Далебі, й шкода... — протягло сказав він; а в глибині душі схвалив Настин вчинок.

ІІІ. СЕРГІЙ ОСТИФІЙОВИЧ ОРУДУЄ

Підбігають до самісіньких Ворів з того боку, куди сонце западає на ніч, глухі дикуваті ліси. Ніколи Вори призахідною тишею не милувалися, бо вічне в них поривання, морок, суперечка. Ліс наступав і воював у цьому місці з людиною. Його й рубали прадіди теперішніх з гнівною несамовитістю. Він і горів не один раз, а все стоїть, а рани погарів та порубок відшкодовувано прудким молоднячком. Жодного разу не бачили Вори, що там, у західній стороні.

Набігав молоднячок на неорані поля, на покоси, мовби дражнячи, що нас, мовляв, не перерубати!

Попереду бігла берізка, а слідом за нею поспішала ялина. Так не пропадали ні попіл, ні тріски: з праху вибивалося життя. Ліс простував на Вори. Біля самісінького колодязя, що навпроти супоневського палісадника, почав веселенький березнячок лізти. Хоч як виламувала його жінота на віники, ревно кучерявився щовесни й не гадав, що за зухвальство порубає його хто-небудь сокирою.

Вийти за околицю — з трьох боків простяглася щільна смуга лісів. На версту йшов стягою веселий ліс, білостовбурний, з голосистим птахом та бистрою звіриною. А за стягою берізок ставали непримітніші стежки, несходиміші хаші, — з самісінького кореня ялинник гілля розкидав. Заступав проходи людині тут похмурий сторож, темно-синій ялівець. «Який у нас ліс! Сидяга, хапло-ліс, — з люттю казав, бувало, дядько Лаврін, чорним словом припечатуючи свої міркування, і показував слід від кулі, що пройшла на вершок вище від кісточки. В давній молодості, з дурного розуму, надумав від рекрутчини ховатися в цих лісах Лаврін.

Звір по цих нетрях водився похмурий, одинокий, боязкий. У дідівській пам'яті залишалося, як наїжджав стріляти дося в цей ліс молодий Свинулін з приятелями. Взимку за Дуплею вив вовк. Навесні зникали корови, що відбилися од череди, — думали на ведмедя мужики. А попузінські хлопчаки, ближчі до лісу, щороку притягали цілісінькі виводки лисенят та іншу миршаву молодь. Лисенятам обрізали вуха й значених пускали назад, решту намагалися приручити, але здихали звірі й птахи, в'янучи з туги за лісом.

...За Дуплею пішов гінкий ліс, темний і замшілий. У ньому піщані горби чергуються з ярами; покопано їх темними хитромудрими ходами, заселено нічним звіром, борсуком. Тут сонце рідко, — борсуча держава тут. І про що шумить верховіття нічного лісу, відомо тільки їм.

Люди по-борсучому влаштували своє життя. Такі ж земляні нори, тільки просторіші, обладнані не борсучою нерозумною лапою, а заступом та сокирою. Оточене з двох боків трясовинами, було це місце найбезпечніше в тому краю. Сюди й прийшли люди, вихідці з Ворів. Було їх не більше сотні, але кількість їх незабаром збільшилася внаслідок обставини, непередбаченої й тому скорботної для повіту.

У повіті знали вже про подію в подробицях, розказаних Васятком Лизловим. А Васяткові Лизлову, який сам на силу врятувався від смерті, і муха, що сиділа на щоці вбитого батька, уявлялася завбільшки з гору. З його слів виходило, що майже весь південно-західний край повіту став на диби й показує місту ведмежі пазурі, що в заколотників і гармати, й кулемети, що навіть і діти, й жінки лютують, ідучи в щільному строю з чоловіками, скрегочучи зубами й несучи смерть. Невидимі уста поширювали неймовірні чутки і про десять тисяч озброєного селянства,

і про широкі їхні плани. Навіть з'являвся в них сам пугачовець Кривоніс, нібито воскреслий заради такої нагоди поколобродити серед живих.

Повивішувано відповідні оголошення, а в губернію надіслано найдокладніше донесення про події у Воровській окрузі. Переляканий товариш Брозін, який складав донесення, сам зіпсував усю справу. В телеграфне донесення заради образності стилю вставив він щось там про російську Вандею та про мужицького Бонапарта. А ще вказувано, що подальше мовчання губернії буде незмивною плямою на їхній сукупній роботі.

А в губернії подивилися скоса. Голова губвиконкому, сам мужик, дочитавши до натяку на Бонапарта, похитав головою, на Вандею — знизав плечима, а коли згадано про пляму, навіть засміявся, згадавши, що за давніх часів був плямовиводжувачем Брозін. У секретній відповіді запропоновано справлятися власними засобами, коли вже не зуміли ладнати з мужиками.

Саме тієї неспокійної пори, через три дні після приходу Васятка Лизлова, каменем упав у повіт Сергій Остифійович Половинкін. Спокійний і похмурий, він з'явився на засідання повітових властей. Там, обминаючи власну історію й ставлячи після кожного слова крапку, повідомив він, що не про тисячі тут ідеться, а всього лиш про якусь там сотню. Далі товариш Половинкін запропонував дати йому півроти хоч би з тих червоноармійців, що відбувають гарнізонну службу в повіті. З їхньою допомогою сподівається він припинити пожежу при самісінькому початку, бо, мовляв, пожежа та не має під собою ніякої політичної підкладки і являє собою тільки певним чином помсту за відчужені в села Вори Зінчині луки; так сказано було в протоколі того надзвичайного засідання. Але в протоколі не згадувано про таке одне дуже ущипливе запитання, поставлене товаришем Брозіним наприкінці засідання: яким чином вдалося товаришеві Половинкіну вимкнутися з подібних неприємностей у живому вигляді, коли всі інші товариші чесно загинули на місці свого обов'язку? Сергій Остифійович запитання зрозумів і, підійшовши до усміхненого Брозіна впритул, ривком розкрив на грудях гімнастюрку. Один з гудзиків відлетів і вдарив Брозіна в щоку, і тільки тепер зрозумів Брозін, чому, розповідаючи, Половинкін дихав так тяжко і якимось дивно стенався тілом. Геть усі груди Сергія Остифійовича, від підборіддя до пупка, являли собою одну розбухлу синю рану, роз-

дряпану якоюсь несамовитою п'ятірнею в кров. Після цього Брозін уже мовчав.

Справді: зринали в Половинкіновій пам'яті страхітливі ночі з минулої війни, коли був фельдфебелем, — ночі, напоєні жахом, коли рвала, кричала й кусала все навкруги одушевлена людським безумством сталь. Але страхітливіша від сотні їх була одна оця, коли стиха дзижчали комарі, й невиразний, свербливий біль підповзав до голови, дратував розум. Гостріше ввійшло в пам'ять, як стояв він голий, прив'язаний до дерева, й косував очима на свого власного носа, на якому, повільно переставляючи лапки, набухав комар. Геть увесь світ з усім, що є в ньому, заслоняло тоді від Половинкіна червоне комарине черевко. Потім, коли його звільнили, він голий біг до Мочиловки, стогнувши й підстрибуючи, на бігу стираючи з себе комарів, що обліпили його щільно, мов сукно. Тоді ще блискавиці зовсім облутали небо палахливим поривчастим павутинням. Знаменитому здоров'ю Сергія Остифійовича покладено край тієї ночі.

Півроти Половинкіну дали, а Брозін залишився на самоті з своїми невтішними думками. Кількість його оголошень на стінах і парканах набагато скоротилася, а ті, що залишилися, розмокали на дощі. Повіт занурився в морок, безгоміння й трепетне очікування якогось останнього удару.

Тим часом Половинкін вів свою півроту швидким маршем у замжичену долину. Погода змінилася. Дощі пороз'їдали шляхи. Взуття половинкінського загону — личаки, постоптувані чоботи й навіть розмаїті жіночі черевики — придатне лише на те, щоб стояти в караулі, зовсім подерлося й тільки обважнювало стомлені ноги червоноармійців. Біля Бедряги, одразу ж після переходу залізничної колії, почалося ремство. Від Бедряги до Сускії вісімнадцять верст, тривав мовчазний поєдинок поглядів між людьми й Половинкіним, який їхав верхи. Біля Сускії справу розв'язано безкровно й просто.

Сускія оточила себесто рогатками, а на жердині біля картопляного поля метлялася на мокрому вітрі чорна ганчірка — знак бунту, чуми та всілякого іншого лиха. Колись славилася заможна Сускія величезними кінськими торгами, бубликами та залізними виробами, тепер одне тільки залишилося від колишньої слави: на пригорку Сускія стоїть. У щілинах тинів та по закутках Сергій Остифійович побачив визируючих дядьків і зрозумів, що й до Сускії докотилася людська пожежа й що вона приєдналася до воров-

ської справи. Це передвіщало непередбачені труднощі; Сергій Остифійович посмикав вуса, й, наказавши спочити та закурити, в кого є, відійшов набік.

Дощ припинився. День заходив позад села, і з-під гори видно було всьому половинкінському загоні чорну важку пляму сусаківського храму. По низу хмарного лівоворожевого, із золотявинкою, неба йшли смужкою розтелепуваті верби, трохи вище бовваніли берези з шпаківнями. Вище за всіх владарювала довга, вбога дзвіниця, схожа на Василя Щербу, хто його знав, коли він стоїть, мовби зачудований.

Більшість у загоні була родом саме з Сускії, все з богатеньких: вони похмуро придивлялися до села, на яке за півгодини мали рушити цепом.

Один похитав головою і сказав:

— Злиняємо ми тут.

Другий прищурився, пихнув димком, притулив руку до очей дашком і раптом виявив:

— Братці, та на дзвіниці ж у них гармата!

Справді, на дзвіниці чорніло щось пряме й довге, скероване, як здавалося тому, хто це виявив, просто в їхній бік. Зайшла мова про призначення того довгого предмета, а що всім хотілося дістатися додому на свято, на пироги, навіть без голосування, схвалено рішення, яке перетворило на безславну невдачу весь половинкінський похід.

Сергій Остифійович — він стояв трохи осторонь, — спробував стріляти понад голови тих, що з піднесеними руками бігли до села. Але наган заплутався в ремінному шнурку, а рука тремтіла... До того ж дві осічки, третя куля ворухнула жовтий кущик дикої горобини, четверта розбризкала калюжу, а решту вистріляв ще колишній власник нагана.

Закусивши вуса, Половинкін побіг назад, до уловини, де залишив червоноармійця з конем. Той — молоденький і чорновусий татарчук, — усе ще тримав за вуздечку половинкінського коня, що стриг вухами. У біготливих татарчукових очах світилася блудлива винуватість.

— Либонь, і ти туди хочеш?.. — проскрипів Половинкін, підскакуючи до коновода.

— Стрільай! — сказав татарчук і розкрив ватянку, вдягнувши просто на голе тіло. — Стрільай, товаришу комісар, — повторив татарчук, і на обличчі його промайнула мовби тінь табуна незагнузданих коней. — Моя село Саруй на тому боці... — і чесно кивнув на Сускію.

Половинкін відвернувся. Розмокле картопляне поле душно пахло картоплинням же. Сергій Остифійович зірвав ромен і розтер його в пальцях.

— Тікай, дияволе!..— сказав він, не дивлячись на тартука, і пхнув його в плече.

Той здригнувся, огледівся й побіг з улововини геть, спотикаючись на грядках і кричучи щось своєю мовою. Нудотне, до сліз прикре почуття охопило Сергія Остифійовича. Груди боліли, і спина боліла, і все боліло,— руки відмовлялися тримати поводи. Він так бив коня, наче хотів умчати від болю, і шкодував з усією силою мужицького розмаху, що не залишилося жодного патрона в залізній іграшці, що теліпалася на правому боці.

...А перекинчикам тягла рідня сир, сметану, запашні житні перепічки. Якась старезна й беззуба бабуся подарувала гармонію, що залишилася від сина, вбитого під час царської війни. На ній після дводобової гулянки і грали перекинчики всю дорогу, шістнадцять верст до Ворів, вливаючись поповненням у Семенове військо.

А незрозумілий предмет на дзвіниці, виявилось, був драбиною, по якій лазив видзвонювати вечірні благівісти гусаківський паламарчук.

ІV. ПЕРША НІЧ БІЛЯ ВОГНИЩА

На тому місці, де продзвеніла Семенова сокира, ліниво обрубуючи суху гілляку, постояли люди з похнюпленими головами. Чудово шуміло у верховітті, скупно окрашеному призахідним сонцем, дуже далеко кувала зозуля; люди слухали. І в кожного тужно стискалося серце, коли зрозуміли, що тільки один звідси залишався вихід.

Тут-таки взялися до діла з такою запопадливістю, як не працювала ніде ніяка артіль.

Подохав замшілу тишу бору лункоголосий спів сокир, і відходила з цього місця в далекі глибини тиша. Стрімливо вдиралися люди в борсучі нори, укріплюючи ходи дерев'яними розпорами. Скрипів супісок на заступах, весело бризкала сира запахуща тріска. Невдовзі дивилися лісові піски проваллями та ямами. Двоє борсуків попалися в них. Перший вислизнув просто поміж ногами в Федора Чигунова. Другого забив заступом Єгор Брикін і, сівши навпочіпки, довго дивився у вічі конаючому звірові. Навіть напався за це на Брикіна чорний Гарасим:

— Кинь, Брикін! Налюбувався, та й годі...

Але Єгорові Брикіну й самому набридло дивитися. Не було в борсучих очах нічого, крім нерозуміння: навіщо, мовляв, знадобилися тихі й тісні, похмурі нори цим дужим, що не люблять тиші.

Наближаючись, віяла вже мокрим холодом ніч, а все ще тривала робота. Та з першим туманом, що здіймався, здавалося, від найближчих білих березових стовбурів, затріскотав у вогнищах берест, і рясний дим сповив розчищену галявинку. Над вогнищем повісили варитися громадську кашу в казані, вивернутому з лазні Пантелія Чмелюва.

Про плани на майбутнє спробував почати розмову Жибанда, його слухали мляво. Сидячи навколо вогнища, люди дивилися на вогонь, що перебігав по сухій ялівцевій та сосновій глиці. Дивлячись на вогонь, всі думали про одне й те ж. Про це й зайшла мова, всупереч прагненням Мишка Жибанди утримати її в площині бадьорості й надій.

— Вмирати легко, — сказав Прохор Стафеев. — Легко й не гірко. Нема в смерті смаку — ні гірко ні солодко.

Чужані з літучих знетямлено повернули голови до старого. Юда навіть пожартував стиха, але так, щоб почув Прохор.

— Це дідусь тінтіль-вінтіль забріхується...

А Прохор торкнув прямою долонею білу свою з жовтизною старості бороду й пояснив неголосно й виразно:

— Людина — мов та квітка. Як народилася — помирати почала. Вона все життя й помирає, відбавляє од себе цвіт день при дні. Вона народжується на те, щоб померти! — і Прохор стиха посміявся на роззявленого рота одного з літучих, котрий слухав з уважним подивом. — Людина — мов та квітка! І коли притомляться її очі ясний світ бачити, самі вони темного світу схочуть. Декому навіть цікаво, як це воно буває! А стрибати йому тут не доводиться.

— Ну, про це ти брешеш, дядьку Прохоре, — сказав Юда, прикурюючи від димучої головешки, і губи в нього враз потоншали. — У мене випадок був такий, що й зовсім навпаки!

Ніч обіцяла довгою бути, а каша ще не скипала. Призначений загальною думкою на кухаря першої ночі Єфим Супонев, чортихаючись через жароту, мішав кописткою в казані. Умовляти Юду не доводилося. Посмикуючи кавказького свого ремінця, сам він почав свою розповідь.

Сибірний час був!..

Гнали нас поїздами цілими від моря й до моря. Минулого року це сталося. Приходить комісар одного разу: «Закінчуй,— каже,— розрахунки з бабами, в кого є. Завтра вологодський хліб їсти годі. Там, бач, біля моря ще якийсь пухир царський завівся, його й кінчати...»

Наша батарея моментальна. Зранку — гармати на передки, марш-марш на станцію, по морозцю. Нам теплушка випала ще ціла: в передній половині — коні, в задній — ми, четверо іздових. Хлопці всі, як один: щодо жіноти чи там випивки — дуже люд проникливий. На станції тільки дві доби й простояли, а там попливли снігами.

Вісімнадцятого грудня, як зараз пам'ятаю. Весело їхали, у нас, бач, і грубка, й вогник, а за стіною — сніги, сніги. Дні вітряні — ночами так, здається, просто скрипіло повітря в полі. Ну, звичайно, й жіночки скрашали солдатські нічки. Прив'язне та чи та: «Візьміть та візьміть,— просить,— до чоловіка альбо по хліб там їдемо...» Ну, відома річ, солдатисько, сказати по-нашому — вільних поглядів людина.

Одного разу під'їхали до станції, морозяний вечір. Сніг падав наче по мірці: впаде й нема, впаде й нема. Паровозисько воду пішов набирати, двоє наших дрова красти подалися. Прокинувся, виходжу. «Яка станція?» — питаю. Відповідають, щось подібне до «Бултихай», не розібрав спросоння. Тут підтягли нас трохи ближче, заходилася нас усіяка голота обсідати. Якийсь дідуган — здоровий, чорт,— мало не в бійку на нас ліз: «Пустить,— кричить і костуром у двері гамселить,— хочу вмерти на теплих луках. Я,— мовляв,— право маю, я батьківщину рятував...» А як глухому пояснити, що давні заслуги не дають права на проїзд у салон-вагонах таких, приміром, як наш! Аристарх у нас був — от сміхотвор! Він підходить та й каже: «Відійди, папашо, а як ні, то я тебе з'їм!» Старий тут круть-верть бородою: «Мене,— кричить,— не можна їсти! Три медалі маю та хрест!» Аристарх у відповідь йому: «Медалі ці нас не обходять, а хрест, коли срібний, можеш продати, як застарілу річ, та й випий за наше здоров'я!»

Бабусі тут іще до нас потикалися. Ми бабусь тим же алюром у два хрести! Який з бабусь навар? Раптом підходять до нас дві жінки, ось, мовби, жидівочки. У матері — вусики ледь-ледь, та ще така собі, нічогенька. А дочка — панночка, чорнявенька, дуже приємна, як пружинка.

Знову ж таки й носик грайливий. Тут місяць зійшов, дуже добре я їх роздивився обох. І, найголовніше, анічогісінько при них, окрім клуночка в матері та футлярчика такого собі в дочки.

«Чи не пустите, — кажуть, — нас до наступної станції доїхати? — і знов якесь таке місто назвали. Я ото стою отак, чухаю за пазухою. Аристархові ж, певно, молоденька до вподоби припала. «Залазьте, залазьте, — каже. — Тільки от у нас конем пахне, та зате наш салон без зупинки піде, й тепло!» Двері розчинив ширше, все тепло випустив. Я до нього підходжу: «Що ж ти, — кажу, — не спитавши, справи вирішувеш? Ти колективно постановляй!» Аристарх моргає мені: «Будете задоволені! Не супереч». Сам же він і втягнув їх у теплушку: дочку — ту ніжніше, а матір я-ак не смиконе за руку, то вона, бідолашна, й простяглася... Жартівник був Аристарх!

Тільки-но ми їх забрали, підбігає гімназист у світлій шинелі, учень, одне слово. Встромив руку в дверну щілину, не дає зачинити. По хліб іде, бач. Мати в нього там помирала з голоду чи сестра, забув уже. Як осиковий лист тремтить, мов бита жінка, «Пусті-іть...» Ну, посміялися ми, такий прудкий!

Не встигли ми й грубки розпалити, рушив поїзд. У полі негода, сніг, свист і місяць до того ж, а в нас форма теплінь. Ніде мені за все життя так домовито не було, як у теплушці отій: і каламугно якое на душі, і солодко! Підійшов я до віконця: «Місяченько, — кажу, — бач як викруглився. І чого він, дурбило, стовбичить!» І тут бачу: у вікні руку видно без рукавички, в сірому рукаві, гімназистова. Я й догадався: не стерпів хлопчина, ногу поставив на дерев'яний полоз і висить. У нас теплушка така «кримського зразка» — хлопці жартували. Ну, нам хіба що! Нехай висить, та й зігнати ж його нізвідки.

Я захопився шаблюкою дрова рубати... Аристарх тут-таки матусі своїм ліжком поступився, сам підсів до дочки на дрова, скручує козячу ніжку, заходить у розмову: «Якого роду та якого заводу, галу-балу... як звать... що у вас там у футлярчику, який предмет, одне слово?» Панночка попервах усе на матір косувала, а тоді довірилася. Розстєбнула футлярчик, у неї там скрипка, на саму на неї й схожа, худенька така з носиком, тоненька. «Награваєте, значить? — каже Аристарх, а сам мружитьсь, мов той кіт. — Дуже добре, романець, приміром. Ось у нас Петров на балалайці бренькає, а виходить, одне слово, сірість наша!» — «Чому ж сірість? — сміється панночка. — Тепер усе

гаразд буде: одне слово, загальна освіта!» — «Та де вже нам, — Аристарх каже, — ви ось книжки читаете, а ми огірки їмо!» Панночка з скрипочкою тільки сміється, носовичком носа тре.

Потеревенивши з нею отако-о, по-щирості, пішов Аристарх у темряву, до конячих кормушок, нас туди ж кличе. «Даваймо, — каже, — на сірниках тягти, кому починати першому». Ми чотири сірники в шапку покидали, за Петруху Іван витягав.

А Петруху тим часом до панночки підсадовлено було, щоб не нудьгувала. До розмови, звісно, був малоздатний Петруха, він і попросив, щоб на скрипочку пограла. І тільки-но ми сірники повитягали — мені ще першому випало! — чуємо: звук іде. Я вискочив та й сторопів: грає панночка на скрипку й очима в грубку дивиться, на червоне вугілля. А звук простий, ніжний, так і хапає. Сів я тут на дровинячку. «Почекаю, — думаю собі, — поки скінчить». До терпіння змалечку ж привчені.

Чого тут лиш не було! То, вважаєш, троянди в очах квітнуть, то ще щось таке, приємне й кругле себто. Вусата вже й хропе, а ця все пурхає, пурх та пурх. Геть увесь я просто як облуплене яйце сидів, не смію рукою поворухнути, совісно. І скрипочка ота — пальцем роззавити, хрустка, а такий звук! Прикро мені стало, от-от зарюмсаю. Підхопився з місця, поткнувся до Аристарха, а той стоїть з білим обличчям, ну так от наче пляшечку струснули й осадок наверх сплив. Тут ми через міст переїжджали, гуркоче міст. «Це вона про мене грає...» — шепоче мені Аристарх, а я його не чую: в самого вже все обличчя навиворіт вивернуте. Раптом смикнуло мене до віконця. Підійшов — бачу, залізна поперечина тут, а руки, бач, нема...

Отак увесь перегін і програла нам. Мені воно, звісно, найприкріше було... А вітер іззовні справді дуже сильний був. Просто крізь щілини обпікав...

— Це вона з хитрощів грала, — сказав Андрій Подпрятков.

— Докорити хотіла, — додав від себе Юда.

— Нікчемна дівка, а мужикові тужба́, — вилаявся Супонев, виливаючи в кашу смалець.

— А хлопчина зіскочив, чи як? — не одразу спитав Прохор Стафеев.

— Авжеж... певне, самому темного світу закортіло! — огризнувся Юда, і жовна насмішки застрибали в нього на щоках.

В куцах на узліссі кричав нічний птах. Було в пташи-

них криках щось таке, що змушувало щільніше зсувати брови й пильніше придивлятися до наймізернішої цятки, що траплялася перед очі.

— Каша готова! — оголосив кухар, облизуючи смачно паруючу копістку.

V. ДРУГА НІЧ БІЛЯ ВОГНИЩА

Насті такого й треба було Семена.

Там, у Зарядді, вдень і вночі думала про те, що обрушилося кам'яним дощем на благополуччя секретовського дому. Коли згадувала змарнілого від даремних турбот батька, згадувала, як з нього знущались, і Секретов мовчки сприймав паплюження, — душив Настю жаль, туманилася й ненавистю затьмарювалася свідомість, мовби сліпнула тоді... та сил для великого розмаху помсти не було. Настина душа тліла чадно й марно.

Тоді надійшов лист від Семена, якого він надіслав тільки-но повернувся до Ворів. «Якщо дуже голодно живеш, приїжджай, хліб-то вже щодня їмо!» Вона згадала його, напівзабутого серед повсякденних турбот про шматок хліба, і раптом набула смислу їхня юнацька гра в кохання. Місто дедалі глибше занурювалося в імлу. Коли після батькової смерті виникла можливість покинути Заряддя, Настя не розмірковувала довго; їхала до Семена мовби в напівсні. Пам'ять дбайливо зберігала його колючі, сповнені погроз, розмови про місто; вона не забула також і його люті того скандального вечора заручин... Здаля уявляла Семена кучерявим личаковим богатирем з лубочної картинки, який, наче той Самсон, руйнує підпорки радянського неба. Там, серед волошкових просторів, нехай потемнішають його очі від кохання до Насті, і що темніші стануть, то зліша його сила, то ситніше душі... Одне слово, їхала запліднити Семена на подвиг ненависті, щоб вибухнув, знищуючи все навкруги.

На ділі це мало інакший вигляд.

Щоправда, в личаках був, але пахли личаки зовсім не так, як визначали мрії. Його стрижена голова здивувала й охолодила її першої ж хвилини. Зате слова, які він казав, пекли Настю дужче, ніж ті, що придумала для нього, стоячи в теплушці й дивлячись під укіс. Семен все одразу вгадав і холодок свій до Насті зберіг до самісінького кінця.

Та й ті простори, на яких вимальовувала Настина уява палахливо спопеляючі хвилі мужицької пожежі, аж ніяк не відповідали дійсності. Небо було дикіше, ніж у мріях,

а мужики дивилися на поточні події своїми очима. Мужикові так: Гусаки забрали Зінчині луки. Гусаки — радянські. Одна половина міста схопила другу за горло. Мужик очікував, чи не розсиплеться місто від усієї тієї нищівної штуки на остаточний порох. Тоді те, що залишиться, пустити вогником, — ото дружно візьметься кропива зарощувати спалені місця! Прищуреним оком вимірював мужик близькість того дня, коли, нехай через вогонь і кров, Зінчині луки повернуться в руки законного володаря.

Настя спробувала розповідати, як ходив Петро Пилипович продавати останнє, що залишилося в домі, — Настину шубку. А Семен незвичайно яскраво згадував інший страшний триколірний день; білий сніг, сині околиші козаків, багрово-червону спину свого батька. Яв'я ніколи не наслідує сни, — Настю ошукали її надії.

Тоді своїм трохи косуватим поглядом Настя помітила Мишка Жибанду. Семен став потайний і підозріливий; прізвисько Борсука, дане йому згодом, якнайдоречніше пасувало йому. Жибанда влаштований був інакше: душа його мала мовби скляну накривку, і Настя бачила в ньому все, чого їй було треба. Потай вона прагнула, щоб саме Семен став як Жибанда, і з Жибанди вона майже не зводила задумливого погляду протягом усього дня.

А геть увесь другий день не змовкали сокири. Почалося з самісінького світанку. Дятел угорі побачив сонце і вдарив дзьобом. Знизу йому відповіла таким же стуком сокира. І знову люди копали землю, заглиблювались у нетрі. Надвечір уже вкопано в землю два зруби з тридцяти намічених і влаштовано розвідувальну криївку в дуплі горілого дуба.

І знову ніч проводили люди біля великого вогнища. На кухаря другої ночі одностайно намітили Луку Бегунова. Він поморгав прищуреним повіком і раптом оголосив, що варитиме юшку, а не кашу: до каші, мовляв, у нього навички нема. Бегуновському намірові не супротивилися. Розмова з жінок перекинулася на місто. Мишко Жибанда обтісував кілочок осторонь. При одному з вигуків він устромив сокиру в зрубану ялину і, підійшовши ближче, розповів.

ПРО НІМКЕНЮ ДУНЮ

— Живши в Пітері, я лихачем був... веселий час! Батько мав візницький заклад, заможний був. Коней на дві зміни пускав — ставити нікуди. Різну гніль і возили, але

грошовиту: по півсотні в один кінець платили! Я в батька одинак був, мене батько жалів. Я й виріс он який, на дармових хлібах. Столярувати почав, та лінощі обсіли. Все не міг кусок до куска підігнати. Ну, відома річ, погулював на стороні... Жінота мене янголятком називала за чуприну. Це справді, я волосся люблю, волосся прикрашає людину!

Тільки як минуло двадцять чотири роки, почало янголятко чаркувати. Тут у нас влітку Кир'як розрахувався, старший лихач. П'ятнадцять років у батька на козлах просидів... Як оце зараз у мене в уяві той вечір. Татонько перед кіотом молитися, а я увечері з маскараду йшов, п'яний, червоним чортом виряджений. Батько, бач, про мої діла мало знав. Уроїлося мені в голову до батька в такому вигляді у вікно влізти. Я пальто під віконечком тут скинув, надворі, вікно відчинив потихеньку, ноги всередину звів та й гарчу. Татонько останнього поклону поклав, підходить до мене. Я ще дужче загарчав, а він мене цап сюди ось, звідки вуса ростуть. Дуже невдала вийшла історія, а я гадав, що сміятимусь до колькок.

Червону шкіру, чортову, він з мене здер і хотів навіть узятися до моєї власної... Дуже невдала історія, просто сказати!

Наступного дня повів він мене на стайню. Думаю собі: «Вчити хоче»; взяв гирку в кишеню, і це на батька! А він каже: «Будеш тепер лихачем, привозь мені щодня п'ять карбованців, решта твоя». Я йому в ноги, як ведеться: «Дякую, батечку. Я вже, кінці з кінців, хотів руки на себе накласти. Заїла мене нікчемність!» Сунув мені на це дурня Іван Ісайович, засміявся. Хороший був старичок, з двома пітерськими архієреями у великих дружбах перебував. «Вибирай коня!» — каже. Я й вибрав собі Кир'якового Кудеяра. Чубарий жеребець, і хвіст кучерявий, і грива кучерява, на переборку в найвищій мірі чисто ходив. Генерал Єлзаров фотографію зняв з Кудеярових ніг, потім повів сив у себе на стінці. Тільки рік і попоїздив Кудеяром Кир'як...

Коник був! Ні води, ні вогню не боявся! У котрогось там наритник у ходу на чверть відскакує, на моєму — мов пришитий. Зате вже лоскотливий був — рукою не торкнутись. Та що вже — без батога коней водили! На такому ось я й виїхав, по давніх місцях спершу, де й Кир'як возив. Якогось лікаря возив з Сергіївської, п'ятдесят дев'ятий дім. Тоді ще баронесу Кіль возив. У спині не згиналась, відьма, а голівка манюсінька — наперстка покладеш, а вже голці й тісно стане. Тюп та тюп, бувало, кістки боялася розсипати. Кінці з кінців, тоскно мені з ними стало. Лікар

теж полюбляв по версті на годину їздити. Їде та все розкланюється, шикую пускає. А кілька ота... І сам-бо з ними обволочився геть увесь! Перейшов я на нічну зміну.

Слід сказати, одягався я дуже чисто — при маніжці й таке інше, годинник, звичайно, пояс персидський, бо лихачеві, як і циганові, пояс найперше діло. В холод маніжки, звичайно, й не видно, та вже чин вимагає. В їжі я себе не обмежував — інколи їв краще за тих, кого возив. Ну, звичайно, від хорошого життя душі якось легко стає, весело. До речі, під Кудеяра в нас і коляска чудова була: з Відня, перший сорт, п'ятсот карбованців, лакована буда, металічні кільця... Любо глянути!

...Одного разу стою біля Петергофа — ресторану. Раптом виходить двоє. Він — щеня зовсім, гниль, і п'янісінький. Капелюх зліз на носа, а пика... Наче просидів ось хоч би й Тьошка на пиці в нього цілісінький день. А вона — панночка маленька, прудка така, вогниста — *егуаль* по-їхньому. «Можеш, — питає, — їхати?» Я відповідаю, що, мовляв, летіти можу. Вона каже: «Лети, Микулай, на острови!» Чому Микулай, коли Михайлом хрестили, не знаю. Тільки ж ображати ся лихачеві не дозволено. Втягла вона щеня своє під руку. «Рушай!» Я тільки віжкою ворухнув — наші машистівські коні славилися, машині, одне слово!

Доніс їх Кудеяр легкома. Сподобалося панночці. Вона, мабуть, німкенька була. «Добре, — каже, — Микулай, їздиш!» А я навіть образився: «Що ж, — кажу, — хіба в нас і душі нема, коли безсловесна наша робота?! Слава тобі боже, Столипінові подавали!» Туг вона дістає мені карточку. «На, — каже, — тобі карточку. Будеш мій», — та й пішла. Карточку я поклав за пазуху, там її й забув. Гаразд, мовляв, нема чого дивитися. Знаємо, й твоє діло підневільне, свого імені не маєш, а тільки так собі, панська підстилка.

Познайомився я в такий спосіб із нею. І справді німкенька, Дунею звали. Жила з сестрою, взувала-вдягала її. Та, сестра себто, не те щоб дурненька, а просто розуму на життя бракувало. Бідно жили — готель Мінтекарлово. Тільки в них і майна того було — гардероб великий та біленький собачка. А дружелюбно жили з сестрою!

Разів сім, по суботах більше, я її з щеням катав. Щеня оте — домовласників син, з Кірочної вулиці. Батько булавками торгував, а будиняку відбехкав — аж-аж! Кінці з кінців, швидесенько вона його вивітрила. Тільки я по п'ятдесят за один кінець брав.

Поласився тут на Дуню дров'яник один. Веденеев, — сурійозний, диявол. Невеличкий на зріст, у золотих пенс-

нях. Баржі дров'яні ганяв, добрячої їзди вимагав, зате й гроші платив. Дуні — одна нічка, а йому — вважай, чотири баржі дров. Тут і я збоку нівроку користувався.

А тут уже почала мене Дуня за серце хапати. Нудьгую, вдень спати не можу, метляюсь по квартирі, — зовсім очманів. Кудеяра одного разу відшмагав черезсідельником, за що — й сам не пам'ятаю. Все журився я, чому нечесна. А якби чесна була, так і, сам знаю, не вабило б мене до неї. Кудеяра я мов брата рідного любив. Хоч прощення на стайню до нього просити впору йти було.

Ой, скільки ото я за рік їх перекавав! І в саях, і в колясці. За дров'яником здоровило один прийшов. Кокусом завідував, на фабрики кокус поставляв. Дуже химерний пан — самого волосся на ньому фунтів зо два. Після нього офіцерсько нагодився, — платив бідно, по десятці. Заради душі тільки й возив його, ачей на тому світі згадають! Дуні, знаю, соромно було дивитися на мене. Вийде, бувало, з ним, та й одвернеться, немовби голубів роздивляється. Тільки на три рази й вистачило офіцерська того...

Тут війна почалася. Стала Дуня жалібничною сестрою вдягатися, більший попит. А мені вона вже зовсім як рідна стала. Мабуть, кохав — усередину голови не просунеш, у серця не питаєш! Стою біля воріт уночі, геть увесь тремчу, бувало, а все наскрізь бачу. Як вона за штирмочкою в себе роздягається, а він чекає й папіроску курить. Тільки Кудеяр муки мої знав, та й той — жеребець неговіркий!..

Саме тоді й зійшлася Дуня з ліцеїстом одним. Возив я ліцеїстів, знаю: високі хлопці, в косому кашкеті, хвацькі. Сяде — наче гарбуза везеш. А цей якийсь жінкуватий, ходить — наче його ячменем обгодували, — гниль! А проте із скельцем в оці. Дуже воно вже мені, сказати, прикро стало через оте скельце — дивлюсь, і коліна тремтять. І тут-таки з Дуниної тихості побачив: вклепалася дівка. Увесь її вогник любов до цього ліцеїста поїла. Манюнька жила та слабенька, гадала, що вже й нема нікого слабшого за неї на світі. А як стрівся ще жалюгідніший, так і затрепетала! Тут і я затріщав — пити почав багато, а грати ще більше. Все, що назбирав, за три тижні на дно спустив.

Тільки я придивляюсь — скрізь вона платить, а він удає, нібито бумажника вдома забув. А шикарить, гниль! На островах ресторан стояв — корабель на воду поставлений. Назва «Бельву», навкруги — вода. Там легкачів самих протягом ночі, бувало, понад сотню стоїть, і всім хліб був. Бачу — закрутився ліцеїст. З «Бельву» виходить — кричить на неї, пальцем мене в плече тиче. Я, бувало, тремчу геть

увесь, а Дуня мені шепоче у вухо: «Мовчи, Микулай... Дарма, Микулай...» І от до того ж вона мене довела — смирніший за мерина я став. Тільки очима лупаю та Кудеяра нишком на стайні мордюю...

Три місяці отак. Одного разу везу, а сам слухаю. Навкруги поле, місяць — немовби під вуалькою... приманчиво! Ліцеїст з п'яних очей і каже: «Не живи, одне слово, ні з ким, а чекай на мене». Вона дуже тихо йому, щоб я не почув: «Якщо ти, — каже, — Михайлику, про гроші, що я тобі дала, турбуєшся, то не турбуйся! В мене грошей, поки молода, завсігди свіжий приплив буде». Він тоді голос свій змінив і немовби честь Дуні робить. «Ти, — каже, — що тепер собою являєш?.. А то будеш чесна... моя дружина будеш! Губернатором стану, чиновники тобі ручку цілуватимуть і букетами, одне слово, обдаровуватимуть». І найголовніше, все ж бреше! Дуня ще тихше й упертіше, — а голос тремтить; «Не хочу я за тебе, Михайлику. Не пара я тобі. А краще будемо так любитися, які вже є...» Я Кудеяра придержав трохи, сам вуха нащулив. Ліцеїст тоді й каже, голосно так, навіть мене йому не соромно: «А не хочеш заміж, то бери назад свої гроші! — і прикинувся, ніби гроші дістає. А вона, чую, плаче й пальчиком мені в спину показує: «Михайлику! Він же все чує!» Досі відчуваю я на спині той холодний Дунин пальчик. Тут ліцеїст озлився, коляску спинив: «Відчувай, — каже, — ти, погань, їхатимеш, а я, дворянин... — моя тітка за італійським послом! — а я за тобою пішки піду, по грязюці. Ось тобі покарання!» І що ж, зліз та й пішов!

Наче в ній струнка здригнулася й порвалася. Як не крикне вона мені: «Жени, Микулай!» Кудеяр мій немов чекав, — полетіли ми вдвох, куди Кудеярові очі дивляться. Верст із сім отак мчали, вже й руки в мене потерпли тримати, все по шосе. Вона отямилася, звеліла зупинитися. «Ось, — каже, — Микулай, які діла бувають!...» Я обернувся до неї, мовчу. Вона на сидінні боком сидить і пальчика гризе в пальчатці. Сидимо й тремтимо обое. А нічка осіння, зводниця... Раптом вона мені каже: «Цілуй мене, Микулай!» А я розумію, мовчу. «Цілуй, — каже, — Микулай! Ніхто не побачить, що з поганню!»

Я до неї кинувся, втішати спершу хотів... І що тут було! Якби сказала вона: спали Петербург, Микулай... Кудеяра вбий... себе вбий!... — все зробив би! Вона мене тієї ночі все Михайликом називала, повторювала в темряві, а мені й невтямки, що то вона свого ліцеїста тріснутиєм серцем кликала. Адже й мене Михайлом звуть, я вже зрозумів по-

тім. Отак ми до світанку і їздили. Все смоктало з мені, що заволодів я нею не прямим шляхом.

А ліцеїста я спіймав усе-таки. Підкотив раз до Петергофа, а він і виходить з мадамкою; приємненька, і на капелюшку пунпон спереду. Час нічний, сідають вони до мене не дивлячись. «Бельву»,— він каже,— та швидко!»

Ну я ж його і мчав! Підступило в мені до самісінького рота. Наче Дуню перед собою того разу бачив, немовби Дуня біжить попереду. «Дуня,— думаю собі,— маленька ти моя панночка, Дуня!» А сам батіг з-під сидіння витяг, підвівся та Кудеяра все межі вуха, межі вуха... це ж лоскітливого! Немовби хотілося мені Дуню поперед себе наздогнати. Ще поки дерев'яна мостова йшла, резини з задніх коліс у мене позривало. Аж колеса з осей викручувалися, як змія Кудеяр летів. А вже коли за місто виїхали, тут і порівнювати нема з чим. Капелюх з мене злетів, ззаду кричать: «Розчавили... держи!» А ми вже за дві версти...

Мадамка ліцеїстова так і перекидається, чую, бо ні шляху, ні поля, нічого я тут не бачив. Як стало ото коляску підкидати, тут і ліцеїст мій витверезився, голосом закричав: «Стій... ти мене вб'єш!..» Обернувся й до нього: «Справді,— кажу,— шлях кульгавий. Губернатором будеш,— накажи полагодити!» Вчепилися вони обоє в пояс мені, тільки кречуть.

Кінці з кінців, у жахливому я їх вигляді доставив. «Скільки тобі?»— ліцеїст питає, а я йому спересердя: «Дві сотні!»— відповідаю. Він засміявся і скельце заходився собі в око вправляти. «Дурень,— каже,— мало просиш... На!»— та й простягає мені три сотенні. Тут уже не стерпів я. «Сам дурень,— кажу,— ти Михайлик, я — Михайлик, то ось тобі маєш!» Та цвюх його батоном по очах, по очах, і раз, і два, і три, допоки скельце не вицвюхкав. Уж, багато тоді галасу було!..

Мишко Жибанда ще якусь хвилину дивився на вогнище, усміхаючись. Потім стало холонути розпалене його обличчя, блиск зник, риси огрубли. Трое подалися до лісу по хмиз.

— Оце-то пан! До чого довів себе... до мужицького батога!..— сказав Прохор Стафеев, стоячи поблизу Насті.

Настя мовчала, щоки її розшарілися; вона спитала,— голос зраджував її з головою:

— І довго ти з нею воловодився, з Дунькою своєю? І радий, либонь, що панночка приголубила!..

— Оце-то братусь! — не знати чого зареготав Петька

Ад і безпричинно хвицнув ногами; ноги в Петьки жили самі собою й по-своєму виражали кожне хазяїнове відчуття.— Під самісінькі збра братусь підчепив.

— Недовго, ні,— спокійно відповів Жибанда.— Вона потім жити зі мною стала...— Жибанда помовчав і, позіхаючи, перевів очі на Настю.— Втік я од неї, кінці з кінців. Геть увесь вогник у неї пропав, пити почала. Я з жінотою нещасливий. Залишив сотню на столі га й утік. Через вікно я од неї втік, по ринві...

Перший після тривалого мовчання мовив Гарасим-чорний.

— Коника, виходить, зіпсував під час останньої їзди? — спитав він похмуро в Жибанди.

— Татаринів на другий день віддали...— неохоче кинув Мишко й поліз скуштувати бегуновського варива.

Зашелестіла лісова темрява. Троє верталися з хмизом.

VI. ТРЕТЯ НІЧ БІЛЯ ВОГНИЩА

Гомінкий і метушливий був наступний день. Аж на два тижні розтяглося споруджування борсуківських землянок, але саме до ночі третього дня було готове все основне. На вже зведені зруби накочували кругляк, а зверху вкривали землею й дерном. За Семеновим задумом ліс вирубано не суцільно — залишали окремі дерева. Підходи до землянок закидали хмизом — він перший подасть звістку про прихід чужих гостей. А з країв удосталь було накопано вовчих ям.

Борсуками назвали ворівських вихідців сусаковські мужики, які теж поприходили переховуватися в лісах. І вже облетіло це прізвисько геть увесь повіт, нарівні з відомостями про завойовницькі наміри Семена Борсука. Але самі борсуки поки що й не помишляли виходити нікуди з своїх нір. Хліба було досить: жіночі приносини не зменшувалися. Одначе незабаром вирішено з воєнних міркувань не допускати жінок далі осикового молодняка, де сторожовий бліндаж.

Найбільша землянка мала дві кімнати — теж розповідали дядьки восени наступного року. Там у них відбувалися й збори, а інколи й картярство, й пияцтво. Там коротали довгі зимові ночі,— називано зимаркою. Сюди поставили рештки меблів з свинулінського згарища, в тому числі канапку ошатну, криту атласом, а по атласу пунцові линялі завитки. Вона довго не хотіла входити у вузький і брудний прохід зимарки, і вже збирався Лука Бегунов пилкою приборкати дворянську пиху канапи, та Федір Чигунов

врятував. Ніжки, на його пораду, повідрубували, а тоді поставили канапу в зимарці на оцупках.

Сторожову поставили там, де луки клином входили в ліс; а що не знайшлося охочих селитися в одиночку, віддали сторожову Насті.

— Ми до тебе, Гурею, навідуватися будемо! — плескав Настю по спині Юда і дружньо підморгував.

Третю ніч все ще перебували біля вогнища просто неба. Зайшла мова про буянство міста проти різних величнх речей, бога в тому числі. Схилялося до того, що марна річ головою в стінку битися; тільки в смертний час довідаєшся, чи є яка всевишня поганялка всьому, чи тільки так — тіль людини.

— Закон природи! Його не переступиш, — сказав боробанда, стругаючи ножичком якусь дерев'яну дурничку, — у точку перед себе.

— На законі твоєму поїзди ходять, — під'юдив Жибанда, стругаючи ножиком якусь дерев'яну дурничку. — На всякий закон наука є.

— Природа науку подолає, — сказав Прохор Стафеев. — От і буде невченому лихо, а вченому, тінтіль-вінтіль, два!..

— Мабуть, таки подолає природа... — нерішуче мовив Петька Ад, косуючи на Жибанду.

— Подолає! — виступив вперед Євграф Подпрятів. — Синові супроти матері не вистояти.

— Все одно... Мати сина не скривдить, хоч і на шию він до неї сяде! — посміхнувся Жибанда.

— Це як сказати, — заперечив Подпрятів.

Всі вже бачили, що не марно веде свою лінію Євграф. А Євграф сів на краєчок колоди й почав дивитися у вогонь. Стояла цілковита тиша, і в серці її горіло вогнище, а з боків її принишкли люди. Раптом стиха засміявся Євграф Подпрятів, наче згадав веселий кінець невеселого початку. Мову свою пересипав він смішинками, так що лукаво виходило в нього.

ПРО НЕСАМОВИТОГО КАЛАФАТА

— Дід від прадіда чув, а прадідові старовір по книзі читав.

Стародавні часи — вони просторіші, і повітря було чистіше! Поля та птахи, ліси та лисиці, а по переряхах джерела б'ють. Держави сиділи огромадні, ніяких років не вистачить державу сходити. Царі народжувалися відлюдкуваті, один від одного дикіші. Вийде зранку на вежу

та й дивиться понад ліси, — дуже краєвид гарний розстелявся: хмарки біжать, ліси шумлять, річки плинуть. Заїсть царя нудьга, він і загорлає з вежі: «Все моє! І річка, і ліси, і болото, і яри, і мужики, і ведмеді, і земля, і піднебесся!» Мужик і не ображався, хоч і чув. Півень з жердини теж про своє господарство кричить, а його ще за те й мурашиними яйцями годують. Жарти-діло, отак і сидів цар замісто півня. Без кривди люди жили...

Посеред тих часів народився в одного такого півня синочок і почав він рости та розумом звеличуватися. І як минув синкові дев'ятий рік, прийшов він до татуся. «Ти, — каже, — татоньку, недоладно живеш. Усе твоє царство врозпаш! Ану, скажи мені, скільки травичок на твоєму полі, скільки деревин у лісі? Риби в річках, зірок на небі? Кожній травичці лік потрібен. Ага, не знаєш!»

Почухався татусь. «Та, отже ж, — відповідає, — двадцять колін так жили. Їли донесхочу, спали міцно, дуже надзвичайно жили». — «Неправильно, — відповідає син. — А ось є наука еометрія, тобі за нею треба жити. На кожну рибину поставимо номер, так само й на зірку, так само й на кожну травичку, квіткову й безквітну. Ось я подамся в гори. Там буду еометрію вивчати...»

Жарти-діло: завдав хату на плечі та й подався в гори. Одинадцять годочків у хаті просидів. Хто інший скільки землиці переорав би, а цьому далася сама тільки еометрія. Одне слово, й довчився до точки. Як минуло двадцять років, прийшов син до батька. «Добридень, — каже, — татоньку, чи живий-здоровий?» Злякався батько. «Виріс ти, — каже, — дуже». А той і справді виріс: буває, вийде під час грози, помахав шапкою в небі та й порозганяє хмари. «Ось, — каже син, — тепер я тебе відстороню, а буду сам діло вершити. Нині ім'я мені буде — Калафат! (По-іхньому означає — «до всього доберусь».) Я тепер знаю, чим мені світ здивувати!» Татусь і каже: «Ви, розумні, співайте, а ми, дурні, послушаємо!»

Тут він татуся відсторонив та й заходився трудитися в поті чола. На риб поставив тавра, птахам повидавав пашпорти, кожну травичку записав у книгу... І все навкруги посмутніло. Жарти-діло: цілковитий розгардіяш у природі. Ведмідь і той чахне, не знає, людина він чи звір, коли пашпорта йому на руки видано. А вже Калафат намислив вежу споруджувати до небес. «Погляну, — сказав, — який звідти краєвид розгортається. До річі, й зорі потавруємо!» Звідси, як замислив, так і почався край земній кулі.

Жарти-діло, зачинаються Калафатові дні. Чоловіків

з усієї держави позбирав, пішов воювати. Сім нетряних країн підкорив та дві йому так здалися, з голосу. Звідтіля гайнув Калафат до моря. Там люду прихопив. Усі ці військовополоненні й повинні були йому вежу споруджувати.

Тільки коли ото з народами йшов додому, зустрівся йому лісовий дідочок, на ньому капелюх дерев'яної кори, в руці козубенька. «Не супротився, — каже дідочок. — Розпусти свою армію, не чини собі лиха, живи лагідно, чоботи ший! — «Ні, — відповідає, — вежу споруджуватиму». — «Та туди ж ще й інші шляхи є!» — дідочок каже. — «Вирости хочу!» — відповідає Калафат. — «Та вже ж і так великий. Подейкують, ніби горобець у тебе до десяти фунтів розпух?...» — «Ще ще хіба що! — Калафат похвалився. — У мене воша, й та п'яги фунтів стягнула!» Дідочок засміявся: «Навіщо ж тобі рости, коли й воша поряд тебе росте? Ти — завбільшки з гору, а воша — з півгори. Ще дужче буде вона тебе тнути!» Одвернувся Калафат від дідочка — еометрії, мовляв, не знає.

І ось тоді все пухнути стало! Люди пухли силою та лютістю, дерево — гординею, що земне, ніч удвоє супроти дня розпухла; росте Калафатова вежа, самісінького неба стягнула. Двадцять років споруджував! Йому — двадцять років, нам — двадцять віків. Року треба навкруг неї обійти. Хмари об неї б'ються й струмками вниз по стінці біжать. Тут одного разу приходять старший муляр. «Нікуди більше, — каже, — вперлися. Далі несила... надто вже сонце маківку пече... Пройдисвіти вже силкуються перші залізити!» А це й правда, поки споруджував вежу, безліч пройдисвітів розвелосся, на кожну цеглину по пройдисвітові.

Тут по весні одного разу й зібрався Калафат на небо. Сімох пройдисвітів, з тих, що трохи чесніші, вибрав із собою, зайшов у вежу, всі заціпки позаципував, щоб ніхто з простолодю, скажімо, не міг слідом за ним іти. Тут починається Калафатове вознесення, легко сказати...

П'ять років підіймався Калафат, п'ятеро з пройдисвітів уже й померло: піднебесної спеки не витримали. Усе злазить та й злазить. Наприкінці п'ятого року заяснило небо вгорі. Наддав Калафат жару в ноги та й вискочив на самісінький верх. Огледівся, та й завив. Старовір казав, — жоден собака цькований так не вив, як цар цей вив. Вся еометрія нанівець пішла. Допоки підіймався цар по вежі, не витримувала вежа Калафатової ваги, все в землю опускалася. Ані на цаль не піднявся: він — крок угору, а вежа — крок униз, у землю. А навкруги знову ліси шумлять, а по лісах — лисиці. Духмяно поля квітнуть, а в полях —

пташки. Поскидала з себе природа Калафатові пашпорти. Так ні до чого й не докінчилося.

...Євграф скінчив і знов посміявся вогню.

— Якби її бетоном спершу залляти, землю себто, навколо. Може, й користь була б! — сказав Тьошка-пензяк.

— От-от! Може, там, на небі, сіно росте... Дак і не возити, скидай його просто зверху, — під'юдив Семен.

— А діточок цікавий... — зауважив Стафеев. — Добра бажав!

— А ось Пантелій Чмельов казав, ніби в зорях усього вдосталь є, чого людині на вжиток треба. Невже правда це?.. — згадав старий Бариков.

Йому ніхто не відповів. Нагад про Чмельова одразу повернув настрої у зворотний бік. У всіх перед очима постав екзальтований, зачудований не знаною йому наукою Пантелій, який завжди захлинався словами і неспроможний був пояснити щось до ладу.

Раптом Брикін сказав:

— Гусакам зброю привезли. Буде діло.

— Ти звідки знаєш? — спитав Семен, презираючись із Жибандою.

— Та от знаю! — хвалькувато відповів Брикін і, певно, вже шкодував, що ненароком похвалився.

VII. ОСІНЬ

Вкоренившись у лісовому привіллі, мовби в затвор віддалилися од світу борсуки. Далі губилася нитка життя їхнього від чужого цікавого ока.

У Ворах безвластя настало, жіночим криком вершилися справи. Ті чоловіки, що залишилися, принишкли. Мовчки возили полукіпки жита з ланів, мовчки складали їх по стодолах. Певності в завтрашньому дні не було, працювали ліниво. Щоб відігнати дух сумніву й тривоги, посімейно і в складчину гнали самогон. Хміль ще дужче ятрив мужичі рани. З нетерпінням і жадобою очікували будь-якого кінця.

Все ж таки якось уранці, коли набридло чекати, загупали гудливі ціпи по дзвінких токах, але не одностайний був їхній стукіт. Добрий умолот не тішив. Дні скорочувалися, пізня осінь набирала права. Середнє поле їжилось рябою, змертвою стернею. Нескошену нивку Пантелія Чмельова нечутно точила польова миша й з шурхотом гасала по ній галич. У заводах на Кур'ї зачорніли до-

зрілі чорні стебла болотяного очерету. Хилив їх вечірній вітер, шумів ними, ламав їх, зводячи нанівець роботу літнього сонця.

Полини сіріють, а собаки злішають, жорстокі стають людські серця. Гарасим, відпросившись на жнива додому, заходився бити жінку. Так бувало в нього щоосені, й крики Гарасимової жінки вже не бентежили сусідів.

— Либонь, третю в домовину забиваєш? — гукнув через усю вулицю старий Фрол Попов Гарасимові, коли той вийшов спочити трохи на ганку.

— Наше, — сказав Гарасим. — Ми б'ємо, наша й ласка.

— Опісля батога — завжди ласка, — відповів Фрол Попов.

— А ти, старий хрін, помовч! — вилаявся Гарасим і Фрол Попов не образився.

...Брали коноплі біля свинулінської межі й копали картоплю за Мавриною клунєю. Більше лайки було, ніж роботи.

Дедалі більше наповзало хмар зусібіч. Приходили холоди й знесилене сонце відповзало від них у Скорпіонів знак.

Відтак стало поливати все це дощем.

Спорожніли поля, позникали чорні та сірі птахи. Глина на шляхах стала зліша й липучіша. Нікуди їхати. Уява створювала в кожному закутку ворожі засідки. Та й нема чого їхати: сусаковські ярмарки, де й коня, бувало, і пряника, і серпа, і рукомийника, і ситець, і дугу — приурочувано до покроби. А тепер на покрову, як вийдеш за околицю — тільки вітер гасає, обпікаючись об надмірно наїжену по осені кропиву.

Знов настала марнословна пора. Той самий реп'ях чутка — чіпка до будь-якого розуму. Бовкнув мимоїжджий дядько, ніби гусаки всією громадою записалися в солдати, ворів викорінювати. Та ще казав, ніби приніс вість Фрол Попов, який ходив найматися на літо до Сускії, — але сам Фрол Попов зрікався, — пропонували повітові власті вигоду бедрягінським мужикам:

— Припровадьте до нас найголовнішого, Семена Борсука. А ми вам землі приділимо.

Бедрягінці в таких випадках одностаїні:

— Дак він же вас самих лоскоче, ви й чухайтесь! А нас він не займає.

А пастухів підпасок ще й не таке приніс. Місяць тому об'явився невідомого діла чоловік у штаблетках. Прийшов у Каламаєво, яке теж і Рогозіне, бо рогозіни тчуть, і за-

мовив жінкам личаки плести, завдовжки в один аршин, та ще й з додатком на онучу. Коли спитала одна жінка, кому ж такі потрібні, відповідь нібито дано, що, мовляв, для власних його побратимів.

— Та надто вже, батьку, ногаті твої оті... чи не чорти, грішним ділом? — не довірилася жінка.

— Ні,— мовби то відповів у штиблетках, даючи кожній жінці по срібному миколаївському полтиннику.— За два місяці повернусь, виплачу всім вам золотом п'ятдесят шостої проби. Все заберу, що понаплітаєте. Шкварте, одне слово!

Відтак зник з очей. А жінки гори личаків понаплітали. Вже четвертий місяць ішов, не з'являється замовник. А важко було покинути почату справу. Всю липу в окрузі попереводили. І хоч глузувала з каламаївок геть уся волосна округа, плели та й плели каламаївки, мов навіжені, свої несосвітенні личаки.

З тієї чутки цілісінький виводок чуток повівся. Єгорівна достеменно дізналася, що личакову вигадку навмисне підстроїла Радянська влада, щоб не по́стували, не молилися мужики, а жили б дівки з чоловіками за Адамовим правилом, голяка. Інші додавали, що це сам пан Свинулін ходить у личині ледачого чолові'яги в штиблетках та вивідує, хто з мужиків побудувався з панського лісу.

Навіть суперечка була з цього приводу, що робити. Чи зібрати викуп панові по пуду з душі, щоб пішов собі геть якнайдалі, не морочив би мужичих душ, чи вирішити справу якимось інакше, доручити голінному парубкові порішити цього Свинуліна, якщо з'явиться по личаки і в нагороду за службу видати завязцеві вищевказані штиблетки; а гроші, якщо знайдуться, віддати на благоліпність храму, що в ім'я пресвятої трійці в селі Вори.

Такі чутки ширилися по всьому повіту, не обминули й Гусаків. Зайшлий до Гусаків жебрак-солдат, сліпий на одне око й молодий, але тямовитий, пояснив, сьорбаючи жебрану юшку в домі Василя Щерби, що личаки замовлено для війська, вирядженого звідкілясь на допомогу борсукам.

— Того личака взувають просто на валянець замісто лижі...— розмірено казав він, старанно орудуючи ложкою.— В лижі, бач, по снігах утікати набагато спосібніше. Звірові розуму не дано, він того й гине, що без лиж. Він у кучугурі потопає! Якимось оце Шебякін Василь — мوزه, чували? — чотирьох лисиць отак-о зафрахтував...

Упрілі, смачні щі, а слідом за ними й каша швидко зникали в пельці жebraка-солдата, а розповіді його все ще невидно було кінця-краю. Щерба, батько теперішнього гусаківського голови, вже повечерявши, сидів прямий, мов кілок, зневажливо вгадував наперед усі закапелки, якими потече христарадна жebraцька вигадка. А втім, були в Щерби тяжкі думи. Вранці того дня знайшли наклеєну на виконкомі записку: «Ніхто не працює. Нині вночі прийдемо. *Борсуки*». Записці тій не дуже повірив Щерба, та все ж не міг вигнати з серця тривогу.

— Ось ти всюди ходиш. Питання до тебе: а борсука головного не зустрівач? — спитав Щерба в жebraка, мовби ненароком.

А жebraкові було тільки до каші:

— Та як... Сам бачиш, ліве моє око яке... Чи багато в сліпого на одне око зору!

Немовби відповідаючи на своє невисловлене запитання, сказав Щерба:

— Ну та дарма! Ось вона, в куточку. Вона висторожить! — Він впевнено кивнув на гвинтівку, прихилену біля стіни поміж ліжком та піччю.

— Багато, кажуть, привезено вам таких-от? — спитав і жebraк, ховаючи недоїдений шматок хліба за пазуху.

— Чого це? — скинув оком на жebraка Щерба.

— Та оцих ось, із чого стріляють!

— На ворів вистачить! — з люттю похвалився Щерба й струснув бородою.

Ночувати залишився жebraк у Щерби.

...Чутка про допомогу борсукам пообростала безліччю нісенітниць. Зубожіли на парубків села; було про що дівкам теревенити на посиденьках мокрявими осінніми вечорами. Безнадійно й безвихідно сиділи дівки в хаті, верескливо співали цілісінький вечір пісень, але звучали похоронно навіть найвеселіші. Всі гармонії в лісі подалися. Перестали відданиці того року сподіватися на заміжжя.

— Усіх женихів переколошкають, блазні зелені!.. — бурмотіла Домна, дебела тілом, найвродливіша й найлютіша у Ворах. — Ось випаде тобі, Праскутко, чоловік без ніг. Гойдай та погойдує кукси йому.

А Праскутка потягалася зміїним своїм тілом, заламуючи руки над головою, наче кликала... Лінки було їй і скіпку нову в світич заправити, й косу заплести, тугу, русяву, відрощену ні для кого... Шумів за вікном дрібний, безкінечний дощ.

Раптом Васьонка зацитькала на розспіваних дівчат.

— Стривайте... хлопці йдуть! Ой дівчата, до нас ідуть! — закричала вона, обливаючись холодком радості.— Ой та з рушницями!

— Чи до нас же? — ліниво підвелася Домна.

Цікаві, вони припали до віконця, намагаючись роздивитися обличчя людей, що йшли вздовж вулиці. В темряві не можна було розрізнити двадцятєро їх чи сорок.

— Чи далеко, товариші, гуляєте? — гукнула жвава Васьонка, навстіж розчинивши вікно й витикаючись на поганющу вересневу мжичку.— Заходьте потанцювати. Ми за вами скучили...

І вже grimнули були дівчата найвеселішою з усіх:

Ой дівчата, тихше, тихше, парубки до нас ідуть!

Але нездогадлива була їм відповідь з хлюпотливої вулиці:

— Ви вже без нас танцюйте, красуні! В справах ідемо...

— А чий ви? — не вгамовувалася Васьонка, перегинаючись, мов кішка, в тугому попереку.

— Ми заморські! — глузливо відповіли з вулиці.

— Борсуки кудись пішли!..— сказала Васьонка, з досадою захрюпнувши вікно. Вона витягла з кишеньки фартуха завалюючого леденця й гризла його з невблаганним, злим хрускотом.— Ганяешся, ганяешся за ними... А випаде п'яничка який-небудь, горілчане підмітайло!

— Дияволи! — звучно сказала Домна і, позіхнувши, поклати голову Васьонці на коліна — поськатись.

Інші, не такі жваві, сумно дивилися на цих двох, найвродливіших. Дош шумів. Знову сновигали осоловілі мухи. Лютіші ви, осінні мухи, від найлютіших перестарків!..

VIII. ПЕРША ПОДІЯ ОСІНЬОЇ НОЧІ

Серед тих, що з'явилися з ночі та в ніч же й подалися по чвакотливій грязюці, був і Семен, і Гурей, названий брат Жибанди, і ще двадцять шість молодців, які понасували картузи та шапки так, що стирчали тільки очі та вуса. Йшли без розмов, мимо дівочої посиденьки йшли — понасуплювалися. Пройшли — і ніч за ними сліди замела.

Йти недовго було. Порівнявшись із новісінькою хатинкою, спинив увесь загін Семен.

— Тут...

Один з літучих постукав у раму вікна прикладом. Відповіді не було. Декілька борсуків зійшли на ганок і сюди ж втягли від дощу щось невелике й тяжке. Передній торохнув чоботом у важкі рублені двері. Жіночий голос з-за дверей стиха й не одразу спитав, чого й хто.

— Гарасима буди! — сказав у двері Бариков. — Це я, Дмитро.

— Встає Гарасим, — відповіла жінка.

Слідом за тим пролунав гуркіт прогоничів та засувок.

Гарасим-лимар жив, як у фортеці, оточений високим тином. Бувши людиною великої сили й міцного сну, він сміявся з денного лиха, а нічного лиха, зненацького, побоювався. Зайшовши в сіни, Васька Рубльов витер сірника. Стало видно: кожна шалівка, кожна колода тут свідчили наявно про Гарасимову схильність до речей міцних і неохитних. Вражало своїми розмірами цебро, що перегородило сіни. На стіні дивувала не менше від того велика кількість кінської збруї. Жирно пахло дьогтем. Далі не дала роздивлятися Гарасимова жінка.

— Чого вам?... — спитала вона, протираючи рукою підбите око й поволі відтручуючи чужих із сіней.

— Скажи Гарасимові, щоб запрягав, — сказав Семен і хотів ще щось додати, але двері перед ним раптом зачинилися й загуркотіли різнозвучні засуви. Семен тільки головою похитав.

Борсуки, посідавши на східцях ганку, чекали. Вже тліли в темряві вугляні світлячки самокруток. Невідомість ночі збуджувала людей, розмов не починали. І вже докурено самокрутки, а Гарасима все ще не було. Час був дорогий, хвилина ціною дорівнювала годині.

— Розіспався, чорт... — сказав Семен. — Брикін, ану стукни ще, та якнайпереконливіше.

Брикін не встиг стукнути й разу. Немудрящі, теж рублені Гарасимові ворота відчинилися навстіж і, деренкотячи на вищербленому підвортті залізними шинами, виїхав Гарасим. Він скочив з підводи й обсмикнув яскравого свого, завдовжки до підколінок, дубленого кожуха, на якому пласко чорнів широкий клин бороди.

— Там ще дві візьміть. Іди хтось!

— Ми вже гадали, дядьку Гарасиме, з жінкою завозився ти... — лестиво підсміявся Єгор Брикін.

— Помовч, розтелепа, — урвав того Гарасим, оправляючи щось у підводі.

На трьох підводах вони виїжджали за околицю. Село вже спало. Тільки в хаті, де мліли самотні, без парубків,

дівчата, світилися вікна тьмяним жовтим світлом. Жоден собака не прогавкав услід від'їжджаючим, не стрівся їм ніхто живий...

...За околицею їх одразу ж охопила негода. Несамовиті восени нічні поля. Вітер ніс скопище водяного пилу. Люди в підводах тулилися одне до одного всі, за винятком Гарасима, взагалі мало схильного до будь-якого кумпанійства. Гарасим сидів скраєчку, статечно й твердо. Ведучи свою підводу попереду, він жодного разу не махнув батоном, не горлав на коня, він тільки цокав ледь чутно, по-своєму, чи то наслідуючи цокіт копит, чи то циганську говірку.

Поволі звикли очі до темряви, та все ще здавався куш людиною й лякав. Коли в'їхали в ліс, ще дужче згустилася пільма. Мокрі кудли нижніх гілок посипали проїжджих великими краплинами холодного дощу. Тільки непутній міг проміняти на таке теплу, суху піч. Чвяхкотіла й бризкалася глина в коліях, але віз Гарасимів за всю дорогу не рипнув жодного разу. Гарасим навіть від чобота вимагав тривалої, безпорочної служби. До пари пудовому Гарасимовому чоботіві й віз: хоч з гори його кидай, не брала його ніяка випадковість. До пари возові й кінь. Коня Гарасим розумів, роботи сподівався від нього втриє, був до нього ласкавіший, ніж до людини. До пари коневі був і сам Гарасим. Змайструвало його життя такого, що проніс потрійний тягар мужицького існування не сутулячись. Гарасим жив і не старів. Нестаріючий, він нагадував собою дуба. Стоять отакі, відбившись од усього лісового гурту, на узліссях і самотою терплять і лихо, і боротьбу, самотою й радощів зазнають.

Сидячи поруч нього, згадував Семен, як дванадцять років тому тим же шляхом віз його Єгор Іванович у життя. В тому тільки різниця, що тоді з перехрестя отпетовського шляху звернули вони ліво, а тепер ідуть прямо. Із ступленими губами, прищуривши очі, стежив Семен за тим, що пропливало мимо. Верба осторонь здавалася йому бабою, що стоїть у задумі, кущики — причаєним, безіменним, але живим, ледь помітно перебігаючим полем. Усе повторюється: той самий Єгор Брикін притискається до нього ззаду і вже не нарікає на тісноту, на неповагу личака до лакованого чобітка. І от Семенові незручна стала брикінська спина.

— Держись пряміше, Єгоре... — наказує він роздратовано, — всю спину ти мені протреш!

— Та нікуди ж, Семене Савелійовичу! — Брикін догідливо метушиться всім тілом.

Але знову їдуть і знов налягає Єгорова спина.

— Підігнати б возовика твого,— каже Семен Гарасимові, але той дивиться прямо й мовчить, мов неживий.— Німий став, чи що? — спалахнувши, гримає Семен і махає на мерина довгим рукавом сіряка.

— Не сердься, Семене Савелійовичу...— лякливо скидається Брикін, який був задрімав.— Заснув трохи...

Мерин пускається навскач, а Гарасим відводить Семенову руку набік.

— Я тобі отакому-от вуха наминав,— виразно шепоче Гарасим, не відводячи очей від конячої спини, і Семен не знає, чи докір це за зухвальство, чи обіцянка згадати давню минулі часи.

Поволі й Семена опановує дрімота.

«...і сила, а відповісти нема сили, ех! — в оспалому безгомінні думає Семен. Він губить віжки від думок, і ті біжать навмання.— Борсуки, звірина... розуму нема. Дерево зрубують, а коріння залишають на аршин стирчати. На коріння — волі не стає. Місто, мужики. У себе там малюнки вивішують, до театрів ходять... а мужикові що? Школи потрібні, книги потрібні! А книги... з міста?...» — отак марно борсається в баговинні напівсонних думок Семен.

Безсилля породжує злобу. Був безсилий Семен виборсатися з власного баговиння.

«...зібрати мільйон, та з косами, з дрючками... Ми, мовляв, є! Може, гадаєте, що нема нас? А ми є! Ми даємо хліб, покрівлю, опору... Забули? Євграф на дозвіллі підраховував по календарю: нас по десять тисяч на добу кришити та й приплід усякий заборонити до речі, то понад тридцять років знадобиться, щоб усіх знищити. Забули?... Мільйоном рипучих сох переоремо місто. Нехай хлібець на ньому колоситься та дівки дурних своїх пісень співають».

«...а місто не спить, тисячі очей, на довгих нитках висять. Ось і поряд — око. Не любить поту нашого, не знає, не розуміє душі нашої, чужа...» — вже про Настю, що сидить поряд, думає Семен.

Наче відчувши плин Семенових думок, заворушилася Настя.

— Сеню!..— чомусь винувато питає вона.— То не Гусакі отам, на узгір'ї?»

— Ну... тобі хіба що?

— Та ні, я тільки так спитала,—шепоче вона й відвертається.

Тепер їхали вже Голіковим пустищем, — високе місце й вітряне, на правому мочилівському березі. Дорога йшла вгору. В білястості лівого краю неба ледь-ледь виявилися обриси хат і приземкуватої церкви. Все це удатно ховалося в круглих купах дерев, у темній піні негодяного неба. Ото й були Гусаки, малесенька фортеця нової влади серед неозорих ворівських рівнин.

— Гусаки, — зітхнув протягло Васька Рубльов і ворухнувся.

Іхали ще три хвилини, примножилися кущі. Раптом круглий кущ праворуч від шляху сказав: «Стій!» Підвода стала. З-за кущів вийшов чоловік і підійшов до підводи.

— Юда? — стиха спитав Семен, прищурюючись у темряву. — Ну, що?

— Він самий і є! — роблено відповів той. — Зброю в них поскладувано в підвалі у старої попаді. Вони навмисне туди сховали, щоб і не подумати... Навпроти виконкому живе.

— А Мишко? — спитав Семен. — Ти бачився з ним?

— Він у Щерби ночує...

— Чого ж смієшся?

— Та смішно! Він уранці на виконкомі аркушика наклеїв, що прийдемо.

— Навіщо? — нахмурився Семен.

— Так, задля острашки... — Юда здивувався, що Семєнові незрозумілий такий штиб молодецтва.

Люди позлазили з підвод і згуртувалися навколо Семєна. Той робив останні вказівки:

— Ти, Дмитре, сядеш з кулеметом край вулиці...

— Дай-но сяду я... — попросив Гурей, брат Жибанди.

— Гаразд... ти сідай, — мимохідь погодився Семен, але раптом з непевним побоюванням глянув на Настю. Очей її не було видно. Він узяв її за руку й міцно стиснув, силкуючись витиснути крик. Рука хруснула, але Настя промовчала. Обоє були майже осоружні одне одному тієї хвилини. Семен віджбурнув її руку. — Сигнал, коли відходити, дам запальничкою. Найголовніше пам'ятайте, щоб на переляк узяти! Стріляти тільки вгору... Ну, ще що? — він поліз по запальничку й жестом виявив досаду. — Чорт, усі кишені діряві. Гаразд, по свистку тоді. Розходьтєся!

Люди з гарячковою поквапністю побігли вбік села. Очевидно, був у них обміркований план нічного нападу. Тільки один хтось, необережний, клацнув затвором гвинтівки.

Незабаром біля коней, прив'язаних до похилої вербич-

ки, не залишилося нікого. Коні хрумали підкинute сіно, швидко зволожуване тонкою мжичкою. Раптом вони нашо-рошили вуха й перестали жувати. В мокро посвистування вітру, наче гостре свердельце, влився наполегливий і тихий свист. Він повторився ще раз трохи коротше й глухіше.

ІХ. ДРУГА ПОДІЯ ОСІННЬОЇ НОЧІ

У негоду міцніше спитьсся. Тільки двоє в Гусаках і чули свист серед ночі: рябе щеня тимофіївського дому та сам старий Василь Щерба. Перше було нетямуще, молоде й дурне, знало одно: на чужий звук — дзявкати, на хазяйський — підлабузнитись, вильнути хвостом. Засмутившись своїм незнанням, руде заскавуло.

А Щерба швидко, не по-старечому, звів ноги з печі й простяг руку в куток, де під мішком стояла гвинтівка. Рука намацала порожнє місце. Не розгубившись, Щерба понишпорив по пічці. Нічого там не було, крім пари його старих мокрих чобіт. Це він зробив вчасно. Жебрак, який ночував на лаві, ворухнувся, і ось морок тісної хати розсунувся в сторони. Тернув сірник, і світло його заблима-ло жовтим сліпучим кружальцем. Старий ще не знав, що жебрак і є Жибанда. За кружальцем світла замість жебрака сидів на лаві кремезний молодий чоловігя, і сліпе його око шукало чогось по стінах незгірше від будь-якого видю-щого. Гвинтівка Василевого сина, гусаківського голови, що ночував тієї ночі у виконкомі, лежала біля жебрака на лаві.

Все, що відбувалося потім, відбувалося рішуче й сміливо. Василь пригнувся й кинув чобіт у блимливe жовте кружало. Воно миттю померхло. Чобіт, очевидно, влучив у ціль: жебрак охнув і слідом за тим чхнув. Одночасно на вулиці прозвучав перший постріл, не лункий, наче дошкою ляснули по воді. Щерба, замахнувшись другим чоботом, чекав у п'ятмі шурхоту, і раптом хтось тихим шпортливим рухом торкнувся босої Василевої ноги. Щерба зойкнув і вдарив чоботом по темряві. І знов удар не змарновано, ще раз охнув Жибанда, але Щерба був старий, а Жибанда тільки прикидався немічним.

— Ану, старий... давай сюди чоботи! Всю пику оббив. Ще вб'єш ненароком! — казав Жибанда, стягаючи з ліжка Василя, підминаючи його під себе й тут-таки скручуючи йому руки назад.

— Не дуже крути,— крєктав Щєрба.— Усі кістки повиламуєш, диявол!..

— А ти не буркоти, папашо, не буянь, не кричи. Твоє діло старе, мовчазне. А ні, то й кляпа вставляю,— умовляв Мишко, залишаючи зв'язаного на підлозі й забираючи з лави гвинтівку.

— Приїхали-бо чого? — Щєрба даремно ворухив плечима: нездоланні були міцні Жибандинові вузли.— Борсуки, чи що?

— Борсуки, папашо, борсуки... і вовки. Виконком перевіряти приїхали,— ствердно відповів Жибанда, мацаючи підбитого носа.— До речі, вже й пушки ваші заберемо... Бач, ніс розпух як! Надала тобі лиха година...— Сказавши так, Жибанда витер сірника, рвонув на себе двері й вишов на ганок.

Тепер ніч виповнилася криками й лайкою. Хтось промчав уздовж вулиці, тягнучи за собою на коротких недоузדках чотирьох, а може, й більше, коней. Коні тіснилися й форкали, задираючи шиї. В небагатьох вікнах світилося. Вікна виконкому були темні. Все змішалось. Вдалині лунали поодинокі постріли. Не можна було зрозуміти, хто нападав. Хльоскала мжичка по чорноті. Мимо пробігла ватага людей, здається, п'ятеро. Чвяхкотіла під ними брудна розтоптана трава. Вони бігли мовчки, але один з них опирався,— його тягли попідруч, і задній кулачив того, що опирався, в спину.

— Хто? — окликнули вони Жибанду, затримуючись на хвилину.

— Тягнете кого? — замість відповіді спитав Жибанда, впізнавши з голосу своїх.

— Полоненого взяли в заложники,— збудоражено прояснив голос Андрія Подпрятова.— Голова їхній. Просто з ліжка взяли, тепленький.

— Туди, до підводу...— наказав Жибанда, ривком опускаючи руку.

— Слухаю! — І Бариков підпхнув коліном полоненого. Усі четверо мовчки побігли вниз, і не можна було подумати, що середній не з своєї волі так жваво біжить.

Раптом хтось налетів на Мишка з темряви.

— ...Щєрба тут? — несамовито спитав він.

— А навіщо тобі Щєрба?..— Не певний того, що впізнав Барикіна, Жибанда ступнув уперед, але той уже зник.

Тут-таки забувши про це, все ще потираючи підбитого носа, Мишко рушив угору по селу. Біля дому попаді вантажили підводу, навколо неї поралися борсуки.

— Семен?.. — спитав Жибанда.

— Там Семен, — відповіли з темряви, — у підвалі... А ми вантажимо ось...

У повиламувані вікна попівського дому подавали гвинтівки, а троє вкладали їх у підводу, на ящики з патронами. Жибанда прийшов, коли вже закінчувано вантаження. Незабаром він побачив Семена. Геть увесь спітнілий, він обтирав піт рукавом сорочки. Свитина його валялася тепер на підводі.

— Змок... — сказав Семен. — От поспіх був! Тридцять дві гвинтівки зате. Тепер їхати...

— Щойно зустрів, голову потягли... полонений! — засміявся Жибанда, але раптом насторожився.

З верхнього, правого краю села долинув тупіт багатьох ніг.

— Мужики біжать! Це з виселок почули! — вголос додався Семен і скочив на підводу, де вже сиділи інші.

— Діло гниль, — зміркував Жибанда, вже на ходу влазячи на підводу. — Чи встигнемо ж проскочити повз них?

Йому не відповіли. Кінь мчав, і віз підстрибував на нерівностях сільського вигону. Семен свистів, подаючи знак відступу. Вони вже проминули чималу частину села, але тупіт ніг мужиків ставав дедалі голосніший. Тут стало видно бічну вулицю, широкий її рукав.

Мужики наближалися мовчки, сопучи й хекаючи, напіводягнені. Передній біг з підв'язаною до палиці бляшанкою палаючої смоли. Вогняна гривка шуміла на вітрі. Певне, вони озброїлися тим, що трапилося під руку в хвилину тривоги. Той, що біг збоку, тримав високо над головою поблискуючу косу. А якийсь меткий дідочок, з великою бородою й не підперезаний, мчав майже попереду всіх, підскакуючи на горбах, і махав батогом, свистом розрізаючи темряву.

Саме до нього прикувся Семенів погляд, — до дідочкового батога, яким сподівався відбитися од чіпких борсуківських лап. Жалість до дідочка, який ніс смерть на дитячому батіжку, охопила Семена... І саме цієї хвилини по мужиках прострекотав кулемет. Це було недовго: так, якби палицю вставити в спиці розкрученого колеса. Семен, уже зстрибуючи з підводи, бачив, як, махнувши востаннє батогом, упав просто в грязюку дідочок, як з усього розгону сторчма перекинувся й той, котрий ніс на палиці сліпучий вихор вогню. Палаюча смола вогняними струпами розпливалася по шляху; грязюка супротивилася їм з сичанням, вогонь був страшніший. Наче боячись пере-

скочити через вогняну калюжу, мужики спинилися. І тоді вдаруге застукотів кулемет, уже не спиняючись як уперше, вже смертоносніше.

— Насте, сволота! — надривно й хрипко кричав Семен і біг до кулемета, махаючи половинкінським наганом, якого тримав за ствол. — Не стріляй, заріжу...

Не було іншої відповіді, крім відстукування кулемета. Підвода із зброєю промчала вниз, а Семен усе біг, задихаючись криком і лихослів'ям, ослизаючись у грязюці, очманілий від убивства. Розпалені очі його шукали одного: осоружного Настиного обличчя, по якому вдарити.

Раптом кулемет змовк. Кілька секунд над поверженими в прах Гусаками стояла зіщулена й насторожена тиша. І вже наближався Семен до Насті, щоб вчинити своє правосуддя, коли спіткнувся його несподіваний удар. Щерба, визволений невісткою, з дрюком у руках, теж біг до Насті. Почувши борсука, що біг у темряві, він підніс дрюка й чекав. Щерба цілив у голову, але мокрий дрюк схитнувся в руці й удар влучив у плече. Воно хруснуло, а рука з наганом обвисла. Семенові здалося, що площина, по якій він біг, стала дибки, сторчовою стіною. Удержатися він не міг, спробував схопитися знесиленою рукою за повітря, але ущемив жорстокий біль, і він упав.

Останнє, що бачив Семен уже з чорноти непритомності, була червона калюжа смоляного вогню.

Х. ТРЕТЯ ПОДІЯ ТІЄЇ Ж НОЧІ

...Другий скочив з підводи Жибанда. Він згадав про Настю й кинувся назад, де вона залишалася. Місця він точно не знав і біг наосліп. Вітер приносив здаля збуджений гомін, але перекручував зміст і змінював силу приношуваних слів.

Мишко майже спотикнувся об Настю. Вона сиділа навпочіпки біля кулемета, схиливши голову й звисивши руки. Здавалося, вона завмерла, але в руках у неї, як роздивився Мишко, була нова кулеметна стрічка. Мишко торкнув її за плече.

— Вставай, тікаймо швидше...

Вона немов не чула. Її зуби дрібно цокотіли, а губи шепотіли щось маловиразне.

— Та вставай же, — наполегливо наказав Жибанда, вдаючи кулемет на плече.

Наступної хвилини він кинувся вниз із села, тягнучи напівживу Настю за руку. Вона не опиралася, втративши тяму й волю, але бігла так легко, наче загубила разом з волею й вагу. Вони пробігли сажень тридцять, коли Настя впала руками й обличчям у грязюку перед себе.

— Сеню...— задихаючись, зашепотіла вона.— Не можу більше! — голос її був низький, аж не впізнати його. Здавалося, що хтось інший говорить з Насті, не жінка.— Тікай сам, я спочину...

Тут тільки згадав Мишко про Семена. Він не стрів його, коли біг угору, і, може, Семена спіткала невдача? Із зціпленими зубами, мовби в випадку неблаганного, скреготливого болю, покинувши Настю в грязюці, Мишко ступою повернувся на село. І знову в'язла до ніг чорна грязюка, знов людським голосом стогнала негода. На чомусь круглому Мишко послизнувся і впав: то був дрюк, котрим ударив Щерба. Підвівшись, Мишко пішов далі. З-під чобіт бризкалося. «Тут!» — сказав він сам до себе, геть увесь спітнілий. Він поволі пройшов розтоптаним лужком туди й назад. Нічого не було, тільки райдужні круги перевтоми рясно заплавали в очах. Він нахилився й промацав щось, на що наступив ногою. То була стара кулеметна стрічка. Час минав марно. Він зціпив зуби й нерішуче спинився, вагаючись.

І знов ухо вловило неодностайний незліченний тупіт. Тепер можна було розрізнити, що мчали й на конях. Мишко подався вниз. По дорозі він схопив Настю за руку й шалено потяг її за собою. Часто спиняючись через те, що йшла без вогню, погоня дала змогу цим двом вибігти з села й дістатися кущів, де, Мишко знав, мали стояти Гарасимові коні. Підвід на місці не було. Настя мовби зламалася, вказати місце зустрічі вона не могла. «Мабуть, там, за поворотом...» — зміркував Мишко й кинувся навпростець крізь мокрі кущі, з потроєною силою стиснувши Настину руку. Кущам, здавалося, не було кінця-краю.

— Га-ра-си-ме! — гукнув Мишко і свиснув, вклавши пальці в рота.

Хтось вистрілив навмання на Мишків голос, але не влучив. Негода відгукнулася виттям і гуркотом. Шум погоні наблизився. Вже можна було чітко розрізнити форкання коней і заливистий гавкіт дворняжки. «Отам...» — розмірковував Мишко, протискуючись у кущах, що обсіпали їх обох цілісінькими пригорщами води. Він розсунув останню купу кущів і вискочив на круглу галявину,

сажень завдовжки. Назад бігти вже не можна було; на відстані двох кроків чорніла річкова круча. Вітер скиглив у ній, мов щеня.

— Утекли, чорти, — повним голосом сказав Мишко, під-
тягаючи Настю на край кручі.

— Собаки... — над силу прошепотіла Настя.

Зовсім поряд — а одна навіть виткнувши морду з ку-
щів — розтиналися гавкотом собаки. Виходу не стало.

— Стрибай, Насте... стрибай, дарма! — ніжно і владно
шепнув Мишко, пригортаючи Настю до себе. — Там вода,
дарма. Це не страшно...

— Боюсь... — прошелестіло, можливо, Настине волосся,
розвіюване вітром.

— Стрибай! — крикнув Мишко, махнувши рукою, і го-
лос його пролунав, як дика лайка.

Вже шурхотіли розсовувані й ламані кіньми кущі...
Настя, судорожно зітхнувши, метнулася вперед. Протягло
й боляче свиснуло повітря в її ушах. Дихання замкнулося,
а тіло заціпеніло, на мить повиснувши в повітрі. Слідом
за нею стрибнув і Мишко...

Мочиловка, навіть розбухла й шумлива під час осін-
ніх дощів, як оце тепер, все ж мілка задля таких стрибків.
Зате попід кручами місця були багаті на ями, крутояри
та круговерті — в них водилася шука й крутилася вода.

Настя впала ногами саме в таку круговерть. Чорна во-
да зімкнулась і все стихло. Другого пострілу згори Настя
вже не чула. Її, викинену водою наверх, підхопив Мишко.

На березі, позбувшись страху та відчуття небезпеки,
вона з німим подивом дивилася на чорну гусаківську кру-
чу. А Мишко вже відфоркувався й був веселий, обтрушую-
чись від води: в темряві білили його зуби.

— Біжімо тепер, щоб зігрітися... ну!

— Ти тихше, — відповіла Настя, отямлюючись. — Стрі-
лятимуть.

— Та цур їм, не достануть, — стелувся Мишко. —
Біжи!

— Куди?

— Та хоч куди, поки ноги танцюють.

Бігти в намоклому одязі було нелегко. Важко корилися
заляккі від холоду ноги. Разом з тим, Зінчині луки, яки-
ми бігли, були рівні, як нитка, — ані купиння на них, ані
вибоїни.

— Не можу більше... — жалісно сказала Настя.

— Ще трошки треба... — твердо сказав Мишко. Він рі-
шуче й швидко просунув руку до неї за комір, до спини;

Настине тіло було вологе й холодне.— До поту біжи... Я ось, наче в лазні, запарився геть увесь!

— Не можу більше... не біжиться вже,— задихаючись, сказала Настя й знесилено сіла на траву.— Ти йди, а я тут залишуся.

Версти півтори, на його думку, відокремлювало їх тепер від кручі й погоні. Все ще йшли луки,— здавалося, що й кінця-краю їм нема.

— Стривай... Сіно!

То був ожеред старого сіна — величезна копиця; зветшала зовні, в середині вона обіцяла запарошені, сухі, запашні шари, куди не проникає негода. Жибанда з колін заходився розгрібати сіно руками. Настя догадалася про Мишкову затію й допомагала. Огрублі травинки кололи й пекли їй руки. Дуже повільно утворювалася в ожереді подобизна нори. Настя влізла туди перша, а Жибанда вже зсередини заклав прохід до нори сіном. Було тут дуже сухо, навіть тепло, але дрібна сінна курява роз'їдала очі.

— Грійся, грійся...— шепотів Жибанда, схвильований близькістю.— Ти грійся, грійся тепер...— бурмотів він, не сміючи ворухнутись і лежачи, як пласт.

— Я... на ось помацай, геть уся мокра! — тремтячи, скаржилася Настя.— Що ж робити?

Вона мало не плакала.

— Ти об мене грійся, дарма...— повторив Жибанда.— Давай об мене, в мене кров гаряча! Перед війною в ополонці, бувало, купався... От якби сірники не змокріли, можна було б багаттячко там, на волі...

— Не треба сірників,— чужим голосом сказала Настя.

Він лежав, як і раніше, нерухомо, втупивши очі в чорне запашне склепіння. Курява ще трималася, лоскотала очі й ніс. Зовні забушував вітер. У сінній норі було тихо і спокійно. Раптом Мишко сильно втягнув повітря і чихнув.

— Ти роздягайся! — наполегливо й роздратовано сказала Настя.— Я задубіла геть уся, пальці на ногах зовсім нічого не відчувають...

— Дак я ж... я ж не жінка! — грубо конфузився Мишко.— Незручно мені...

— Все одно... темно, мені не соромно.

— Дак я ж... як же воно так?

— Я помру, Мишко...— і схлипнула.

— Дарма, не помреш, жива будеш! — сам не знаючи чого, зареготав той, заражений Настиною пропасницею.

...І вже передавало його гаряче тіло свій нестерпний пал Насті, і вже бурхливо розгорілися Настині щоки і вся слідом за тим. Два серця починали битися дедалі суголосніше.

— Ось ви у місті... всі такі,— сказав Мишко, палаючи незвичайністю хвилини.

— А які?

— Крові у вас нема, холодні. От і Дунька теж була...

— А-а...— протягло мовила Настя й відсунулася.

— Чого ж ти?.. Грійся!

— Німкеню своєю... все пам'ятаєш?

— Жалію Дуньку,— просто і твердо сказав Мишко.

— А мене?

— Тебе жаліти нема чого... Ти сама по собі.— І раптом прорвався: — Гарненька моя! Ти мені, ну от... наче га безквіткава папороть. І цвіту в тобі нема, а душу з першого погляду повабило.

— Я злою стала! — раптом з великою щирістю сказала Настя.— Я від усіх зліша, ось яка...— і знов заплакала.— Але, гляди, я себе жаліти не дозволю, я так скручу, що...

— А ти не лякай мене,— говорив Мишко, глядячи Настині обличчя і прислухаючись.— Дошч іде, чуєш? — Він намацав на щоці її, в рівній гарячій шкірі малесеньку вибоїнку.— Що це?..— мимохідь спитав він.

— Це від кору залишилося... давно. Ти знаєш, я сьогодні... не сьогодні, а вчора вже... на світанку журавлів бачила. Відлітають...— Сльози її стали спокійніші, то були слези перевтоми.

Так вони й проспали до світанку в обіймах, як чоловік і жінка. Негода співала їм пісень журливих, не весільних. Сон їхній був міцний і ситний.

ХІ. ГУСАКИ ПОВЕРЖЕНО В ПРАХ

Так зароджуються чутки про всілякі небувалі билиці. Присягалася молодиця Мавра і пречисту в поруки закликала, що на власні очі бачила нечистого й нечисту його жінку.

Коли під'їхали до ожереда, що залишався в них з минулого року на Зінчиних луках, побачили: розкидане сіно, наче носом копався хтось. Мавра й сказала свекрусі: матінко, мовляв, а в нас злодії були.

Свекруха сперечальниця була:

— Не злодії, голубонько, а вітром накидало... Ніч-бо шумлива.

— Ой мамо, злодії! — не вірила невістка.

— Вітер, я тобі кажу, — торочила свекруха.

Та тільки-но вона встигла вимовити останнє слово, розчухнувся весь ожеред на чотири половинки, а з середини вискочив сам нечистий, трохи більший від лісового, зеленого, зате без волосся, немовби мужик. Тут-таки за ним і жінка його...

— ...І не встигла я, молодички, — розповідала Мавра в колі жіноти, обливаючись мурашками спогадів, — не встигла ахнути, я-ак він мене, голубоньки, щипоне-е! Так я й сіла, на чому стояла...

На підтвердження своїх слів показувала Мавра родимку трохи нижче правої груді, завбільшки з двогривений.

— Гляди-и... — дивувалася одна, черевата, заправляючи волосся під повойник. — Якби мене щипонув, тут-таки я й розродилася б.

Тут ще дужче захлиналася Мавра, виростаючи на голову в очах жіноти:

— Я-ак щипоне-е! Я, бач, присіла, а свекруха мертвенькою прикинулася, щоб не займав. А руки позаду хрестом виставила... Так і забрали підводу! — В цьому місці Мавра починала плакати.

Гусаківські мужики похмуро чухали бороди й дивувалися з довгого жіночого язика; більше їх цікавила Маврина родимка, ніж четверо вбитих уночі, не рахуючи зниклого голови та сімох поранених. Один тільки Василь Щерба, глибоко ховаючи в серці біль по синові, всоте питав у всіх:

— Виповзти він не міг. Як ото я його дрючком молоснув, аж земля хруснула під ним. Питання: куди ж йому ізникнути, сучому синові?..

— Свої й понесли. Темрява ж, дядьку Василю. Ти як ударив, уперед побіг, вони його тут і захопили... — заспокоював Щербу броватий племінник. — У темряві ти й не бачив.

— Темрява, темрява... — сердився старий. — Що я очі свої в бороді твоїй посіяв, чи як?.. Та й відбіг я ненадовгочко, а його вже й нема. Виповзти він не міг. Питання: де ж він?..

Та нікому з гусаків не спадало на думку посміятися з дурної Маври, засперечатися з невдахою Щербою. Надто великі були нічні втрати і в людях, і в конях, і в іншому добрі... На похорон приїхав товариш Брозін з двома

гусаківцями, що посідали в повіті високі посади. Усі трое, сидючи за цвинтарем, статечно прокурили той час, поки разом із тестем співав похоронну відправу по вбитих попівський зять. Коли закопали, Брозін виголосив промову. Говорив він довго й красномовно, збуджуючись плачем та голосінням удів. Але гусаки, хоч яка велика була їх відданість новій владі й ненависть до борсуків, не схвалили брозінської промови.

— Яка там міжнародна гідра! — зневажливо усміхнувся той же Щерба: — Тут наше діло, кривне, земля! За Зінчині луки лютують. Гідра-а! Вона, либонь, і до вітру в шиблетках, а ми й на весілля в личаках.

А втім, поїхав Брозін з усвідомленням виконаного обов'язку, везучи в кишені гусаківську резолюцію про змиття борсуківської плями з загальноселянської справи.

Потім посунули поточні дні... Доходили новини заднім числом: фельдшер чекмасівський зник. Невдовзі хтось викрав швеця з Бедряги. Зникали найходовішого ремесла люди, мов камінці, скинуті у воду недбалою рукою; тільки булькали чутки по них... Раптом, серед білого дня, зникло п'ятеро пічників з інструментом. Догадувалися гусаки: ворог заводить господарство... але кріпилися, вичікуючи свого часу. Декотрий не пивши напідпитку, підійшовши до кручі, довго й похмуро дивився в сизу далечінь, за Зінчині луки, де тинялися каламутні передзимові хмари. Довгі ночі перейнялися страхом і тугою. Бородані заборонили дівкам співати. Спати лягали рано. Світла не засвітлювали.

...А Мишко з Настею увесь той день проблукали на вкраденій підводі. Наприкінці дня опинилися в Попузінні. Мишка, як і брата його, щедро нагодували попузінці й залишили ночувати, але не раніше, ніж визнали ті, що вони борсуки.

Навкруги Попузінна ліси. Попузінці печі топлять жарко. Настя зраділа кислій домовитій духоті хати. Одразу ж по вечері поснули вони на полу, й Насті снилося, що вінчається вона з Семеном. Ніби Семена саме життя дало їй за чоловіка, не можна відмовлятися. Він щирий і суворий, не дивиться у вічі нареченій. Вона насилу переборює страх перед ним. Коли цілує, губи в нього холодні, як чорна вода минулої ночі. Раптом хтось каже збоку: «Та його ж убито». Настині очі червоні від сну, вона визирає з полу. До господарів зайшла сусідка, розповідає про когось, але не про Семена. Настя все ще не розуміє й тремтить.

— Мишко... Мишко! Прокинься,— в тузі будить вона Жибанду, який сопе на високих нотах.

Той довго бурмоче сонну нісенітницю перше, ніж розплющити очі.

— Га?... що?... приїхали? — і тре сонні очі.

Але Настя вже не хоче говорити.

— Ти спиш?...— ніяково питає вона.

— Еге ж, сплю,— потягується Мишко.— А чого тобі?

— Ні, нічого. Спи...

І отак цілу ніч.

Розвиднялося пізно. На світанку від'їжджала їхня підвода від подвір'я гостинного попузінця. Ранок випав сонячний. Хмари розсунулися, відкриваючи мерехтливу зеленину осіннього неба, і стояли в цілковитому безвітрі; це тільки вранці бавилася осінь сонечком. З лісів відгонило прілістю, а чорні птахи над ланами кричали про зиму... Зате повітря — густе, гірке, не без солонявини — було терпке й приємне, як гострий огірковий розсіл.

На стоянку борсуків приїхали під обід, і одразу ж обступили їх розпитуваннями, наче не бачилися півроку. Нічний похід, що закінчився мовбито удачею, надихнув борсуків.

— Треба до Семена піти,— сказав Мишко Насті.— Сказали, у великій землянці лежить.

— Не підуй...— рішуче й глухо заявила Настя.— Я на тебе тут почекаю.

— Ходімо! Ти зі мною підеш. Не бійся, я тебе заслоню.

— Сам іди...

Мишко разом з іншими спустився в землянку.

ХІІ. РОЗМОВА З СЕМЕНОМ

Лій палав у каганці, і полум'я його стояло прямо, як вартовий. У задушному повітрі плавала рясна кіптява... Коли зайшли, полум'я нерішуче заколивалось, але двері зачинили — і знов завмерло, кидаючи навсібіч величезні тіні людей.

У правому кутку, на колодах, містилося Семенове солон'яне ложе. З-під шинелі стирчали нерухомі ноги в чоботях, носками в різні боки, як у мертвого. Поряд, поклавши обличчя на руки, дрімав чекмасівський фельдшер Шебякін. Найгучніший у землянці був гніт у сві-

тичу. Час від часу, мовби знудившись стояти, він несамо-вито жбурляв тріскучі бризки вогню.

— Здоров був, Сеню...— бадьорим голосом гукнув Мишко.

— Спить,— застережливо відгукнувся Шебякін, підводячи обличчя. Фельдшер був рябий, у грі світла його кругле обличчя стало схоже на місяць.— Спить,— повторив фельдшер,— а цілу ніч кепсько було. Перед світанком про жінку питав...

— Він, може, про мене питав? — настійливо сказав Жибанда.— Яка ж там у нього?.. Нема ж!

— А тебе як? Вас же, наче собак по кличках...— Шебякін посміявся, але миттю перестав, тільки-но глянув у камінне обличчя Жибанди. Той назвав себе.— Еге ж, еге ж, і тебе згадував, і Мишка...— заспішив Шебякін.

— Отак би зразу й казав, а то жінка...— різко мовив Жибанда й сів на атласну канапку, вже брудну й продавлену посередині.

Усі інші стояли, хоч і було де сісти: широкі, стругані лави стояли попід стінами зимарки.

— Довго ви мене тут продержите? — знов схиляючи обличчя на руки, спитав Шебякін. Мишкові не подобалося шахраювате вищипане обличчя Шебякіна, і він не відповів.— А все-таки тиждень чи два? — знов заворушився фельдшер і заходився підтикати соломі, що повисмикувалася з-під Семена.

— Про що це він? — спитав хтось із тих, що стояли півколом.

— Додому хоче... бахурувати! — насмішкувато відповів другий.

— Рік продержимо,— сказав третій.

— Та ви самі тут і півроку не продержитесь! — огризнувся, швидко обернувшись, Шебякін.

— А ти обачніше, а то порішу! — з досадою сказав Петька Ад. Згинаючись у спині, бо неодноразово вже черкався головою об низьку брусовану стелю зимарки, Петька навшпиньках підійшов до столу й применшив вогонь у каганці.— Кіптява,— пояснив він, ворущачи білястими бровами.

Удосталь помучивши Шебякіна мовчанням, Жибанда сказав:

— Ти ось що. Нам цей хлопчина потрібен,— він кивнув на Семена.— Ти його нам неодмінно підживи. Не те, щоб вилікувати, він і без тебе встане... А нам скоріше тре-

ба. Скоро піднімеш, ми тобі патента дамо — придворного медика.

— ...проворного? — прикинувся дурником Шебякін.

— Ти постривай сміятися. А швиденько не вилікуєш, сам знаєш, — у нас закони лісові, неписані. Цюк — і нема фершала!

— Утнув, що й казати! — деренчливо зайшовся Шебякін. — Та я тобі батьком...

— І мовчи, коли поїдеш звідси. Держи собак на смикі, а язика на замку! — напучував неквапно Жибанда. — Спитають, що бачив? Відповідай, що очі мої, мовляв, старі. Може, й бачили щось, та не бачили.

Зовсім несподівано в кутку пролунало голосне апчхи! Чхнув Петька Ад і сам злякано зашикав, витріщаючись навсібіч.

— Це через кіптяву... — злякано виправдувався він.

Саме в цей час здорова Семенова рука ворухнулась. Шебякін відкрив Семенове обличчя й оповістив з виглядом ображеної гідності, дивлячись на Жибанду:

— Прокинувся. Розмовляти обережно...

Семен, розплющивши очі, одразу ж став дивитися в якусь неіснуючу точку так пильно, що Петька Ад, і без того дуже схвильований близькістю пораненого товариша, забобонно оглянувся. Борсуки присунулись ближче. Семенове змарніле обличчя не виражало нічого. Губи були міцно стулені, мовби зсохлися одна з одною.

— Боляче, либонь?.. — обережно почав Мишко.

— Ні-і, минулося... — без виразу, співомовно відповів Семен і дивився йому в лоб, наче пригадував щось. Мишко одразу зняковів і його обвітрене обличчя зашарілося, але він не відвів очей. «Догадуєшся, чи що? — думав він. — То відверто й кажи. Ну, кажи!» За півхвилини йому стало особливо неспокойно.

— А ми скупалися тоді, вночі! — сказав Мишко і осікся.

Семен перевів очі з лоба на Мишкові губи, що заворушились.

— Скільки ходило нас? — спитав раптом Семен, залишаючи без уваги Мишкове повідомлення.

— Двадцять восьмеро, — доповів, вилуплюючи очі, Петька Ад; він виструнчився так, як не виструнчувався перед жодним капітаном під час давньої війни. Діялося це через старання, а старання — з жалощів: серце в Петьки билось добре.

— ...повернулося? — з таким же нерухомим обличчям допитувався Семен.

— Двадцять сім повернулося,— ще жалісливіше доповів Петька.

— А... — сказав Семен і заплющив очі. Можна було подумати, що він спить, якби не ворушилися пальці здорової руки. Вони по черзі притискалися до долоні, ведучи якусь свою лічбу.— Привезли її? — спитав Семен.

— Дак це ж Ваську Рубльова вбито...— заспішив пояснити Жибанда, роблячи Семенові натякливі очі.

— Я про нього й питаю... привезли? — не одразу догадався Семен і ледь помітна подобизна рум'янця окрасила його тепер випнуті вилиці.

— Ваську? Ні-і...— залопотів Петька Ад. Може, тому, що був на зріст вищий за всіх, вважав він саме за свій обов'язок давати відповіді.— Не до Васьки було, товариші! Місця-бо всі зайнято й для живих!.. Гарасим під хліб підводи зайняв... Та й куди ж мертвого везти!..— Петька запинався й потів.

— Це я вже на свій розсуд вирішив,— стиха й холодно впав у мову Гарасим, вдаряючи себе по стегну високим картузом.— Хліба п'ятдесят пудів узяв та трьох коней, двох з підводами. Вівса я ще прихопив для коненят. Конячина, вона любить овес.

Семенове обличчя мерхло в міру того, як вираховував Гарасим військову здобич. І вже бачили борсуки: неминуче буде гроза. Люди зашепотілися, заколивалосся полум'я, швидше засовалися тіні на стіні.

— Ти піди допоки що... подихай чистим повітрям! — шепнув Жибанда Шеб'якіну, котрий прикидався, що дрімав.

— Чуже вухо піском засипати!..— несподівано сказав татарчук з двадцять третьої землянки; тільки цим і виявив він свою присутність у зимарці.

— ...воно, звісно, можна й соснову кору жерти... та іншу всіляку падаючину! — підвищивши голос, повів далі Гарасим, коли Шеб'якін вийшов.— На те й борсуки ми... Тільки ж, як мене поставлено у вас за каптера, то повинен я вас, сто сімдесят ротів, годувати. Та ти мене очима не страхай! Цар каторгою, піп пеклом,— куди ж мені, сірому, й подітися тоді? Допіру, якби не коні, як би ми тобі фершала доставили?

Гарасим, очевидно, сподівався заперечень, але Семен мовчав. Отак вони й дивилися один на одного при безгомінні всіх інших. Жибанда, піднявши з підлоги трісочку, розщепляв її на дрібноту й відкидав набік.

— Не сердився б ти, Семене...— знову повів мову Га-

расим, опускаючи очі, й обмахнув рукою зволожене чоло. — Борсуки ми, борсуки і є... І злодії. Не можу супроти коненят вистояти, пристрасть моя! — Та вже за хвилину після мимовільного каяття селянин сховався, залишився циган. Знову в очних ямках чужинно й незрозуміло замерехтіли темні очі. — Що забрано, те забрано, — крикнув він.

Семен знов заплющив очі, чоло його наморщилося.

— Може, тобі водиці дати? — запропонував Жибанда.

— Ні, минулося, — і знов розплющив очі. — А полонені? — над силу спитав він.

— Дак воно які ж полонені?.. — розгублено заусміхався Петька Ад, водячи пальцем по розчепіреній долоні. — Один утік, а другий... Надто вже лаявся він. Не те, щоб матюкався, а різні такі провіщання... Юда й розсердився.

— Ну? — знов заплющив очі. — Варива хоч дали йому?

— А ми його спалили!.. — просто сказав Дмитро Бариков: певне, Барикову набридло мовчати, тому й сказав.

Несамовито бризкався вогняною слиною світич, а гніт набух товстим нагаром. Семен лежав нерухомо й зовсім безживно.

— Ідїть, хлопці, геть од гріха... Лиха напитаєш із вами! — замахав руками Жибанда, косуючи на Семенову руку, що проводила далі свою незрозумілу лічбу.

Ті й самі заспішили геть із зимарки, похнюплені і вже не радіючи з військової удачі. Важкі дверцята, повішені трохи навскоси, лунко захряпнулися за останніми.

— Сеню... — виразно покликав Мишко, плачливо зводячи брови. — Ти вгамуйся, облеghi серце! Відома річ, кожне яблучко з кислінкою, а в запалі не відчуває себе людина. Адже цей, голова їхній... йому все одно тепер, не повернеш. А людянят вистачить у Расеї.

— Замовкни, — кризь зуби сказав Семен, — куди тобі до Расеї, лакуза! Ще на простір з волості не вийшли, а вже розбійничати заходилися. Встану, за все з тебе спитаю, — і перше ніж Мишко утримати його встиг, Семен рвучко підвівся і враз упав на зламане плече; тільки глухий Семенів хрип свідчив про біль.

Жибанда не вибіг, а стрибком вилетів із зимарки. Виходячи, наштотхнувся на Шеб'якіна й таке пообіцяв йому очима, що той одразу відчув несталість свого життя й метнувся в землянку. Жибанда біг лісом, мимо землянок, чіпляючись ногами за випнуті кореневища, за дрова, що валялися скрізь. Сам не знаючи навіщо, — він шукав Настю; він знайшов її.

Вона розум'янена й схвильована стояла в колі борсуків, які весело вискаляли зуби. Навпроти неї, як у двобої, стояв Юда й хитрувато гладив собі шию, не зводячи з Насті усміхнених очей. Мишко підбіг тієї хвилини, коли Настя довго й погано вилаялася у відповідь на якийсь такий же хитромудрий випад Юди.

— Це що! Це все дурниця, а ти крутіше загни! — під'юджував Юда.

— Як це загнути?... — мов зацькована, озиралася Настя.

— Лайнись, цєбто... Покрупніше лайнись! — І Юда підморгував своїми довгими віями.

Тоді Настя вилаялася ще пристрасніше, брутальною чоловічою лайкою. Знов голосно зареготали борсуки, що обступили їх, — раді будь-якому сміхові, хоч би звідки він виходив.

— А знаєш що, Гурей? — посміхнувся Юда, коли ушух вибух сміху й гув тільки Тьощин низький повільний регіт. — Хочеш, я тобі таке загну, що й прив'янеш?

— Ану... загни! Пранцюватий-бо ти загинати... — храбрувала Настя, але червоні плями на щоках зраджували їй.

— А от і загну... Тільки у вухо тобі, гаразд? — підступав Юда.

— Ну, ну, шквар... — і Настя підставляла маленьке ушко, що горіло пожежею сорому.

Юда потер руки, підморгнув борсукам і зумисне важко наліг на Настине плече.

— А ти ж баба, я знаю! — шепнув він їй з палким захватом похоті.

ХІІІ. ЄГОР ІВАНОВИЧ ВТРАЧАЄ НИТКУ ЖИТТЯ

Першої ж неділі після покрови відпросився Брикін додому поїхати. Одначе криву й небезпечну дорогу обрав собі Брикін. Певне, по дорозі йому було заїхати і в Бедрягу, до дядька. А з Бедряги заїздив на станцію, хоч і не було на те особливих причин. Лише зі станції подався у Вори, додому.

А втім, як було не бути причинам: треба було проїхатися, пообвіяти себе трохи вітерцем. Випала на брикінську долю повна чаша прикрощів, і переважна більшість їх ішла від жінки. Після давнього випадку, коли в сум'ятті душі проковтнув пуголовка, побив він жінку. Тоді сиділа в ньому певність, що накладанням рук на провинну

голову мовби прощає він Анні й дарує їй багато її гріхів. Анна прийняла побої мовчки, лежала так, наче не хотіла бачити біля себе чоловіка, який метушився мало не до неприємності. Після того подався Єгор Іванович у лісові барлоги, там жив, там і копошився.

Раптом довідався: Анна повернулася до матері, в дівочий дім. Єгор Іванович попихтів, повипростовувався, — дедалі дужче сутулилася його спина, наче несила їй було носити обважнілу від дум брикінську голову. Жінку спробував забути, але не забувалася. Кохання своє, якби було можливо для вбогої його душі, давно розтоптав би й надсміявся. Анна не коханням була; вона правила за наявне свідчення брикінських успіхів і досягнень, плодів копіткого й тверезого життя.

Коли з борсуків висунулися люди, що захопили владу за правом сили й волі, Єгор, ображений і приголомшений, залишився в тіні. Для верховодів був і він не більший від того гвіздочка, на якого вішав свого картуза Жибанда, приходячи додому в спільну з Юдою землянку. Єгор лютував, його точила дума, що Семен обікрав його, скористався з його добра, з його труда. І коли носив воду на кухню, приставлений Гарасимом до кухарської справи, скільки разів мріяв він про отруту — до лоскітливого болю в скронях; до синіх кругів під очима й до принизливих, не облегувальних сліз. Саме тому і їздив кривими та кружними, що боявся прямих. У тих кривих і полягало розршення Єгорової люті.

На поновлення спільного життя з Аннушкою дивився він як на перше, з чого слід було починати відновлення потоптаної людьми слави. Ідучи цього разу до Ворів, мав уже в голові готовий план Єгор: «Як приїду, так одразу на подвір'я до Бабінцових. — А де тут законна моя Анна Григорівна Брикіна? — Та на гармані. — Ну, ми й на гармані! Здрастуйте, жінко моя. Прийшов одержати даровані речі! Нині самому потрібні. — Тут таки й перелічити: шаль коврова жовткового кольору, посеред чорних квітів вогняна троянда, та ще хустка шерстяна — сіра бахромка, — рожеві вогники, та ще хромові полуботки на високому каблуку — вісімнадцять карбованців, та ще плаття темне, шерстяне, на смужці — намистинка, та ще три ж барвисті, шерстяні ж таки, радісних тонів, та ще сім карбованців з двома царями в пам'ять трьохсотліття, та ще туфлі з самоцвітами, та ще...» І вже знав Єгор Іванович, що, не дослухавши всього списку до кінця, заборсається в судорогах покайного плачу Аннушка. А він схилиться до неї й

простить їй за звітом добрості, і обійме, і великодушністю своєю обміє грішну Аннушину душу.

Тут паморочилася навіть голова у Єгора Івановича,— заплющував очі й кусав губи, бачачи перед собою, як наяву, повнйве, приємне Аннушине обличчя з наливним рум'янцем пругких щік. І ладен був такої хвилини голяка на край світу йти Єгор Іванович — по бірюзовий перстеньок, якби раптом знадобився Аннушці. Може, тут тільки відчула вбога Єгорова душа невтоленну потребу чийого-небудь кохання.

Розпаливши себе такими мріями, в три батоги гнав Брикін коня, прямуючи до Ворів. Помолоділий, скочив він з підводи й матір обнімав з небувалою поштивістю. Душу свою відчував новенькою, мов після лазні. Але по обіді підказала йому розсудливість поглянути, перше ніж іти до Бабінцових, чи справді зносила Аннушка всі чоловікові подарунки. Він дочекався, поки мати вийшла, і, відсмикнувши ситцеву запону, з колін зазирнув під ліжко. Перестережливо стислося серце: Аннина скриня з жерстяними фарбованими пасами стояла на звичайному місці. Він витяг її і, поспішаючи, вже не тямив себе. Засунув косинця в щілину замка, забив його поліном, відтак натиснув. Химерний замок дзвінко хруснув, а віко само підскочило вгору. Крізь щілинку вилетів мілевій метелик,— його політ простежив жалісними очима Брикін. Не довіряючи оку, він навіть поторкав рукою, навіть роззявив рота. Все було на своєму місці. Зверху лежала ота коврова, малюнками вгору, а в поточеній міллю троянді в самісінькому серці її, помітно вовтузилися мілеві черв'ячки. А ще по тканині в сум'ятті бігала якась бистра, юрлива, сріблястого кольору погань. Мілеві дірки проходили крізь усі Єгорові подарунки,— довгі проходи Єгорового лиха. Він перебирав знецінені ганчірки, але біль зубожіння вже ущух перед спогляданням власної жалюгідності. Коли зайшла мати, Єгор сидів за столом якимось боком, до матері спиною. Їв неохоче, але наприкінці обіду відчув голод і надолужив прогаяне гречаною розмазною. Від розмазні в нього навіть почервоніли вуха, а сіре обличчя ледь-ледь припухло.

...Він підстеріг Аннушку тільки надвечір на бабінцовському гармані, де просидів аж дві години під мжичкою. Аннушка пройшла повз нього, схованого за скиртою соломи, в клуню, з кошиком за плечима. Її не наважився спинити Єгор Іванович, здивований тим, як Аннушка змінилася: постаріла, в сіренькому, йшла, дивлячись у землю. Вона вийшла з клуні й засунула ворота на засув.

— Аннушко-о...— сказав він, тремтячи від сирості й хвилювання, не сміючи заступити їй дорогу.

— Не турбуй мене, Єгоре,— сказала та спокійно, дивлячись вище його голови.— Стомилася я від тебе...

— З чого ж бо стомитися... через полюбовників хіба? — не стримався Брикін, забігаючи наперед, але вона прискорила ходу.— Аннушко!..— несамовитим голосом закричав услід Брикін.— Аннушко, я тобі подаруночка приніс... Оглянись!..

Саме через те, повертаючись манівцями до борсуків, мотався п'яний у возі, геть увесь у глині й соломі, горлав пісню. Налетів вітер, навіть і від нього хилився Єгор Іванович набік. З того, як свербіло все його тіло, вгадував, що наближається остання точка всієї його безглуздої метушні. Через отой душевний свербіж і співано пісню, а зміст її був той, що обминула його матінка, наділяючи на братньому бенкеті. Находило мовби витверезення інколи, і тоді з якоюсь несамовитою безнадією втуплювався поглядом у проповзаючий мимо клапоть лану з пересохлими реп'яхами, з щетиною стерні.

— Ех-хе... всі ви однакі! — зітхнув Брикін і таку пику скривив, наче хотів наполохати птаха, який з розплатаними крилами підіймався по вітру.

Потім знов охопило п'яне заціпеніння, і заскімила спустошена душа,— так гучить порожня пляшка, поставлена на вітрі. Що ближче під'їжджав до борсуків, то горлатіше співав недоладну свою, тут-таки на возі вигадану пісню. Коли проїжджав мимо сторожової землянки, побачив Жибанду, що виходив від Насті. Непідперезаний, з розстебнутим коміром, розгніваний, той злякав би хоч кого, але не п'яного Єгора.

— Чого розгорлався?.. чи дорогу показуєш кому? — гримнув Жибанда, завмираючи, наче його поставило в правець.— Та куди правуєш! Геть усі колеса, чортило, роздрябаєш.

— Винуватий, звиняйте, пане підполковник, ваше благородіє...— і Брикін висолопив Мишкові язика. Мишко дивився з ненавистю, і Брикін применшив запал.— Нема чого дорікати, на одній шворці мотатися...

— Де ти напився? — підступив Жибанда.

— Де пито, там нас більше нема! — ухилився Єгорка і хльоснув по коню.

— Ні, ти постривай, голубе...— з нехорошим холодком сказав Мишко, придержуючи коня за вуздечку. Брикін

бив коня, той тільки здригався мокрою спиною.— Від мене не скоро втечеш!

— Пусти...— витверезуючись, сказав стиха Брикін.— У мене секретець є! — А Жибанді здалося, що Єгор кивнув на Настину землянку.

— Ти про цей секрет помовч, Брикін,— сказав Мишко.— І знай про це тільки сам. А то я з тебе гниль зроблю.

— Нашим добром користуєтесь, та ще й мовчати? — заверещав Брикін і плюнув так ловко, що пролетіло на вершок вище Мишкового чола.

— Мовчатимеш? — спитав Мишко, наближаючи своє обличчя до вищиреного Єгорового.

— Бре-ешеш, не буду...— прохрипів, не тямлячи себе, Єгор.— Ось постріляють вас, чортів...

— То маєш завдаток! — сказав Жибанда і стусонув кулаком у брикінське обличчя.

Брикін дико скрикнув, кинь рвонув, і віз помчав до землянки, б'ючись об пеньки.

— Товариші!..— з ходу закричав Єгор Іванович до з'юрмлених борсуків.— Що ж це таке, товариші? Кому ж я тепер скаржитимусь... раз він мене сам по фізіономії, наче погань якусь? Мене не можна бити. Це ж я перший...— З куточків брикінського рота бризкала слина.

— А що ж таке ти міг перший зробити? — спитав Прохор Стафеев, який клепавав поблизу димар.

— Я? — Єгор осікся, обкушуючи, майже обриваючи нігті.

Він зшулився, сидючи на возі, затиснув голову в коліна й заридав. Горе його було безмежне й відворотне. Погамувати його, виказавши свою таємницю, він не міг.

— Ну що ж... домоворуй! — наказав Стафеев, відкладаючи набік молоток.

— Е-ех...—у безсилій люті проскрипів Брикін і, надкусивши краєчок нігтя, з маху рвонув руку набік.

ХІV. МИШКОВЕ КОХАННЯ ТА ВСІЯКЕ ІНШЕ

Були причини Мишкові ходити, як буря. Щоночі приходив він до Насті, сідав за стіл і з найнепевнішим почуттям дивився в її попелясто-смагляве обличчя, на якому ще яскравіше, ніж раніше, жевріли губи. Бачив одне: горіла безквіткова папороть і кликала до себе довірливе Мишкове серце, і він ішов до неї, не знаючи чаклунського слова, і щоночі згоряв у її вогні... а вранці виникав з

попелу; віддавався цілком, і, нічого не маючи навзамін, тужив над незрозумілим йому.

— Про що ти мовчшиш? — не раз питав Мишко, коли досказано було всі любовні слова того вечора.— Ну, про що ти?..

— А ти спитай, я відповім, — оборонялася Настя.

— Не моя ти... — неспокійно воробчався Мишко, ладний і задумити.

— Та чого ж уже тобі більше! — натякливо, з холодком сміялася та й дивилась, як у грубці метушиться вогонь.

— Скарб у тобі лежить. Віддай...

— Бери...

А Мишко не знав, що буває ще більше від того, чим уже володів. Шукаючи скарбу, хапливими губами обривав він вогняні квіти Настинної папороті, обпікаючись і обманюючись. А Настя не гнала Мишка геть, бо їй потрібна була Мишкова сила. Почуття до Семена й було Настиним скарбом: образ його, створений самою Настею, сповнював її ночі, — тільки його хотіла.

Отак щовечора ледь примітною стежкою ходив Жибанда до сторожової землянки і в слідах своїх не бачив Юди. А Юда був спритний, юрливий; у Мишкове кохання влітав він свою погану гру. Не проста й зрозуміла туга за чужою й гарною, що прикрилася ім'ям Гурія, не пристрасть точила Юду й змушувала щовечора стежити за Жибандою, — штовхало непереборне прагнення подолати його в двобої. В бажаннях своїх був наполегливий і невблаганний він, як дитина. Коли Жибанда входив у землянку й брязкала засовувана клямка, сідав Юда на схил землянки й сидів там, сумирно й терпляче. Тютюн геть увесь вивівся в борсуків, а якби був тютюн у Юди, то й зовсім непогані були б для нього його вечори, насичені глухим шелестом негоди й тужливим плачем сов.

Якось Мишко забув замкнути двері. Юда вийшов з верболозу — посидів трохи на східцях, гризучи скоринку напівсирого, борсуківської випічки, хліба. Місяцеві час був, і Юда, жуючи, дивився, як просочувалося його мертвотне проміння крізь ясну ялинову глицію, погойдувану подихом негоди. Потім Юда відкусив ще й відчинив двері до землянки. Було в ній жарко, аж душно. Не горіла ні скіпка, ні каганець, зате яскраво, барвисто й хвилинно вигравали на соснових стінах відблиски вогню з грубки. Зайшовши, Юда відкусив ще від скоринки і стояв, придивляючись.

— ...Чого тобі? — окликнув його Мишко, похапки вискакуючи звідкілясь із закутку.

— Мені, себто? Мені нічого...— лагідно усміхнувся Юда.— Ішов мимо... Надто вже з димаря у вас шугає. Пожежі, гадаю собі, не вчинили б.

Мишко стояв перед Юдою напіводягнений і нахмурений, втупившись у підлогу.

— Ну, гаразд, не вчинимо. Іди собі,— вирішив він і коротко махнув рукою.

— Гостя геть женеш,— добродушно відповів Юда.

— Я тебе не жену,— стримано сказав Мишко.— І сваритися нам нема чого. Іди тепер!

— Та вже й піду, коли не до серця припав,— сказав Юда, а сам усе стояв на тому ж місці, коли-не-коли поглядаючи на волосаті Мишкові груди, що чорніли в розстебнутому комірі.— А сваритися нам нема чого. Ми друзі з тобою, тісні,— грубо удавав з себе п'яного Юда, але так, щоб Мишко бачив його удавання.— Ми з тобою хоч і кулю земну без галасу поділимо! Бери, скажу, Мишко, правий бік, а я себе з лівого розміщу. Я ж бо людина, ти сам знаєш, поступлива, необразлива.

Жибанда мовчав, та вже ставало йому нестерпно гидко й принизливо.

— Іди, йди собі... ми з тобою опісля відносно земної кулі обміркуємо! — спробував пожартувати він.— Не п'яний же ти, Юдо... тямиш.

— Та я піду, вже й поговорити не дозволяєш! Ну, що ж, то й ласкавої ночі вам! — підморгнув Юда, але біля дверей затримався.— А мені... можна згодом? — спитав він, стоячи до Мишка боком і дивлячись кудись убік.

Мишко рвонувся до Юди і, обхопивши, махом підніс угору. Юда вдарився головою об низький накат стелі, покректав і промовчав. Але Мишко не кинув його в двері, як спочатку підказав йому гнів. Він навстіж відчинив двері ногою й легенько виштовхнув Юду в мрячну темряву; осіння погода мінлива. Юда пішов без зайвого галасу, а Мишко, прислухаючись біля напіввідчинених дверей, чув, як посвистував той серед мокрих кущів.

— Ет, нехай собі... — відповів він на запитливий погляд Насті.— Гнилий хлопчина!

Настині ночі тільки посилювали його тугу, й Мишко став виїжджати з невеличким своїм загonom гайдабурити по волостях: треба було розживатися провіанту на всю лігучу галайстру. Це приховували від Семена, який, по давньому, супротивився всіляким поборам з селян.

Тільки-но він поїхав, Настя пішла до Семена. Вона наче очікувала Мишкового від'їзду, — те, що накопичилося в ній, нестримно шукало виходу. Був час вечері. Вартовий борсук, татарчук з двадцять третьої, пропустив її, чомусь похитавши головою, — вона майже вбігла. Шеб'якіна не було, — вечерю він одержував із спільного казана. В зимарці нікого не було... Стіни без людських тіней мали вигляд голих і порожніх. Після мочилівської кручі, Настя прийшла сюди вперше й проворними очима оббігла землянку. Не в правому кутку, на соломі, як розповідав Жибанда, а в лівому, на свинулінській канапі лежав Семен.

— Сеню... — пошепки покликкала Настя і стояла, вагаючись. — Сеню, прости мені. — Вона швидко перейшла зимарку, шукаючи, де сісти, й, не знайшовши, опустила навколішки біля канапки. — Одразу прости мені, без пояснень... гаразд? — і доторкнулася до його коліна, що витикалося з-під шинелі, наче хотіла збудити Семенове мовчання. — Мені так недобре без тебе... — І відвернулася набік.

— Сядь он туди. Туди, на лаву, сядь! — сказав Семен. Вона з покірним обличчям відсунулась і залишилася навколішках.

— У плечі болить усе? — спитала вона стиха.

— Та ні... ось рука... кепсько, — сказав і ворухнув колінами.

— Сеню, — помовчавши, знову мовила Настя, — ти знаєш, мене Мишко врятував. Моторошно було... Він мене двічі рятував!

— Що тепер, ранок чи ніч? — з попередньою жорстокістю в обличчі спитав він. — Я спав тут...

— Вечір. І ти ще не знаєш усього. Я ж з Мишком живу... Ось уже місяць незабаром! — був жалісний і слабкий її голос, і кожне слово звучало запитанням. — А я ж тільки тебе хотіла... — щиро й стиха додала вона. — Мабуть, так завжди в житті буває: тягнешся до вина, а п'єш воду!

— Я все знаю... — сказав Семен і усміхнувся.

— Звідки знаєш? — стенулася Настя й присунулася навколішках. — Юда сказав? Юда — погань... Як йому жити не соромно! Ти йому не вір, не треба!

— Та ні... сам Мишко й розповів.

Вона закусила губи від болю й образи.

— А ти йому що на це відповів?

— Ти йшла б собі, Настю. Сама бачиш, який я... — сказав він, підводячись на здоровому лікті.

— Не підю. І я знаю, що ти йому сказав, — побіжно ки-

нула вона. — А я ж тільки тебе хотіла! Ти тепер такий, на тебе всі дивляться!.. Ти навіть і сам себе не знаєш. Тебе описати, то й не повірять!.. Я тебе навіть у думках зрозуміти не можу... І ти, якщо схочеш, ти все можеш! Ось ти вбив цього... Грохотова, мені Мишко про нього розповідав. І ти ще можеш, я вірю в твою силу, в тебе обличчя таке... і мені все в тобі дороге!

— Іди звідси, прошу тебе... — з темним, незрозумілим почуттям урвав Семен хапливу Настину мову. — Ти коли говориш, мені отут стискає... — і з досадою показав собі на хворе плече. — Іди!

Настя не йшла й не відповідала. Схиливши голову, вона креслила пальцем по дерев'яному наслідженому настилу підлоги різкий кутастий візерунок. У кутку висів глиняний рукомийник, з нього капало в цебер.

— Ти пам'ятаєш... — дивним голосом почала вона, ламаючи пальці. — Ти тоді на даху стояв, а я підглядала за тобою з-за фіранки. Страшенно боялася, що впадеш... Я ж тоді не знала тебе, а боялася. От і тепер серце завмирає, очам боляче дивитися на тебе... Ти Катушина пам'ятаєш? Він до мами ходив, мало не все життя ходив, ти знав про це? Прийде, сяде біля ліжка та й сидить. Я ось таких не розумію, і Мишка не розумію — мов той віск стає від одного слова! Як на мене, кохання — це коли моторошно. Ось наче птах у дзьобі твого коханого несе... а що як упустить? — здавалося, вона марила наяву. — Ось і ти не впади, гляди!.. Слухай, ти коли вбивав, було тобі страшно? Було чи ні, кажи! Як ти його вбив?..

— Не я його вбив, інший, — роздільно й напівпрезирливо, щоб назавжди запам'яталося, сказав Семен. — Все буває в бійці, але й розбійник до самісінької домовини пам'ятає тих, що полягли від його ножаків. А ти... скількох ти тієї ночі, в Гусаках, марно поклала... і от, каєшся в зраді, на яку мені начхати, чуєш?.. а жодним словом не прохопилася про тих. Ні, мало нас, не можна мені з Мишком сваритися, а то б... — і кулак його стиснувся так, що аж побілів у Насті перед очима. — Пуста ти, задля забавки тільки, як ото Катька... Коли-небудь вони мене повісять, але з них перший-ліпший мені ближчий, ніж ти, зрозуміло? Кров між нами, йди геть...

Вона нечутно підвелася з колін.

— То скільки ж років минуло відтоді, Сеню, як ми з тобою вінчалися тоді, в Катушина? — і полічила подумки, усміхаючись своїй помилці. — Не багато... А я гадала, що це на все життя!

Уночі їй здалося раптом, що все це він сказав з ревності, через тривалу хворобу, через невеселі роздуми про майбутнє; вже зовсім не вірила в можливість відвертої розмови про неї між Семеном і Жибандою. Наступних днів вона приходила ще не раз — прибирати землянку, принести обід, — сідала на шеб'якінський оцупок біля входу. Семен не помічав її. Залишалося чекати повернення Жибанди, щоб переконатися в розриві...

Це й сталось одного з вечорів, наприкінці пізньої осені. До Семена, в зимарку, зібралися борсуки. Лій у черепку палав яскравіше й тріскотливіше, ніж звичайно. Жарко натоплена грубка розливала розслаблюючу духоту, насичену до того ж запахом учорашньої їжі, мокрих шинелей та гострими випарами стомлених ніг. Цілий день мив у роботі: виконуючи Семенів план, ускладнювали доступи до борсуківського місця новими мережами пасток та ям. І через те, що харч у них був тільки капуста, хліб та вода, вживані вдосталь і в усіляких сумішах, нині похмуро мріяли вони про мирне життя, про жіночі пестоші, про жирні щі. Дмитро Бариков, босий і нечесаний, ліниво розтягав гармонію, але хрипіла та, немов у простуді, й не виходила пісня.

— Кинь ти... не гаразд у тебе виходить, — осадив його Гарасим, допалюючи розпеченим шомполлом саморобну люльку. Він сидів навпочіпки біля грубки, шиплячі струминки диму йшли від його рук.

Бариков лякливо й тупо скосив на нього білясті очі й засунув гармонію під лаву. Знов заступила місце тиша, земляна, найтихіша.

— Е-ех, якби волдвінки, — зітхаючи, сказав Петька Ад, який, випроставши ноги, сидів на підлозі. Він коротко позіхнув. — Постріляти б... довговухого бачив допіру.

— З пальця не вистрелиш... — осадив і цього Гарасим, — а патронів я тобі не дам.

Знов плинули хвилини нудного, позіхального мовчання. Тільки сичав у деревині Гарасимів шомпол та стукав у стіні домовитий деревоїд. Раптом — гомін і шум за дверима. Люди прислухалися. Петька Ад оспало втупився в двері... Вони зайшли мало не всі двадцять двоє одразу, свіжі від морозцю, загін Жибанди, — мружилися на полум'я. Ті, що залишалися, зустріли тих, що повернулися, вигуками й розпитуваннями. Перший зайшов Юда в папасі, збитий набакир.

— Шанування друзям! — сказав машисто він, побачив-

ши Настю біля Семена й зітхнув на всі груди, опускаючи очі.— Як підстрибуєш, дядьку Вінтіль?

— Попідстрибуєш тут... утѳпа, а не життя,— відповів буркотливо Прохор Стафеев.— Курива хоч привіз, тютюнячий чорте?

— Куриво, папашо, шкідливе. З нього груди тріскаються...— Він боляче поплескав Прохора по плечу.— Не плач, папашо, привіз, привіз! І м'яся заховив, до речі...

— От, істинно тютюнячий чорт...— розчулився Прохор.

— І спиридончик є! — підхопив Брикін, але на повідомлення його якось ніхто не відреагував.

— Бедрягінці пожертвували...— відповів Юда на Семенів запитливий погляд і мовби дразнячи, маленькими жменями заходився висипати на стіл махорку з кишень, з якоїсь ганчірки — звідусіль, де є місце.— Добрість селянського серця!

— Авжеж, тобі пожертвуєш! — тямучо засміявся Гарасим, ворущачи борідкою.— М'ясо звели на кухню віднести.

А вже втягали й розв'язували завинені в м'яке хабоття пляшки з самогоном. Петька Ад сипав примовками. За хвилину, коли зайшов Жибанда, не впізнати було зимарки. Коливалися важкі прошарки махоркового диму, навіть заважали окові бачити. Не кваплячись ні з м'ясом, ні з горілкою — плодами мрій болісно довгих тижнів, — борсуки тішилися міцними затяжками ядучого, грубозернистого самосаду. Гомін голосів став глухіший і скидався на задоволене муркотання. Кожен з новоприбулих примудрився знайти собі місце. Брикін сидів на витягнутих ногах Петьки Ада, який, лежачи просто на підлозі, з виглядом істинного блаженства смоктав з величезної, до росту йому самому, самокрутки. І що густіше клуботав дим і частіше спалахував папір, то дужче соловили золотушні Петьчини очі.

— Ач, просто броненосця собі скрутив,— сказав Юда, який сидів на оцупку над самісіньким Петькою, і штовхнув Петьку ногою в бік. Але той не відчув, витягаючись в одну пряму разом із струминкою диму.— Всю махорку сам викурить! — І знову штовхнув.

— Зайшовся,— схвально відіззався Гарасим, зсипаючи махорку в мішок. Подобизна усмішки розправила йому ненадовго жорсткі зморшки, що бігли від тонкого носа до широкого рота.

Тим часом Жибанда підійшов до Насті.

— Що це ти там за білизну в себе порозвішувала? —

півжартома, так щоб чув Семен, спитав він, міцно потискуючи Семенові руку.— Зайшов, а там наче фіранки висять, і не пройдеш...

— Та я тут білизну випрала. Сушиться,— сухо відповіла Настя, і брови, наче під холодним вітерцем, набігли одна на одну. Вона невміло скручувала самокрутку собі, й пальці в неї тремтіли.

— Так ти ж нещодавно мені прала,— не догадався Мишко, дивлячись їй на руки.

— Це я ось йому прала,— недбало кивнула головою на Семена Настя й відвернулася прикурити до Тьошки літучого. Тьошка сидів неподалік і, дригаючи ногами, реготав з чергової Юдиної витівки.

— А-а...— спокійно мовив Жибанда, одразу усвідомлюючи зміст усіх попередніх Настиних недомовленостей; зрозумів і про скарб, котрого з такою жадібною мукою домогалася.— Ну-ну, нехай собі сушиться! Юдо,— гукнув він назад,— звари м'яся на закуску... розпечатуй частуваннячко!

— Багато накрали? — жорстко пожартував Семен.

— А що жертмиш, коли не красти, як ти кажеш?..— відбувся жартом Мишко, приборкуючи в собі раптовий спалах.— В десятих місцях просив — не дають. А стукнув раз, то й притягли всілякого добра... Ти свої розумування кинь, не час тепер! Про батька чув?

— Ні, а що батько? — заблеслими очима Семен оглянув борсукив, які своїм гомоном заважали слухати.

— Як же, під боком у тебе, а не знаєш? — закурюючи, казав Жибанда.— В гору Савелій Петрович попер. Правда чи ні, а тільки кажуть, ніби він за голову нині у Ворах. Не знаю, як уже й вірити... надто вже брехливистий бедрягинець той, що казав. Орудує, каже, наш Савелій.

— Орудує...— похитав головою Семен.— Набридло, виходить, мужикувати? А ти не брешеш? — прищурився він раптом і усміхнувся, показуючи, що ладен вважати й за невинний жарт нежартливе Мишкове повідомлення.

— Брешу, як і мені брехали...— ухилився Мишко.— Юдо, друже, передай вогнику... знову згасла! І не в тому ще річ,— вів далі Жибанда,— ось, бачиш...— він простягнув Семенові свою пошарпану папаху.

— Ну що ж, бачу. Шапка твоя... стара шапка,— з незрозумілою ворожістю сказав Семен.

— Та шапка стара, а справа нова. Дірку бачиш? Отже, ззаду було стріляно, свої стріляли... Я головою відчув.

— Ззаду,— повторив Семен,— думаєш на кого? — і підвівся на здоровій руці.

— Ти лежи, лежи...— зробила стривожене обличчя Настя.

— Ет, нічого йому тепер не буде...— відсторонив її за плече набік Мишко.— Не лізь уже!..

— Ти сам не лізь! — спалахнула Настя й раптом спіймала гострий, спостережливий крізь махоркову завісу погляд Юди.— Гляди!..— покривилася вона й сильно затяглася з папіроски.

— Він стріляв, чи що? — стиха натякнув Семен.

— Та ні, йому нема з чого... На Брикіна мені думається. На вершок тільки й промазав! Юда без промаху б'є...

— А Вори взято було, чи як?

— Взято чи самі здалися... Хіба тобі не однаково?

Важко спершись на коліно, Мишко димив тепер не менше, ніж Петро Ад. Волосся на лобі в нього розкошлялося, і злежане під шапкою пасмо з виглядом ображеним і дитячим спадало на брову. Настя пильно стежила за зміною виразу Семенового обличчя.

— Слухай, Мишко...— сказав раптом Семен дуже тихо й дуже виразно.— Ти живи з нею, якщо... Я вам не розлучник!..

Настя вислухала Семенове признание з кам'яним обличчям: потім підвелася і пішла до виходу, високо несучи загострені плечі.

— Хіба можна такі речі казати!..— схвильовано дорікнув Мишко Семенові й пішов слідом із землянки.

— Гурею, гов, Гурею! — зареготав услід Насті Брикін, з очима вже обпеченими самогонною парою.— Випила б з нами за всіх полонених, воєнних і ображених, га? — і, не збентежений суворим Семеновим поглядом, шепнув щось у вухо Юді.

Той відіпхнув його, але не раніше, ніж усміхнувся, зневажливо погоджуючись.

Збудоражені щедрими пробами самогону, борсуки галасували, а на грубці вже скипали казанки з м'ясом. Заради потіхи й щоб задовольнити розпалену погань свою, Юда відрядив Брикіна по татарчука з двадцять третьою. Той, пробуджений від сну, прибіг геть увесь розкошляний і злякано оглядав напівп'яних верховодів.

— Гей, Махмутко, сідай сюди ось. Налити йому! Брикін, відріж м'яся Махмуткові! — командував Юда.— Ану, Махмутко, розкажуй, шквар про Адама, ну, про це ось, як йому бог жінку дав! — наказав Юда, весело кривлячись,

перегинаючись у попереку, де перебігав кавказький ремінець. Якось підслухав Юда: татарчук, сперечаючись про переваги богів, розповідав бороданям-отпетовцям історію Адамового гріхопадіння. І тепер термосив його Юда, сам геть увесь тремтячи, на п'яний посміх борсукам.— Ну, пий, а тоді шквар... ну!

— Не питиму, не розповідатиму...— відчайдушно оборонявся татарчук.— Чого зуби вищиряєш? Твій віра, мій віра, одина дорога...

— Негоже, негоже! — підтвердив і Євграф Подпряттов, плутаючись язиком.— Чого тобі на чужого бога лізти? Ти вже копирсай свого, оскільки ти своєму цілковитий хазяїн, а язик у тебе свербить.

— Я чекаю, Махмутко, — пригрозив Юда, міняючись на виду: зіниці в нього стали круглі й маленькі.— Я ж тарабанити не буду з тобою! — І знову ламався Юда в попереку, наче вискочити хотів з кавказького ремінця.

І татарчук, скоряючись Юдиним очам, — а за Юдиними очима і всієї галайстрі верховодів, — заходився розповідати, запинаючись і вкриваючись плямами пекучого сорому, наче переступав великий батьків наказ.

— ...ось Адама була не ваша... Адама була наша. Адама татарин був! Бог каже: «Адамко, Адамко, ти хороший мужик... горілки, свинини не хочеш... Сенії-улан! Я тобі бабу дам, все тобі робитиме. Найсолодшу, — і татарчук з виряченими від натуги очима поцмокав, — солодшу за кавун!» Ось...

— Ба-абу-у?.. Іх-xxx... — зваливши голову на коліна до Андрія Подпряттова, затрепетав беззвучним сміхом Тьошка. А слідом за ним зайшлися реготом і всі інші. З боку здавалося: не сміх, а щось гуде, рипить, сопе і рветься, роздиране ногами. Сміявся і Євграф Подпряттов, осудливо похитуючи головою, округлилася смішком і Гарасимова буйна борода, витирав сльози сміху Прохор Стафєєв, щасливо показував великі, навкіс поставлені зуби Петька Ад. Не сміявся тільки сам Юда.

— А тепер іди, — напівзаплющуючи очі, сказав він татарчукові, коли той все договорив.— Іди, я тобі сказав!

— Да-ай! — попросив татарчук, киваючи на стіл.

— Чого тобі дати? — пронизував його зневажливим поглядом Юда.

— Горілки дай...

Заціпенівши від образи, смикав себе за м'якого молодого вуса татарчук і дивився на всіх по черзі, скаржачись. У його смаглявій ніжній очниці, що здавалася пушистою

під вигнутою, наче лук, бровою, звисла сльоза. Відтак вона покотилася на яскраво-червону пляму сорому, що жевріла на щоці.

— З чого це ви тут? — входячи тієї хвилини, спитав Жибанда.— А-а...— Він побачив татарчука й сам довго, зло реготав, розливаючи з пляшки.

XV. ПРИХОДИТЬ ЗИМА

Вори самі здалися, за прикладом інших повсталих. Уже в цьому тайлося провіщання скорого кінця, та все хвилювався в повіті товариш Брозін, дивлячись на карту, де червоним олівцем було обведено Воровську округу.

Над волостями, що прилучилися до борсуків, ширяли тривожні передчуття. Попервах призвичаїлися до них; спали з чуйним вухом, не загадуючи про завтрашнє. Кожен день, не позначений пострілом, вважали марною відволокою немилостивого строку. Догадувалися про перший сніг: по первопутті прориплять сани з повіту,— пам'ятне буде на довгі роки селянам первопуття того року. На борсуків дивилися вже з жалістю, а не з довір'ям, хоч і бачили в них своє, сильне, нерозумне і тільки через те вже приречене. Та й мало просочувалося вістей про борсуків у наглухо зачинені від страху селянські хати.

Від попузінців полетіла кружляти чутка, ніби заходилися борсуки вугілля випалювати, назва їм звідси не борсуки, а вуглярі. В Сусаківській волості обросла чутка мовби борідкою: вугілля — до міста на продаж возити, назбирати купу грошей хочуть та й податися в теплі краї від скорого радянського суду. Сім тижнів гостювала та чутка по волостях, а все ще не поверталася додому до базіки попузінця. Нарешті, повернулася й не впізнав її базіка: вуглярують, мовляв, про людське око. Ми, мовляв, вуглярі, випалюємо вугілля. Ми, мовляв, вуглярська артіль, щоб прохарчитися трудимося. А вбивали та всіляке непотребство чинили мужики, вори, їх і кришити розправі... Повернулася чутка такою після того, як приходив Жибанда вижимати громадську лепту на борсуківську годівлю.

Тут один навіть переконувати наважився, що вже нема зовсім борсуків на давньому місці: подалися геть з нір, а на їхньому місці стоять сніги, а в снігах ялинки.

— Проїхав я, голуб'ята мої, аж двічі уздовж Бабашихи. Скажи, хоч би слідочок заячий...

— Йолоп! Вони ж на лижі в одну стежиночку їздять. Там стоїть ялиночка. Я бачив... Вона неспроста стоїть! — і підносив до носа вказівного пальця.

— Дак стежиночка де ж, капустяна твоя голова? Стежиночки ж нема!

— А стежиночку метелиця запорошила!..

Відбувалися такі розмови стиха. Десь в околицях, по цілих снігах бродив Половинкін із загonom добровольців — селян тієї ж таки Гусаківської волості, — люд бородакий, розлючений і тому наполегливий. Попервах не вбачали сенсу в його гулянні по снігах навіть найзаповзятливіші догадчиці.

— От ходить, от ходить... Боже милостивий, і чого він ходить? Що йому в тих снігах?..

Раптом постав сенс. У Сускії знов утвердилася Радянська влада. Казано, ніби самі сусаки в повіт ходаків виряджали. «Дичавіємо, — мовляв, — од безвладдя. Приходьте порядкувати нами. Розвійте неможливу нашу тугу...» Та як же було їм не жити в тривозі: Сускія не фортеця, не залізни будинки, не камінні душі, м'які! Половинкін у заметільному полі, заблуканого по бездоріжжі сусака зустрівши, пресуворо йому наказав: «Розбійничати перестаньте. А як ні — вогнем пушу!» Через тиждень, у день приїзду повітових комісій, з виглядом полегкості зітхнула Сускія, тим самим відкреслюючись од борсуків.

За сусаками впало Отпетово, а за Отпетовим бухнулися на коліна Гончари. Примарне було їхнє покаяння: все дуже їм молоде жило в лісах. Тому приходив ночами Половинкін, шукав винних і судив їх швидко, ступінь провини — прикидаючи на око. Або призначав громадську догану, на знак чого забирав корову й коня, або не брав нічого, а виводив бунтівника за околицю, до переярка, де буйніше гуляла снігова заметіль, і там закінчував безглузду повість про його бідові дні. Люди Половинкінові були йому самому до пари, дужі й витримані. Переймає мисливець звичай звіра, на якого ходить. Ті самі борсучі навики перейняв на себе й Сергій Остифійович. Як і Жибанда, який промишляв хліб потаємно, молодецтвом та нічним наполохом, з'являвся Половинкін нечутно, борсучою ходою, борсучими ж слідами.

Отак вони й вешталися, немов нічні вітри, що не мають ні гнізда, ні милосердного притулку. А одного разу зустрілися обидві сторони в глухому закутку двох лісів. Світанково червонів сніг, його розбризували де-не-де поодинокі кулі лінивої перестрілки. Чи навмисне в сніг

стріляли, тільки жодна куля не сягнула цілі. Скидалося на те, ніби стрілися два ворожі звіри, обнюхалися, стиха погарчали та й порозходилися кожен назад. Все ж бачив того ранку весь половинкінський загін самого отамана Жибанду, як він хрипким голосом наказував перебіжку, і Гурєя, як він біг до кулемета по коліно в снігу. Таким і уявлявся Гурей мужиківській уяві: гарний, як дівка, геть увесь оповитий кулеметними стрічками. Тут і було джерело невичерпних казок у наступний час. «Прозеленяться по весні сніжні рівнини. І примчить по першій зелені на підмогу до борсуків Гурєєво військо: білі коні, гострі шаблі, відчайдушні голови...»

З десятох повсталих волостей сім уже приєдналися до Половинкіна — вогник по вогнику спалахував уночі. Гусаки правили всім повітом з усією селянською щирістю. Певно, не дарма пророкував якимсь напідпитку сліпий дід Шафран на призьбі: «Піднесуться аж над хмари Гусаки й будуть землю топтати червоними плюснами». Не уникнули Шафранового пророкування й Вори: самі здалися.

А вже насунула зима. Поволі довшали ночі, загострювалися холоди. Вже лютували морози в бору, і дедалі густіше шугав щоранку дим з борсуківських землянок. Вісімнадцятого жовтня, першого дня після ущербу місяця, випав товстим покривом сніг і залишився лежати. Під обід потеплішало, підтало купиння ледь-ледь, стежинами осквернилася незаймана білість снігу. Ліс став безрадісний, мокрий. Та вже через два тижні, коли вперше вийшов Семен із зимарки, було густе повітря того передвечір'я, як морожена вода. Просто по снігу пройшов Семен до узлісся. Поки йшов, знову почав падати сніг. Стояв пеньок на узліссі, на нього й сів Семен. Сніжні пластівці падали безвітряно на поляну Кур'їх лук. Здавалося, що самі пластівці стоять нерухомо, а все навкруги — і припшканий ліс із зграйками легких синичок, і кожна почорніла травичка, що виткнулася крізь сніг, — все це підіймається вгору, в сизу, барвисту глибіню неба.

Увесь час, поки лежав на солом'яному ложі хвороби, напружено думав про почате Семен. А тепер, коли побачив ліс, поле, снігові простори, в знеможі відчув несталість того, про що надумалося під душною стелею його зимарки. Він зітхнув глибше, і одразу ж різонуло жорстке повітря у верхньому, правому куточку грудей, куди влучив удар Щерби. «Все не так, а все простіше. Ось сніг іде, і стоїть дерево, Гусаки забрали покоси, а Вори не

хочуть. А ось на снігу — тетерукових крил слід, а по ньому чіткий слід лисиці: лисиця йшла за тетеруком, як розповідає сніг... Просто». Все, породжене гарячковістю стомленого розуму, все це рвалося тепер, як паперове мереживо на вітрі. Семен скинув шапку й сидів так. Сніг мерхтів ув очах. «Годі й думати про удачі! Єгори Брикіни та Гарасими! Юда та Петька Ад! А Жибанда — вихор, безплідний і неосмислений, як гроза, як боровик, — виріс на шляху й не знає, котрий чобіт його розтопче. А зародиться Пантелій Чмельов, — коли не вб'ють його дочасно, витягне місто до себе. Замудрує чмельовський син, спізнає смак чорного й білого, — в ученій бундючності своїй забуде вбогих і темних родичів. Шукатиме чмельовський син короткого шляху до зірок, а родичі — копірсатимуть кривими сохами вбогу землю, і в пустопорожній час — варитимуть тугу п'яну отруту та каторжних пісень співатимуть. Ех, те тільки до нас і пробереться, що з сокирою!» — так думала за Семена його хвороба і втома.

Синички стрибали над самісінькою Семеновою головою, обсипали сніг з гілок. Він пішов додому. Липучий сніг падав пластівцями, обліплював чоботи, обважнював ходу. Вечоріло. А в голові шуміло, наче з похмілля.

XVI. ВІДВІДИНИ МАТЕРІ

Все тягло Семена у Вори, та не пускав приривчений Шебякін, погрожував лихом.

— Що ж ти мене, наче дворняжку, на ланцюгу держиш? — похмуро жартував Семен.

— Нічого, товаришу, — затулявся ручкою Шебякін. — Мене приятель твій настрахав, що життя позбавить, коли я тебе не вилікую... А в мене повна хата писклят, та й батько ще живий... одинадцять ротів! Не пуцу. Кусай мене, куди хочеш, а не пуцу. Дай суглобові зростися, — додавав суворо.

А дні минали. Того ж дня, коли повіз татарчук фельдшера в Чекмасово, вирішив Семен іти.

— Не ходив би, — натякав похмуро Жибанда. — Рано... геть увесь жовтий.

Семен не відповідав, збирався: випробовував затвор гвинтівки, взував личаки, клав у кишеню ту саму гранату, що висіла колись на ремені в Половинкіна, брав половинкінського ж нагана. Потемнішало сизе небо, коли вийшов Семен у дорогу, виглядом своїм скидаючись на звичайно-

го на ті часи воїна-личаківця: подерта шинель, шита наспіх та насміх, гвинтівка без багнета, облізла папаха,— йшов із голодним лінивством. Вори постали перед ним не одразу. Причаївшись у пільмі, вони, здавалося, сотнями пильних очей стежили із засніженого пагорка за кожним його кроком. Навіть мовби шепотіли: «А-а, ти переступив ворину, що впала з брикінської загороди... А-а, ти перейшов місток!.. А-а, ти дивишся на нас!»

Прихилившись до засніжених поручнів містка, Семен допитливо дивився на село. Отак само поглядав колись звідси ж і Половинкін. Сніжна вулиця була порожня, мовби вимерла. Баба пройшла по воду. Колодязна жердина з гавою, що сиділа на верхівці її, чітко чорніла на сизому небі. Журавель нахилився й зарипів, гава злетіла, прямуючи вздовж села. Хлопчик тягнув угору, на село, каталку-решето, обмашене гноєм і полите водою. Біля виконкомівського згарища він сів у каталку і, лунко крутячись, покотив униз, і ніхто з інших хлопчаків не перешкодив йому в цьому. Хлопчик скрикував від задоволення: і дерева, і хати, і сніг, і повітря — все з свистом кружляло навколо нього самого. На підкоті до мосту він побачив солдата над собою, похлоливо вискочив з решета — намірився тікати.

— Ти не тікай, шибенику, — сказав солдат, беручи його за плече. — Я тебе не з'їм. Ти тутешній?

— Тутешній, — обережно відповів той, дивлячись то на кінець гвинтівки, що стирчала з-за солдатського плеча, то на випнуту кишеню солдатської шинелі.

— Хто у вас за голову тепер? — допитував солдат.

— Татонько! — відповів хлопчик і примхливо посмикав решето за мотузку. — А ти хто?

— З Гусаків ось їду, з наказом. Тебе як звуть?

— З Гусаків, дак не з того боку, — підозріливо зміркував хлопчик й показав на другий край села.

— Та я блукав тут, дорога, бач, маловідома.

— У нас чай питимеш? Татонько гостя чекає... Ти прихось.

— Прийду, прийду... — вдивлявся в сутінки села Семен.

— А ковзани вмієш робити? — не відставав хлопчик і йшов за солдатом. — А що в тебе в кишені, покажи!

Довелося йти задвірками, щоб відчепитися від малюка. Нікого Семен не зустрів, тільки якась дівчинка в капці прочалапала повз нього до сусідки по вогник. Дуже защеміло в плечі від прискореного дихання, коли сховався на ганок. Сніг лежав на лавах, і по ньому — виразні сліди

пташиних ніг. У сніях постояв і прислухався. В ушах дзвеніло, а здалося — ніби чує Савеліїв сміх.

Раптом у сусідів загорлав півень, і було відрадне Семенові його сильне, наполегливе кукурікання. Семен увійшов. Мати сиділа на лаві з виглядом нудного, байдужого очікування когось, страхітливо неохайна, але було чисто прибрано все в хаті. На сина, який струшував сніг з личаків, Онисія глянула байдуже і знов безглуздо втупілася у виметену підлогу.

— Чого ж ти брудна така... — спитав Семен і дивився, вражений чорнотою нечесаного материнського волосся: в ньому не було жодної сивої волосинки. Ніколи досі не бачив матері без повойника або хустки. Вже знімаючи з плеча гвинтівку й приставляючи до столу, все перебирав подумки, чи не до свята готувалася, та от стомилася і сіла спочити. Свята не виходило. Тут він знову уздрів тупувато спостережливий материн погляд.

— Батько вийшов, чи що? — спитав Семен, борячись із невиразною тривогою.

— До вічного блаженства, кажу, відійшов батько... — завчено сказала мати, наче хвилину перед тим казала комусь про те саме. Вона підвелась, переставила з місця на місце два порожні горнятка на припічку й знову сіла, суворо стулюючи губи.

— Чекаєш на когось, чи що? — спитав Семен і тут помітив, що став мізкувати набагато повільніше.

— Обіцяв і по мене прислати гусак, — сказала мати. — Цілісінький тиждень і сиджу ось.

— Та-ак, — протягло мовив Семен і зрозумів, що чекає вона вже куди більше ніж тиждень. — Що ж, і корівчину забрали? — змінюючись у голосі й на виду, спитав він.

— Взяти. Просила: хоч жереб'ятко залишіть. Сиди, сиди, каже, незабаром і по тебе пришлю...

— А, он який оборот! — слухав Семен і тер заболілу шию. Він намагався не дивитися на матір, не заплакану, зачерствілу від тижневого очікування. А воля злобилася, і найбезглуздіші сполучення з денною яскравістю поставали в Семеновій уяві.

Семен їв, запропонований матір'ю чорний хліб, і запивав водою, догадуючись з силуваною внутрішньою усмішкою, що це і є поминки по його недоладному батькові. Попоївши, Семен ліг на лаві й лежав, випроставши ноги, нахиливши голову на дошки. До нього підсіла мати.

— Я місцинку в житі припасла... хлібця там сховала. Вони прийдуть, а я й утечу. Жито, воно шуми-ить!.. — во-

на говорила тихо-тихо, не помічаючи настрашених синових очей.— Усе лежав твій ото, мухи його їли! — казала Онисія.

— Ти, мати, заговорюватися стала! — грубо скрикнув Семен і підхопився з лави, наче його вдарено.— Які ж мухи взимку? Де ж це жито в грудні шумить? Що ти забалакуєшя!..

Семенів крик витверезив матір. Тепер вона плакала, без сліз, із розплющеними недвижними очима, і, розповідаючи, дивилася у вікно, запнуте сутінками. Навіть спробувала пригладити чорні розкошлані патли неслужняною рукою. А Семен дивився, не відриваючись, на її шкарубкі, нерозгинні пальці. І от як розповідала про останні батькові хвилини, поволі знесилюючись від спогадів, так і заснула, поклавши голову на стіл. Семен обережно, щоб не потривожити несподіваного сну, переніс її на ліжко, а сам, не наважуючись саме тепер покинути матір, замкнув двері й ліг на лаві. Гвинтівку він приставив до стола.

Хоч як заплющував очі, не брався сон. Метлялися в голові дикі й лункі образи, мов камінці в брязкотельці — уявлявся батько: стоїть біля ями й, смішно похитуючись, усе переконує сусідів по смерті, Барикова й Сигнибедова, що все це ніякого впливу не справляє, що й там, в отому попівському *десь* люди живуть... Відтак відбувалося звичайне сонне сум'яття, розщеплявся сон, вклеювалися в нього клинчики нових. Сон — біль стомленої голови. Коли серед ночі пролунав стукіт, Семен підхопився перший, прислухався. Тремтливий жіночий голос з вулиці кликав Онисію. Інших слів жінки не можна було розібрати з-за зимової рами. Семен окликнув матір, та прокинулась і зразу, наче й не спала, покірно пішла в сіни.

— Не враз відчиняй... спитай спершу, — шепотів у вухо їй Семен, а та слухала спокійно, навіть не кивнула, що зрозуміла, певна, що прийшли по неї саму.

Семен прислухався і вгадував із звуків: ось мати відчинила двері, і в щілину проткнулися багнети. Мати скрикнула, зайшли люди. Семен швидко замкнув двері хати на засув і огледівся, шукаючи. Промайнула думка — кинути в сіни гранату, але там була мати. Шукаючий погляд його впав на вікно, і ось вихід знайдено.

Дужими ударами приклада гвинтівки він вибивав рами з вікна. Рами були старі, дубові, — затія домовитого Савелія, коли ще не покуштовано було царських різок. Летіли тріски, і вже входив бадьорий холод у розбиті шибки, — блищала зорями морозна ніч. Під вікнами розрізнів

Семен людські тіні й тихі перемовини їхні. «Живого взяти хочуть...» — зрозумів Семен і останнім ударом, зло усміхаючись, вибив розщеплені рештки рами.

— Сенюшко... дак під вікнами ж вони! — розрізнув він уривистий пошепт матері з-за дверей. І от Семенові стиснуло груди, тільки-но згадав її скрючені, сухі пальці.

— Прощавай, мамо! — відчайдушно гукнув він і викинув з вікна все ганчір'я, що знайшлося на ліжку, загорнуте в шинель.

Під вікном, серед людей, враз пролунали вигуки, і всі, хто ховався по той бік вікна, з несамовитою поквапністю накинулися на Семенову приману. Всередину тієї живої купи метнув Семен гранату й розрядив наган. Майже одразу ж він вистрибнув з вікна й побіг. Його врятували глибокі кучугури, молоді ноги та ніч. Два постріли не сягнули його, а погоню нікому було влаштувати. Лише за межами небезпеки, коли од бігу зайшлося серце, він сів просто в сніг і так сидів, важко дихаючи й обводючи очима нічне поле. Лагідно мерехтіли зоряним світлом сніги. Десь за Дуплею — вовчий гавкіт. Семен усе сидів, прислухаючись до себе самого, до переродження, що відбувалося всередині його. Всі колишні помисли про хрестову війну з містом відкинуто. Тут народився другий Семен, достеменно той Семен Борсук, про якого згодом самі собою склалися пісні й співано їх на ярмарках, на п'яних гулянках, скрізь, де тягнуть сліпі свої вбогі велемовні биліни.

XVII. ЄГОР ІВАНОВИЧ БРИКІН ВИКАЗУЄ СВІЙ СЕКРЕТ

В тому й полягало Семенове переродження, що вже не стримувала його давня обережність. Мов ті вовки заметалися по повіту борсуки. Кружляли, маючи за мету й центр — радянське село Гусаки.

Чотири рази звужувалися кола, і чотири рази займалися гусаківські стодоли, — відбороняли; і вже не обходилося без кровопролиття щоразу.

Переказувано з вуст у уста слова, нібито сказані старшим борсуком: «Ми голів у повіті повиводимо». Може, й неправда, але тричі до весни безлюділи в окрузі виконкоми. Виявлявся новий голова, не більше днів сидів він у нетопленому, спорожнілому виконкомі, ніж строк, у котрий дотягнеться до нього невидима рука Семена Борсука. Під кінець похмурише, ніж на громадську по-

винність, дивилися Гусаки на можливість керувати одним із сіл тієї незамиренної округи. Навіть вигадав нову погрозу Половинкін неслухняним: «Ось я тебе на голову у Сускію посадовлю».

Загін Половинкіна виріс невпізнанно, але зріс у неподоланну галайстру й борсуківський загін, керований тепер самим Семеном. Навіть і люті морози — аж лопалася крига на Мочилівці — не могли спинити зворогованих у їхніх шалених кружляннях по снігах. Але зустрічі їхні рідко закінчувалися боем: немовбито надто малий був для їхньої обопільної ненависті розбіг. Майже вся борсуча держава жила тепер у поході. В землянках залишалася тільки стареча та боляща команда, очолювана Прохором Стафеевим. Кашоварами називали їх літуча частина, і ті не ображались. Жибанда мав свій окремих загін, зустрічалися вони з Семеном тільки вдома... То була неправда, до речі сказавши, ніби голів убивали. Голів назбирували, як гроші в карнавку, на останній розрахунок.

А вже з лютого бігли жваві дні, запорошені мокрим снігом. Дедалі рідше пом'якшувала усмішка загострені Семенові риси, дедалі частіше ходив на узлісся сидіти на вподобаному пеньку і вгадувати подих недалекої весни. Весна означала останню ставку, весна обіцяла завершення, оцінку всіх його припущень і розрахунків. У тому ж таки лютому, коли він повернувся з походу, і повідомив Жибанда новину, що вкинула Семена в лють, тривогу й роздуми.

— А Брикін твій цяця! — сказав Жибанда, відвертаючи обличчя набік і зводячи брову.

Віяв мокрий вітер, прояснювалося небо, — обіцяв місяць бути тієї ночі.

— Знов у шапку стріляв! — посміявся Семен. — Гниль завелася?

— Гниль то гниль, вищиряй зуби, будь ласка! Карнавка втекла! — Карнавкою й називано ту землянку, де утримувано полонених голів.

— А за дозорного хто біля шляху стояв? — І кров приплинула до Семенового обличчя.

— Васька Пекін стояв... Тільки ж вони не шляхом подалися. Просто снігом!

— А лижі звідки ж узяли?.. — недовіриливо косував Семен, прискорюючи ходу до землянок.

— У Митька Барикова Брикін брав, нібито я наказав. А я не наказував. Тут іще з Сускії приїжджав один, багато про Брикіна повідав.

— Ти куди ж посадовив його? Я до нього піду, — вирішив Семен.

— Кого це?

— Та Брикіна.

— Ото нетямущий! Та Брикін же й подався разом з ними. Тільки один там і залишився... ну, отой з відмороженою ногою котрий!

Вони входили в зимарку, захололу й відсирілу за час Семенової відсутності.

— Затопи, друже, грубку, га? — попросив Семен, проходячи до канапи й падаючи на неї крижем.

— Можна, — відповів Мишко й навколішках заходився поратися біля грубки. Незабаром затріщало в ній полум'я, старанно роздмухуване Мишком і осяялися червоним світлом надуті Мишкові щоки. — Дружечки, що й казати, — говорив Мишко, підкидаючи в грубку дров'яне горюче сміття, — просто на голову гидять! Заочно доведеться Брикіна твого судити для острашки: не інакше, як за половинкінським наказом гидив. Гниль, хлопчина!

— Що Брикін! Ось і приятель твій допіру прийшов до мене. Скарб, каже, знайшов: баба серед нас. Хочеш, питає, приведу? Бери, бо розхапають!

— Юда? — підніс голову Мишко.

— Юда.

Грубка тріщала щосили. Мишко сів біля Семенових ніг.

— Семене... — дивно було чути п'яного, який розмовляє у такому тоні. — Забереш ти в мене Настуньку?.. Кажі відверто, я не боюся.

Семен не відповів, бо двері відчинилися, вдарені іззовні, може, трьома чобітьми враз, і кілька борсуків проскочило до зимарки. Дужі руки вштовхнули всередину щось, якусь подобизну людини, якусь купу. Озлоблений глухий гамір супроводив подію.

— Заходь, заходь... — гукнув Семен, відстороняючись од Мишка, і голос його був удавано твердий. Сам він підійшов до столу й заходився запалювати світич. Гніт відволог. Сірник уже обпікав пальці, а вогонь усе не займався. Семен поклав рештки сірника на гніт, і той зажеврив чадно, мляво й жовто. — Зачиніть-бо двері, геть усе тепло випустите.

— То як же? — підійшов Мишко збоку. — Вирішуй, Семене Савелійовичу!

— Натішитися хочеш перед смертю, Мишко? — Семен зневажливо зміряв Мишка очима, але той, незважаючи на хміль, помітив, як зашарілися Семенові уші. —

Це ти, Єгоре Івановичу? — схилився Семен до того, що сидів на підлозі. — Іди, клич, Мишко, хлопців! — І знов схилився над Брикіним. — Судити тебе, Єгоре Івановичу, будемо. Сам знаєш, у лісі, без стін, живемо... — І вже вдруге, виходячи, відчув Мишко в Семенових словах ледь помітне хвилювання.

То були мовби залишки від Брикіна. Його і вдарено один тільки раз, поки тягли до зимарки, про це свідчило підбите око, але він сам уже розвалився, як дозрілий восени плід. Єгорова душа розкладалася ще за життя, і Брикін сам дозрів до смерті. Світич потріщав і згас, несміливе полум'я не справлялося з водою, що краплинами стояла на застиглій поверхні лою. Більше світича й не запалювали, задовольняючись неспокійним червоним світлом з грубки.

...Зимарку було тісно набито борсуками. Всі стояли, бо не було де сісти.

— Ну, зелені отамани, почнемо тепер... — сказав Семен, а Мишко бачив з подивом: ніколи Семен так не запобігав перед борсуками. Тільки Петька Ад, що стояв попереду, смішливо гмукнув і одразу ж оглянувся на інших.

— У святому письмі сказано: якщо рука заболить, руку й відрубай... — стиха сказав звідкілясь із закутку Юда, тут-таки нагороджений загальним сміхом.

І востаннє підійшов Мишко до Семена.

— Може, просто розміняти його, га? Про що допитувати, річ ясна! — Але вже бачив: кінь поніс, розбиваючи тарадайку на бездоріжжі. Губи Семенові розсунулися, оголюючи вологий оскал зубів, зіниці потемніли. Мишко стояв, чекаючи відповіді, хміль його, здавалося, пройшов зовсім.

— Де його знайшли? — різко і звучно спитав Семен, залишаючись у затінку.

— А ось Подпряттов знайшов, — пальнув Петька Ад.

— Подпряттов! — викликав Семен.

— Він до вітру побіг... — повідомив Юда, і, всі засміялися. — Іди, тебе начальник кличе! — потупав Юда на Подпряттова, який входив, і знову народився недобрый сміх.

— Ти де його знайшов? — почав з нарочитою байдужістю Семен.

— Брикіна себто? — покосував Подпряттов на Єгора, що сидів на підлозі із заплющеними очима. — Вийшов я до вітру...

— Та з чого це ти все до вітру ходиш? Хворий, чи що? — докинув принизливе для себе слово Семен, і наче

змовившись, борсуки відповіли мовчанням на Семенів жарт.

— ...вийшов до вітру, дивлюсь — чорнота в снігу, за кущем, — вів далі Подпрятков, незадоволений з того, що його перепинили. — Підійшов — людина. Я його тут пхнув ногою трошки, він тут і впав. Лежить, та й край. Я глянув, це він і є, Брикін.

— От, хлопці... — почав Семен, погладжуючи бороду.

— Земляки! — швидко перепинив його Мишко Жибанда. — Може, нам його й без суду рішати?.. Кого судити, а кого й просто на гілку почепити. Польовим судом його... га?

— Навіщо? Обговорити треба, — сказав, сопучи, Єфим Супонев. — Адже не горимо!

— От я й хочу сказати... — опанував увагу борсуків Семен. — Брикін — зрадник, за те його й судимо. А я запропонував би йому полегкість зробити, оскільки він не втік... — кажучи, Семен намагався спіймати розбіганий тепер погляд самого Єгора.

— Ну, це вже рада зелених отаманів вирішить, — невловно дражнячи Семена, сказав Юда.

— Звісно, чого там? — сказав бородань у кутку.

— Громадою! — мовив Прохор Стафеев.

— Не поспішаючи, хлопці, треба... не поспішаючи! — юрливо виступив бороданів приятель і навіть поплював на руки.

— Допит, значить, можна починати, товариші? — спитав Мишко.

— Та вже петлювати нема чого. Не вечеряли ще, — сказав похмуро Гарасим, і, тільки-но він сказав, усі гуртом зітхнули.

— Починай, — сказав Семен, і всі одразу зрозуміли, що й без Семенового дозволу все одно почався б допит.

Жибанда схилився до Брикіна й ворухнув його за плече.

— Ну, підведись, — сказав він спокійно. — Сідай ось на оцупок, — і чекав, усе ще зігнувшись над Брикіним.

Той ворухнув головою й застиг у тому ж заціпенінні. Тоді Жибанда повів бровою, підняв Брикіна з підлоги й посадовив на кругле окоренкове поліно, що стояло посеред зимарки. Брикін хитнувся й став падати з нього, мов неживий.

— Придерж, — наказав Жибанда найближчому.

Найближчий був Гарасим-лимар. Він слухняно простяг руку і, взявши Брикіна за чуба, тримав так, повертаючи

брикінське обличчя то до світла, то до того, хто ставив питання. А обличчя Єгорове було безживне, тільки ворущіння губів його, пошерхлих і скривлених, показувало, що жевріє ще в ньому чадний вуглик свідомості.

— Не держи за чуба! Під руки подерж... — буркітливо зауважив Стафеев.

— А я йому хіба крісло, під руки держати? — огризнувся Гарасим і ще дужче підсмикнув Єгора за чуба. Темна сила, якою світився Гарасим тієї хвилини була така велика, що ніхто не наважився спинити його, а брикінське обличчя й далі висіло в повітрі, наче біла сторінка, на якій уже було написано вирок борсуків.

— Ну, що ж, почнемо тепер, — зітхнув Жибанда й помовчав, чухаючи нігтем поголене підборіддя. — Ти, Брикін, чуєш мене? — Він заклопотано дивився на ворущіння брикінських губ. Ще помовчавши, він раптом наблизив обличчя до Брикінового і майже прокричав впритул: — Комісара Половинкіна хто від'язав... ну?

Брикінове обличчя поволі ожваблювалося, наче збризнули його живою водою; подобизна рум'янця закрасила місце над правою бровою та ліве, що якимось дивно загострилося, вухо.

— До світла, до світла його поверни!.. — забуркотіли борсуки, а Мишко уважно спостерігав Брикінове ожвавлення з руху його губ.

— Марфушка босонога! — несподівано голосно відповів Єгор, випростався, розплющив очі, але знову заплющив їх, осліплений вогнем грубки. Життя, квапливе й метушливе, радісними струмками забігало в неузгоджених ще між себе мускулах його обличчя. Брикін крикнув, і борсуки засміялися з несподіванки. — Марфушка! — ще раз крикнув Брикін і вирвав голову з Гарасимової руки. — Я її в куцах підслуховував... на клапті хотів стервегу подерти! Вона йому, товариші: «Женись, — каже, — зо мною, розв'яжу тоді...» — Очі брикінські блищали, він захлинався своїми стрімливими словами й радів тим, які ще мав збрехати: кожне слово продовжувало строк його існування серед живих. — Він і каже: «Розв'яжи, тоді женюсь!» А вона: «Напити, — каже, — запитотку...» Брикін, копіюючи Марфушку, точно передав вираз Марфушиного обличчя. — А він каже: «Дак руки ж у мене зв'язані, як же я напишу?.. Ти розв'яжи спершу, я потім напишу». А вона: «Ні, тпершу пити». Я вже, голуб'ята мої, реготав, от реготав... упрів геть увесь! — і, пересмик-

нувшись, мов у судорогах, Брикін з виглядом якогось шаленого натхнення, дивився на борсуків.

— Гарзд...— урвав його Жибанда тоном, що закреслював усю ширість Єгорового свідчення. І знов хитнувся Брикін на своєму оцупку, і знов шепнув Жибанда Гарасимові: «Придерж, щоб не з'їхав».

— Ну, а потім Марфушка сказала йому: «Ти голий»,— та й побігла геть. Так? — спитав Жибанда, щурячись і крутячи вуса.

— Так...— ворухнулися брикінські губи.

— А тоді ти вийшов і від'язав комісара,— жорстко вичитував Жибанда.— Як же ти його випустив? Адже він у тебе жінку взяв.

— Півжиття в мене забрав! — жалісно прокричав Брикін.

— І як же, без домовленості ти його випускав? — осудливо хитнув головою Жибанда, торкаючись пальцем брикінського лоба. Брикінський зір відбив переляк, стулені губи — небажання говорити.

До зимарки входили нові, теж ставали в коло.

Тишу не порушувано, але, коли Настя пробилася крізь щільне кільце борсуків, побіг перешіпт, а Тьошка, Юдин прихвостень, зітхнув голосно й намішкувато, штовхаючи Євграфа Подпрятова в бік:

— Ех, леденястенька... куснути б!

Подпрятів не відповів.

— Значить, товариші, з'ясовано...— голосом перекрив усіх Мишко.—...Брикін випустив комісара за домовленістю. Що ось, мовляв, випускаю тебе, а коли борсукив почнуть кришити, то ти мене випустиш. Як, провинна достатня, товариші?..

— Достатня... годі.

— Чого його мучити марно!..

— Жерти хочеться! — такі вже лунали вигуки звідусіль.

— Стривайте, стривайте... зелені отамани! — з вкрадливою зухвалістю спинив їх Юда й протиснувся вперед.

Загальну увагу тепер було прикуто до нього, а він дивився на Мишка, поглядом вимагаючи згоди на щось. А Мишко, геть увесь багровий від обурення, чухав собі праву щоку, а ліву руку, стиснуту в кулак, тримав уздовж тіла. Юда вичікував, а Брикін знову почав осідати, наче остаточно зламався той стержень, на якому трималася його людська гідність. Гарасим змінив руку й ще раз підсмикнув Брикіна вгору.

— Скоро, чи як? Вся рука затерпла,— незадоволено сказав він.

— Зараз, зараз... Я ось чекаю,— сказав Юда стиха.— Мишко,— додав він ще тихше.— Я чекаю! — І всі бачили, як Мишко заперечливо похитав головою.

З грубки випала палаюча гілка й чадно горіла на залізному листі, прибитому перед грубкою.

— Про що це ти, Юдо? — спитала Настя, і голос її затремтів. Вона визивно дивилась на Юду, але Юда не відповідав.

— Ну, розкрий їм свою таємницю, Єгоре Івановичу,— владно і в самісіньке вухо, наче будив, сказав Юда.

А вже було кинуте останній камінь осуду в Брикіна. Все, що марно лежало в пам'яті борсуків, виявило свої смисли, вістрями спрямованими в Єгорове ім'я. Згадалося, як зникав він невідомо де інколи по кілька днів, а потім хвастовито частував папіросками сусідів по землянці. Як одного разу, зайця вважаючи за людину, побіг у ліс, і розмовляв із тим зайцем... І сам Жибанда тепер тільки второпав у чому річ, згадавши, як тієї незабутньої ночі походу на Гусаки прослизнуло повз нього брикінське обличчя. Сам Єгор уже не чув ні окремих вигуків борсуків, ні точних і впертих запитань Юди, якими той упереджав останній свій удар. Розслаблену Брикінову свідомість оповивала дрімота. Він розплющив очі й побачив тихі, лагідно блимливі з-під вій очі Юди. Але вони пекли його й спонукали до дії.

— Браточки...— задихаючись і схлипуючи, підхопився з оцупка свого Брикін з роззявленим ротом; він робив руками рухи, наче грав у піжмурки, наче не бачив уже нічого навколо себе й ловив навмання.— Браточки...— А Петька Грохотова це ж я вбив! Не він, не він, а я... я! — і всім тілом витягся в жест, що вказував на мовчазного Семена.— Не він... Коли я поїхав до лісу, сокиру забув. Я й повернувся задвірками, мене нікто не бачив... А кінь у Бабашихіній залишався. Вдома взяв сокиру, побіг житами назад до Бабашихінського гаю. А як біг, тут і побачив у житі: мужик з Аннушкою... Я махнув тут сокирою... та все житами, житами, до лісу! Жито прим'яте було... чорна тужурка на ньому... з жита курявою віяло... Я, бач, гадав, що в Половинкіна влучив, аж не Половинкін!.. На сокирищі й залишилася кров...— Він кричав дедалі пронизливіше, метляючись по зимарці, і борсуки розступалися, даючи Брикіну місце для останньої метушні.— Не він!.. Пограбував ти мене, Семене Савелійовичу! Все

ти в мене взяв, усе... віддай, віддай мені моє! — ридав Єгор, чіпляючись руками й зубами за Семена. Було неприємно дивитися на нього тієї хвилини, як і на Семена, який відпихав Брикіна коліньми й кулаками.

Борсуки з почуття сорому за Семена мовчали... і ніхто не кинув цього разу в Семена осудливого слова. Дехто з борсуків навіть відвернувся, тільки Юда, стоячи близько, не зводив очей з плазуючого Брикіна, наче добирав хвилини, щоб припинити цей неможливий для слуху й зору Єгорів кінець.

— Сеню, мовчи... дарма! Не впади... не впади тільки... — палко шепотіла Настя, вже не криючись від борсуків. — Твердо стій. Бий, роби, що хочеш... не стій так, ну!

І Семен вистояв.

— Ну, літуча, як же про нього вирішимо? — спитав він з обличчям майже спокійним.

— Навіщо ж його мучити! — незадоволено сказав Федір Чигунов, дивлячись на Семенові ноги. — Не гаразд навіть...

— Навіть їсти розхотілося! — здивовано зітхнув, геть увесь спітнілий Петька Ад.

— Сам себе чоловік занпащає... і ніхто його не занпащає, а сам доходить до всього, — пробуркотів Стафеев.

— Розпорядись, Мишко! — завершив Семен і подався геть із зимарки.

Настя пішла слідом за ним.

— Діло поправне... — натякнуто шепнув Юда їй, коли проходила повз нього.

— Про що це він гундосить?.. — уповільнив ходу Семен, спроквола обертаючи до нього обличчя.

— Іди, йди... я потім скажу тобі, йди! — благально шепотіла Настя. — Я повернусь незабаром, іди!

...Тьошка та Федір Чигунов підхопили попідруч ослаблого від крику Брикіна й потягли геть із зимарки. На засніжених східцях, що вели в зимарку, розштовхав борсукив Петька Ад.

— Товаришочки, товаришочки... Дозвольте йому покурити, га? — квапливо забурмотів він, готовий до того, що його засміють, ударять, проженуть. — Єгоре, чуєш, Єгоре... — майже благально забелькотів він, термосячи Брикіна за плече. — На ось, закури! На́, завтра вже не закуриш, на...

Він старанно натрусив з кишені дві пучки махорки, все своє тютюнове багатство.

— Папір у мене є, зараз дам... — сказав Юда й лягнув

Петька по спині.— От погань... А вранці я просив, то не дав!

Борсуки юрмилися навколо, потай один від одного стежачи, як, сівши на мокрий, розтоптаний сніг, намагався Єгор скрутити папірець.

— Дай-но вже я тобі скручу...— виступив Дмитро Бариков.— Ач, руки які в тебе!

Він ловко зробив самокрутку і вставив її Брикіну в рота. Лука Бегунов підніс вогню. Єгор куриє рвучко, давлячись димом, ковтає жадібно, наче разом з димом хотів проковтнути якомога більше й цього присмеркового неба, і снігу на деревах, і самих дерев. Помітно було, що солодково ядучий дим махорки був йому відрадішій і ситніший, ніж холодне, широко сніжне повітря. Так у мовчанні минула хвилина.

— Ну, годі з тебе,— сказав Юда і впевненим щиглем вибив тліючий тютюн з Єгорової самокрутки.

Вогник упав у сніг і згас.

XVIII. У НАСТІ В ПОЛОНІ

Слизькими стежками, ледь примітними в сутінках, Настя побігла шукати Семена. Стояла відлига, сніг був липучий, і навіть на второваній стежці провалювався слід. Здавалося капле,— таким звуком було насичене повітря.

Вона знайшла Семена на тому пеньку, куди, вона знала, ходив Семен у хвилини дедалі частіших нападів зневіри. Чуттям догадавшись, що він тут, вона підходила обережно, наче боялася наполохати свою здобич шурхотом затримованого віддиху. По звуку їй здалося навіть, що Семен плаче, але це було не так: оманливі присмеркові шелести лісу. Настя, витягнувши шию, намагалася роздивитися його й зламала гілку, на яку поставила коліно.

— Це ти? — спитав, не обертаючись, Семен.

— Так.

І, майже одночасно з цим, він відчув владний і спокійний дотик холодної Настиної руки.

— Ти — не треба. Все одно вже тепер. Ну, про що ти? — і далі гладила його по щоці любовно і втішливо.

— Програли ми, Насте,— невпевнено сказав він і не гнав пестливу руку.— Розповзлися... Підкріплення обмануло.

— Рано ще. Ось весна настане, по весні й розіллємося.

В Бедрязі, кажуть, знов збаламутилося...— вигадала Настя наугад.

— Не про те, не про те...— роздратувався Семен раптом, відкинувши Настину руку з обличчя, підвівся.— Ну що ж, ходімо куди-небудь.

— Ти простив, простив мені... так? — захвилювалася Настя і вже тягла його за руку кудись уздовж узлісся по рихлому, глибокому снігу. Раптом вона обернулася й зазирнула йому у вічі.— Про що ти думав зараз, скажи?

— Не скажу.— І Семен, взявши за гілку, струсив сніг з ялівця, що стояв біля них.— Костур для волоцюги добрячий вийде! — вголос подумав він і додав Насті: — Не про тебе тільки...

— Ти про Мишка думав, я знаю. Гадаєш, піде геть? Ні,— сказала вона впевнено. В небо викотилися зорі, підморожувало.— Мишко геть увесь мій... Ти краще мене тримайся! — вона, здається, сміялася.— От у Юді тепер вся річ, він баламутить. А Юду вбити можна... Тільки ти сам убий його! — Вони знову пішли, а Настя роздумливо обмірковувала виходи, що їм залишалися.

Так вони йшли до сторожової землянки. Уже посутеніло. Високий замет лежав зверх накату, і двері, здавалося, вели кудись у сніг. Семен стояв, вагаючись, мовби не розумів, навіщо на безцільній їхній путі трапилася тепер землянка. Раптом сухий постріл розлігся по верховіттю лісу, а слідом за ним — другий. Семен не чув Насті, яка кликала його з відчинених уже дверей.

— Тут однієї сходинки нема, не ослизлись! Ну, швидко ж...— вона замикала двері на засув.— Тепер ти в гостях у мене... в полоні! Тобі нічого, що жарко в мене? Я люблю, коли жарко, з дитинства звикла...— Вона сама обпалююче сміялась, а Семен уперше побачив її таку.

Він стояв біля грубки й недовіркою, слідлоба, спостерігав Настю, що метушилася по землянці. Гніт каганця, ліниво колихаючи полум'я, з сичанням облизував черепок, де вже не залишалось лою.

— Ось... від обіду зосталось. Ти не хочеш їсти? Їж, я розігрію. Ні? Ну, тоді кури. Ось у мене є. Мишко подарував.— Вона поклала на малесенький столик жменю папірос і сіла навпроти Семена, геть уся дзвінкотячи сміхом.— А ти гадав, утечеш від мене? Від мене не можна втекти. Ти туди не дивись,— вона досадливо кивнула на двері,— ти на мене дивись! Ти ж знаєш, я все одно підстерегла б тебе... не на Брикіні, то...

— Брикін мене до Москви віз,— згадав Семен і зата-

рабанив пальцями по лаві, на якій сидів.— Як-бо його за-хльоснуло!

— Брикін? Що Брикін! Брикін — дим. І Мишко — ні-що!..— Вона сіла на ту саму лаву, де сидів Семен.— Ти ж, коли схочеш, ти їх отак, ось так...— вона хруснула паль-цями й пекла диханням сіре велике Семенове ухо.— Ти, та ось Юда ще... Але Юду можна вбити, я вже казала тобі. Ти замани його в ліс, ось хоч би в Ісаєву Сечу... Або ще краще, в Матвійків сосняк, а там сам на сам! Хочеш, я Мишкові звелю?.. Вони ж в одній землянці живуть, простіше й не придумати...— Вона напружено про щось думала.— Але послухай, чому ти сам не вбив цього Петька?.. І він же має рацію, далєбі, ти ж ограбу-вав його, Брикіна! Він же тільки це і вчинив за увесь свій строк... Дарма, ти не хмурся! Ти мені навіть ближчий тепер, тому що я знаю про тебе. Ти незрозумілий, а я розумію! Ну-ну, не сердься...— Вона зробила рух, нама-гаючись поцілувати його, але Семен відсахнувся, немов з переляку, і поцілунок припав у бороду.— Обстрижи! — ображено кинула вона, ладна заплакати. Її зір упав на па-піроси, вона взяла одну, закурила й тут-таки кинула, не-докурєну.— Які гіркі! — сказала вона, кашляючи з димом.

— Стукають, здається...— прислухався Семен.

— Стукають? — прислухалася й Настя і побігла до дверей.— Це ти, Мишко? Тут у мене Семен, чуєш? Іди геть, тут у мене Семен. Не хочу більше тебе! Забирайся, ну...— кричала вона кризь двері.

— Пішов,— сказала Настя, стоячи біля дверей. За при-спущеними віями жевріло чорне полум'я її очей.

— Навіщо ти так? — поморщився Семен і затулив об-личчя руками.

— Не сміє входити, коли ти тут,— переконано мовила Настя.— І все одно тепер! — додала вона за хвилину, сідаючи поряд.

Семен дивився їй в обличчя і вперше побачив малень-ку западинку кору на її щоці. Згадалася Катина родимка, та була опукла. Семенові схотілося ще раз роздивитися Настину весняночку, але тієї миті гніт несамовито моргнув і згас.

— Завжди це він у тебе отак гасне? Вчасно...— засміяв-ся Семен, а голос його був грубий і гарячий. Тепер йому вже майже байдуже стало до всього, чим загрожувала близька весна.

...Цей постріл був мовби останнім словом, котрим світ оцінив Єгора Брикіна. Скидалося на те, ніби кинули

Єгора з усього розмаху в глибокі води людського забуття: сколихнулися темні й усухли. Одне тільки залишилося в нагад: Петька Ад, гнаний шляхами життя добрiстю великого серця й забобонами маленького розуму, витесав сокирою три десятираменні хрести в крислатих ялинах, біля місця Єгорового загину. Три і десятираменні — тому, що забув уже Петько віру батьків: що більше в хреста рамен, то щиріший хрест, і що більше самих хрестів, то діяльніше на всяке лихо. Лютневі морози хвалькуваті. Деревина трьох ялин, оголена хрестами, припала інеєм, і в сутінках мріли хрести несміливою білістю інею.

Той самий постріл по Брикіну позначив у мокрих нудних днях початок нового Настиного кохання. Було воно подібне до спалаху бурхливого вогню на догораючій пожежі. Існувала якась невиразна послідовність у тому: колись у юності — несмілива лампадка в снігу, потім, у снігу ж таки, — холодне горіння папороті, і ось вогонь у снігу; Семен, розгублений і далекий, цілком віддався Настиному кохання. Ночі для них стали короткі й недостатні для шаленства затриманого кохання.

А тут ще трохи підсипало снігу: він і підновив білість рівнин, що взялася де-не-де таловиною. Відстань знову подовжилася, і уявлялись Гусаки в такій далекій стороні, куди не домчати за тиждень навіть Гарасимовими кіньми. Туди тепер ходили Семен і Настя в супроводі загону, там і провадили свої любовні пустощі, що граничили з безумством. Про Мишка, який безвихідно сидів у землянці; згадували з почуттям ніяковитої жалості. З того вечора, коли допитував Брикіна, здичавів Мишко, почав удаватися до нісенітниць, якими відгороджувався від туги. Спершу хор пісельників завів з нероб, якнайлінівiших, — співали на всю горлянку, на весь мокросніжний ліс, та через тиждень набридли: ліс доверху не накричиш. Потім зібрав артіль, — столірували столи з панськими витівками, один від одного химерніший: шаленіла спинена в розбігу сила. Потім став Мишко самотою горіти: ціліснікi ночі запопадливо різьбив уламком шевського ножа неслухняне дубове поліно. Погано слухалося дерево, а різьбив Мишко, на посміховисько туги своєї, троянду неприродної величини. І все ж, тільки-но вечір, ішла сама собою його уява заповітною стежкою поміж ялівцевих кущів у порожню Настину землянку.

Одного разу — знову пробуджувалася весна — додому повернувся Юда пізньої ночі:

— Усе кромсаєш! Ач, навіть рукави засукав... — пожар-

тував він, сідаючи поряд, з недовір'ям дивлячись на Мишків виріб; той не відіззався й мовчки закурив запропоновану махорку.— Сім пудів м'яса розжився та ще свинку одну реквізував! — повідомив Юда. І знов Жибанда не відповів, гострив ножа об камінь, пихкав димком.— Мишко,— щиросердим голосом сказав Юда,— слухай мене добре, Мишко. Це ж я тоді тобі шапку прострелив. Я навмисне так і стріляв, щоб не вбити. Я людина така, що кривду до кінця пам'ятаю, не можу пробачити, забути — мені сил нестає, я й хотів нагадати тобі! А я — щира людина, і я кажу тобі: мене бійся, Мишко! Наші доріжки вузькі, мурашині. І дуже я тебе люблю, а підстережу... Образив ти мене, Мишко, до сліз образив!

— Чим же це? — шурячись від диму з самокрутки, спитав Жибанда й посміявся.

— Бабу ти свою прогавив, а другові своєму, котрий мов брат тобі, потішитися не дав. Дуже кепсько! У цього ти вже не вирвеш, тю-тю. Я й сам би міг, не питавши, та не спитавшись не хочеться... Вся й річ у тому, щоб твій дозвіл мати. Ех, Мишко...

Жибанда дивився на Юду, так стиснувши ножа в руці, що напружилася, аж синя стала жила до самісінького ліктя.

— Ось і тепер ображаєш,— спокійно сказав Юда й кивнув головою на ніж.— А вдарити ти мене все одно не вдариш... не можна брата просто з лиця бити! Гірше потім для тебе ж буде, бо ти людина совісна, я знаю.

— Піди ти, Юдо, кудись... хоч на хвилинку піди,— з хвилюванням попросив Жибанда, кривлячи обличчя, наче ковтав гірке, огидне.

— Не можу піти, аж поки все висловлю. Баба твоя, просто скажу, нікчемна. Тільки здається, ніби є щось у ній. Ми таких минулого року... Воно звісно, мовби лампадочка в ній, згасити лестиво... Е, та що вже там!

— Та чи підеш ти, чортове дупло? — загорлав Мишко, підхоплюючись.

Юда все стояв, дивився на дубову троянду, обсмикуючи пасок.

— Піду, так...— сумно сказав він.— Піду, начальникові твоєму скажу, новини переповім. На станцію я вчора заходив. Ми, бач, і не знаємо ще, а там уже все готове... Бронійованого поїзда чекають завтра, неабиякий гість на ньому. Комісаром смерті, бач, його звуть! — і Юда стиха розсміявся на таке небувале слово.— Ну, ти не журись, Мишко. Не вічно ж нам тут сидіти. Даваймо я тобі ма-

хорочки відсиплю... Ось хоч би в оцю посудинку! — і він жменями заходився насипати махорку в оту різьблену квітку, над якою чотири ночі просумував Мишко.

ХІХ. АНТОН

Брикін був щілиною, крізь яку витікали відомості про борсуків у повіт. Але щілину затулили, і навіть чутки змовкли. Минав час, бучавили бруньки на деревах, шуміла теплінь у телеграфних стовпах, майже обсушилися шляхи. Тут удар: борсуки скинули з насипу поїзд, що йшов із продовольством у повіт. Не минуло дня, нове: борсуки пиячать під самісіньким містом, у колишньому монастирі. Ще через день знову: борсуки, кількістю шістдесят чоловіка, з піснями пройшли головною вулицею повіту й зникли в невідомість.

Тепер уже щодня, навіть стало звичкою, розсилає Брозін тривожні, закличні скарги. Не було вже в них ніяких словесних прикрас, а самий лише суцільний зойк потопаючого в бурхливих водах повені.

Тому в губернії прислухалися нарешті до брозінських закликів. З губернії виряджено товариша на розслідування. Цей налетів, як буря, дав Брозінову прочухана за безпорадність і некмітливість, навіть погрозив усунути з посади. Відтак товариш вирушив мотоциклеткою до Гусаків, щоб на місці вникнути в корінь усієї справи. Проте до Гусаків він не доїхав, розслідування не зробив. Борсуки, поінформовані тепер про все, протягли через дорогу дріт, скручений уп'ятеро, саме на рівні шії. Мотоциклет, прокотивши після того ще кілька сажнів, зав'яз у вільшиннику, полохаючи незвичним тріскотом вечірніх горобців, які безтурботним цвірінканням зустрічали весну.

Звістка про загибель товариша була останньою, яку прошуміли телеграфні дроти. Наступного дня виявилось, що дроти перерізано. Це сколихнуло губернію. За підписами, дійовішими, ніж незначне ім'я Брозіна, надіслано повідомлення в центр. І не минуло дня, як уже, обминаючи станції й полустанки, гуркотячи сталлю на стрілках, мчав поїзд туди, де маячіло погрозою бунтівне ім'я Семена Борсука.

Поїзд промчав повз рештки розбитого ешелону, що лежали під насипом, у брудній розгалі, й зупинився на станції, з якої колись їхав женихатися у Вори Брикін. На станції ще зранку чекали прибуття карзагону сам Брозін та голова повітового виконкому. Ім'я прибулого товариша

було вже пов'язане в їхніх розумах з уявленням про спокійну волю й тверду безстрашність,— саме те, чого бракувало Брозіну. Знали Антона і як неодноразового приборкувача різноманітних заколотів, чекали не без певного зніяковілого хвилювання.

...Заходило сонце. Його скісне, ліниве проміння рівномірно лягало й на вилізлий з-під снігу пісок насипу, і на дальній бурий ліс, і на облізілі стіни станційних будівель, надаючи всьому блякло-рожевого полиску. Блищало таке ж оранжеве в рейках, що даленіли в холодну весняну тишу, блищало в чітких паровозних деталях, що шипіли, димували, капотіли мастилом. Поїзд був не броньований, Юда збрехав, але паровоз був хороший, дивом уцілілий від паровозної чуми. П'ятнадцять новеньких теплушок та один пасажирський вагон не становили для нього будь-якого тягаря.

Брозін стояв на станції й дивився на неголену, запалу, з обвислим вусом, теж забарвлену світлом призахідного сонця щоку голови виконкому, який розсіяно спостерігав, як з теплушок вистрибували Антонові люди. Величезний простір лежав навколо, і геть увесь він трепетав, здавалося, животворним весняним вільним духом. Брозіну стало холодно в шкіряній тужурці.

— Сергію Семеновичу...— покликав він голову виконкому.— Може, зайдемо у вагон до нього знайомитися, га?

— Та він же сам вийде зараз... чи варт?— вагався голова виконкому, посмикуючи ріденькі волосинки своєї борідки. Він повернув до Брозіна вилицювате мужицьке обличчя, прищурилися маленькі й сумні його очі.— Що тобі в ньому? Центровик як центровик, і нічого більше!..

— Ну то й що?— пококошився Брозін і попросив папіроску, але папірос у голови виконкому не було.— А великого, знаєте, розмаху людина. В губкомі його дуже хвалили,— і піхнув уявним димком.— У Самарі за тиждень впорався!— видно було, що Брозін пишається прибулим Антоном.— Новини московські розпитаємо, га?— спокуював він голову виконкому, але той усе дивився, не моргаючи, на мутніючий диск сонця, що покидало на ніч його повіт.

— Ану й зайдемо, далєбі,— неохоче погодився той, настовбурчивши брови й одриваючись від сонця. Він ще ширше розхриснув свого козушка.— Жарко стає,— сказав він.— Ходімо, ходімо... я не відмовляюсь.

Люди галасували й тупцяли на защебенованій платформі. Один якийсь, рослявий і в шапці-кубанці з черво-

ним верхом, приязно стискав другого, латиша, великого, незворушного, що стояв як гора супіску, — обхоплював за плечі, за шию, силкувався прихилити до землі. Інші стояли навколо, підохочували, жартівливо радили гнути нижче, обхоплювати щільніше. Остеронь кілька господарників трісками й мокрою соломою розпалювали вогонь під чайником, що висів на багнеті; багнет устромлено було в дерево, вже обліплене весняними бруньками. Господарники уважно провели очима супутника голови виконкому, що побіг вперед.

— Посудинка надто вже маленька у вас, мізерна... — сказав голова виконкому, киваючи на чайник. — Либонь, на всіх не вистачить!

— Нам ця посудинка три походи відслужила. Колчака з нею били, — сказав один, найнезугарніший на вигляд, дивлячись собі за пазуху, за відтягнуту гімнастерку. Він підвів очі на голову виконкому, який спинився біля нього, і обидва засміялися: маленький сидів на дошці, відірваній невідомо звідки. — Вона не потрібна там, валялася... — виправдався маленький, зручніше вмошуючись на дошці, про яку натякав. — Без діла стирчала.

— Отож-то, без діла! — усміхнувся голова виконкому й пішов далі.

...Вони піднялися на площадку пасажирського вагона: вартовий зажадав документи. Брозінські щоки зарум'янилися, і поки аж три хвилини шукав у кишенях якого-небудь папірця, відчував особливо яскраво, що він зовсім не страшний, а навіть маленький в усьому тому урагані, що приходить раптово й глибоко розпушує злежані, знеплоджені шари. Перший проходячи у вагон, він раптом згорбився й оглянувся на голову виконкому: той уже застібнув на всі гаплики свій некритий кожух. Щось зрозумівши, Брозін хотів зробити те саме, але заплутався в гудзиках, застібнув якось навскоси, знову розстібнув, зняюків і тут побачив Антона.

Перегородки у вагоні було знято. Було порожньо й просторно. Оранжеві відблиски на стіні, що падали з вікна, правили нині за єдину окрасу незатишного Антонового житла. Біля задньої стінки низьке дощане ліжко на полінах було застелене сірою ковдрою з лямівкою. Два вікна позабавані дошками, одне, крім того, запнуте смугастою матрацною тканиною, по четвертому зірками розбігалися тріщини, центром яких були дірки від куль. Все свідчило про тривалі й небезпечні поневіряння, яких зазнав вагон товариша Антона в дорогах. Стояв ще стіл

біля ліжка, на ньому лежав папір і чомусь горіла свічка — полум'я її, ледь примітне в сонячному відблиску, коливалося. Більше нічого — ні книжок, ні хліба, ні зброї, — не лежало на столі; навіть газет не було. Сам Антон, оранжевий від сонця, незважаючи на зелену гімнастерку, нерухомо стояв біля п'ятого, запорошеного й немитого вікна і, не моргаючи, дивився на димчаті, оранжево-голубі простори, що розстилися навколо станції.

— Краєвидами нашими милується?.. — усміхнено сказав Брозін, відчувши приплив бадьорості, бо, нарешті, перше, ніж побачив його Антон, впорався з гудзиками.

— Здрастуйте, товариші! — не одразу мовив Антон і ступив крок до прибулих, а Брозін одразу помітив, що приїжджий кульгавий.

— Ось... погрітися зайшли! Змерзли, мов двоє цуциків... — усміхаючись, сказав Брозін і тут-таки дорікнув собі за недозволену фамільярність тону. — Холодно в нас тут! Весна наша не дуже... — і шукав папірос на Антоновому столі, але папірос там не було. — Покурити чогось нема у вас?.. — заікнувся він, намагаючись надати собі в Антонових очах простоти й товариськості, але курити йому вже не хотілося.

— Це ти і є тутешній голова? — не без цікавості спитав Антон, охоплюючи Брозіна коротким поглядом.

— Ні, не я... Це ось він! — злякався чогось Брозін і обернувся до голови виконкому.

Той стояв у затінку, дивлячись на свічку, що горіла без пуття.

— Ну, здрастуй, — сказав Антон, підходячи до голови виконкому; той підвів очі. — Що це ви тут витіваєте?

— Мужики! — зітхнув голова виконкому й переступив з ноги на ногу.

— Мужики, чого ви хочете! — повторив збоку Брозін. — У хвості революції, товаришу! Візьміть хоч би Французьку... Приміром, Вандея!

— Ти що ж, у газеті місцевій працюєш? Пишеш, чи як? — перепинив уже без будь-якої цікавості Антон, дивлячись на напіввідірваного гудзика брозінської куртки.

— Статейки інколи... роботи багато! — заспішив Брозін і сподівався, що Антон питає його про місце служби, але Антон не спитав.

— Будь ласкавий, піди поклич сюди начальника станції, — не змінюючи тону, попросив Антон, усе дивлячись на нещасного гудзика. — Знайди й приведи...

— Вартовому сказати?.. — поправив запитанням Брозін.

— Як же вартовому? Вартовий, значить — йому на варті й стояти. Ти сам збігай! — переконливо промовив Антон і відвернувся до голови виконкому. — Сідай отут, поговоримо давай... — Антон показав на ліжко, по якому розляглися тепер рябі оранжеві смуги. — Кури, якщо хочеш, сам я не мастак у курильній справі. Так, про всяк випадок, маю... — і дістав з кошика, що стояв під ліжком, уже розпечатану пачку папірос. — Візьми собі одну папіроску! Це тебе Сергієм звать? Ну, то ось тобі Микита кланяється наказував, він тепер там у нас по військовій справі орудує... Пам'ятати велів!.. Сам-бо ти з мужиків, чи як?

— Еге ж, я тутешній. Та й Брозін тутешній... ви даремно на нього допіру напустилися. В ньому масштабу, звичайно, нема, мужиків знову ж таки не знає! От із Зінчиними луками наплутав... А так взагалі він дбайливий, відданий, нічого... — конфузячись, говорив голова виконкому. — А сам я на крохмально-тертковому тут робив...

— На крохмальному! — Антон помовчав. — Патоку, це ж також там виробляють? Я ось, до речі, — почав він, сідаючи зручніше й розгладжуючи вилогу гімнастерки, — давно цікавився... Картоплю, коли зварять... що там з нею роблять? Товчуть її, чи як?

— Та її й не варять зовсім... — напівзніяковіло усміхнувся голова виконкому, струшуючи в долоню попіл з папіроски. Він недовірливо зазирнув у Антонове обличчя, але там не було й тіні будь-якого загравання. — Таке корито, мовби гвинт посередині... він картоплю мие й переганяє. А тоді у валеру! Там...

— А валера це що? — спитав Антон.

— Валера? Ну, чан такий, аршинів із шість упопереку, — і знов усміхнувся голова виконкому; і знов машинально струсив тютюновий нагар. — А потім вакуум-апарат... туди, звичайно, сірчану кислоту додають...

— Навіщо?

— Як то навіщо? — простодушно здивувався запитанню голова виконкому. — Для виробництва!

— А! — сказав Антон і немовби теж усміхнувся. — Ну, сірчану кислоту...

— Так от, сірчану кислоту... У мене ось досі опік від неї. Бризнуло якось, чорти його знають...

— І в мене теж опіки були на руках... тільки в мене не від сірчаної, — між іншим зауважив Антон.

— Та це ж часто в нас що-небудь виходить. У мене ось братуся в цій самій валері замотало. Він поліз чисти-

ти валеру оту, а там весла такі, картоплю з водою змішують. Майстер з п'яних очей пустив машину, ну, братуся й почало хльоскати! Як чиргикнуло по ногах, він так і перекинувся... Його по голові тоді... Він знов перекинувся,— і знов його по голові. Цуругалок замісто хлопчини витягли! — Голові виконкому ставало говорити набагато легше, ніж спочатку: він здивувався й знову зазирнув Антонові в обличчя.

Той був широкий у плечах, і всього його, незграбного, щільно й скупко охоплювало зелене сукно. Ніде не видно було жодного гудзика: гудзики були сховані в нього. Сонце падало йому на широке, із западиною коліно, чашка якого була нижче й дуже випиналася вперед. Обличчя Антонове було сіре, наче все життя в сутінках прожив.

— Багато вас там працювало? — спитав Антон і хоч було суворе його запитання, не ставало від нього холодно.

— Либонь, десь близько сотні. Та ні... і сотні не вийде! На крохмальних же тільки по осені й робота, коли картопля. Та й, як сказати, мужики ж працюють. Ось нас звідти тільки троє й вийшло!..

— Але ж і інші заводи є? — спитав Антон.

— Аякже! — стенився вперед голова виконкому. — Конопельних є два, льонопрядильня ще... Маслоробень ось аж чотири!

— Тартак ще... — спокійно додав Антон, знімаючи пилку з гостевого коліна.

— Це який тартак? — здивувався голова виконкому.

— Та єгорівський!

— А! Дак єгорівський же згорів, позаторік згорів,— і винувато пограв пальцями. — А ви що, бували в нас раніше?

— Доводилося,— непевно відповів Антон і відійшов до вікна. — Ти до мене звертайся на «ти», я не люблю... — додав він уже од вікна.

Вечір минав. Оранжеві смуги ліниво повзли по вагону. В сусідній теплушці співали; під час приспівів полум'я на столі починало тремтіти: пісня була голосна, заго-ниста.

— Там що... Сускія видніє? — спитав раптом Антон, показуючи на білу, в меркнучих потоках сонця, церкву.

— Ні-і, це Бедряга! — поправив голова виконкому.

— Атож, забув! Сускія ж потім... — ледь помітно зніяковів Антон.

— Ні, спочатку буде Рогозіне, чотири версти... а тоді вже Сускія.

— Правильно, правильно...— І Антон уперше за весь час розмови усміхнувся. Усмішка в нього була якась губна: усміхалися самі губи, а очам не було ніякого діла до губ, у них було своє заняття — дивитися.

Тут клацнула ручка дверей, зайшов Брозін, а з-за спиною брозінської визирало червоне спітніле обличчя. Брозін був на зріст високий, і, далекі, навіть, занадто. А спітніле обличчя поткнулося вперед, але попало в жмут проміння й тут-таки лякливо відсахнулося.

— Іди сюди, ближче... сюди ось іди! — сказав Антон, не відходячи од вікна. — Це ти начальник станції?

— Ні... я помічник, — схвильовано відповів той, заперечливо похитав головою й махнув кашкетом. Руку з кашкетом він тримав уздовж тіла, праву руку тримав на ремені; на пальці в нього блищала обручка. Він був у синій ластиковій сорочці, але холодно йому, очевидно, не було.

— А начальник де? — поморщив чоло Антон і почухав руку вище кисті.

— Поїхав. Телицю поїхав злучати... Воднораз хотів ще й до жінки заїхати, у них там жінка живе!

— А звуть як? — спитав Антон, відходячи до столу, де папір.

— Жінку, себто? — покосував на голову виконкому спітнілий.

— Не жінку, а цього ось... начальника твого.

— Його — Аркадій Петрович, а жінку...

— Та ні, не те! Я прізвище хочу знати. Який мені з нього Аркадій Петрович! — без тіні роздратування урвав Антон, спостерігаючи, як під час кожного помічника вого віддиху на його сорочці над ременем ворушилася латка.

— Усердов йому прізвище. Аркадій Петрович Усердов! — майже вигукнув помічник, змагаючи від найрозмаїтіших відчуттів.

— Не надто усердний...— холодно сказав Антон, приписуючи щось на вузенькій смужці паперу, вже списаний на дві третини; мимохідь, він пальцем пригасив свічку.— Ти, будь ласкавий, не відводь мене на запасну. Вночі поїду в губернію, а от уранці... тоді вже твій гість! І потім, там на паровозі несправне щось... Зроби послугу, полагоди до ночі. Там тобі машиніст скаже що,— і тільки тепер помітив:— А обручка де ж? Ось на руці в тебе була.

— Скинув,— з виряченими очима і охоплений жахом, прошепотів помічник.

— Навіщо ж ти скинув обручку, чудак ти, я ж не вкраду... — неприязно усміхався Антон.

— Шлюбна! Може, думаю собі, не сподобається. Я й скинув...

— Ти скільки років на цій залізниці служиш? — строго спитав Антон.

— П'ятнадцять... — зовсім стиха сказав помічник, і латка в нього на грудях заворушилася швидше.

І знов комісар Антон дивився у вікно. Сонця вже не було. Зайчики на стінах згасли. У вагоні одразу настали сутінки. Брозін, схилившись до вуха голови виконкому, шепотів щось, переконуючи.

— Про що ви там?... — обернувся Антон.

Голова виконкому пожував папіроску, потім нахилився і взяв свою шапку з ліжка.

— У нас учора лихо сталося... — він поморщився. — Товариш з губернії... поїхав у Гусаки, село в нас таке!.. Ну, а борсуки дріт протягли. То ось тіло його щойно привезли... Наказ був доставити в губернію.

— Може... — вкрадливо почав Брозін, і в голосі його проспонула велика щира переконливість. — Я ось тут пропонував... мітинг для ваших хлопців влаштувати б з цього приводу, га? Я міг би виступити, потім ви, та й він теж...

Антон наче не чув.

— Ходімо до нього, — сказав він, не виділяючи слів, і пішов у куток напнути на плечі шинель. — Він де?

— Там, за платформою, край дороги... — майже шепнув Брозін.

Вони вийшли з вагона й перейшли платформу. Горіли багаття під насипом, юрмилися біля похідної кухні люди. В небі, яке ще не втратило блакиті, сяяла перша зірка. Стало зовсім холодно і дриготно.

Селянська підвода стояла одразу ж за телеграфом, прив'язана до стовпа, де колись стояла іконка, на яку, приїжджаючи додому, хрестився Брикін. Понура шкапина мляво жувала сінну потерть, натрушену просто на сніг. Кілька чоловіка, з тих, що приїхали з Антоном, стояли навкруг. Сам возій, дядько у повстяному капелюсі, відійшов через непотрібність якнайдалі в поле. Антон підійшов до воза і, відгорнувши рогожку з накритого нею, довго дивився. Брозін заглядав через його плече, хоч місця й досить було.

— Ач, як вони його... — догадливо, мовби про себе й, кривлячи губи, сказав Антон і звернувся до возія, який

незабаром підійшов: — Ви там хоч би обличчя йому помили! — стиха дорікнув він.

— Доторкатися не велено! За давніх часів дак за це знаєш як?.. А не те що! — з пронизливою готовністю прокричав возій, махаючи скинутим капелюхом.

— Та-ак,— зволікав Антон та все дивився на мертвого. Брозину, який забіг з іншого боку, здалося, що одне око в Антона стало менше від другого.— Ти його знав? — спитав Антон у голови виконкому.

— На партконференціях зустрічалися... Тямовитий, з губкому він!

— А... з губкому, кажеш? — повторив Антон і обережно опустил рогожку, наче боячись розбудити. Була незвичайна урочистість у цьому: чужий чоловік мовчки вітав чужого ж, у якому, проте, впізнав уже, здавалося, все, з яким зв'язаний був кривніше, ніж з братом, і якого вперше бачив спотвореного. Весняна тиша була чуйна, глибока й холодна, як джерельне озеро. Мерхли тіні.

— Ану, товариші,— сказав Антон своїм, що стояли навколо нього без шапок.— Ви однесіть його до мене у вагон. Він зі мною в губернію поїде.— І, помітніше кульгаючи, відійшов од підводи.

Якийсь птах перетнув повітря, лопотячи твердими, негнучими крилами.

— Ми отам і присядемо,— сказав Антон повітовим і показав на порозкидувані біля стрілки шпали.

— А мітинг як же?.. Будемо влаштовувати? — настійливо ліз Брозін, занепадаючи духом.

— Ото який ти недоладний! Кого ж ти мітингуватимеш — мене, чи що? — досадливо обернувся Антон.

— Ні... навіщо ж вас! — зам'явся той.— Ось їх... — він кивнув на палаючі віддалік вогні.

— Та їх нема чого умовляти,— криво усміхнувся Антон, сідаючи на шпалу.— Вони міцніше за нас із тобою стоять. Моїх п'ятдесят чоловіка становище на фронті не раз рятували! Зрозумів?

— Зрозумів,— повторив приголомшений Брозін і, щоб виправити ніяковість становища, спитав: — А ось ногу вам... теж на фронті, значить, підранили?

— Ні, це ще з дитинства в мене... — незадоволено відізався Антон і обернувся до голови виконкому, який досадливо м'яв у долонях хрусткий весняний сніг.— Ну, розповідай...

...Глибокі сніги — маленька вода. Не сталося того року ні бездоріжжя, ні довгої тривалої мряки. Протягом тижня скресла й зійшла крига з Мочиловки, а сніги з полів. Заблискали зеленню Зінчині луки, весела вставала озимина. Потім буйно закучерявилися ліси, і дні взялися по-точно довшати.

Орали, — добре було птахам дивитися згори на розорані квадрати землі. Погожі дні не уповільнювали звичайного порядку робіт. За оранкою настав строк сівби. Сіялося привільно, навіть радісно, наче яриною хотіли заслонити від пам'яті тяжкий гріх минулої осені. Через весняні роботи розпався сам собою половинкінський загін: селян вабила земля. І хоч ніхто не бентежив тепер селянського сну й совісті, володіло селянськими ночами томління духу. А події пішли вже з швидкістю вогню, коли мчить він сухим полем, гонений вітром.

Антонів поїзд стояв, як і раніше, на запасній колії. Туди і їздили з доповідями і голови волостей, і власті повітові, і власті заводські: на те був папір у Антона, а на папері — найбільша печатка. Самого Антона якось не доводилося бачити нікому. Приїжджих приймав Половинкін, записував цифри, хвалив, буркотів, — заступав Антона. А в цей час уже порозклеювано по волвиконкомах короткі повідомлення, підписані самим Антоном. Повідомлювано цілковите прощення всім мужикам, які переступили через недоумство закон і совість, коли з'являться вони до Антона, починаючи з 12 цього травня. Про дезертирів і борсуків не було кинуте жодного, хоч би маленького, хоч би якось натякаючого на помилювання слова.

На дуплинястій березі, біля самісіньких борсуківських землянок, виявив Юда точнісінько таке оголошення, тільки слова в ньому стояли якись невиразні, слизькі: «залежно від провини». Менше, ніж за годину, про це знали вже всі, а за дві години скликано в Семеновій зимарці раду, щоб обговорити план дій. Коли розмістилися верховоди в темряві, — а переважна більшість тільки зовні, за відчиненими дверима, — вже вдруге при світлі сірника, витертого Жибандою, прочитав Семен уголос Антонове послання. І, не даючи борсукам часу вдатися до шкідливих роздумів, тут-таки почав говорити. Перші його слова стрінуті одностайним буркотінням, потім слухали уважніше. А Семен промовляв того разу доладно й сильно, як ніколи, всього себе

вливаючи в палкі, щирі слова. Обличчя його стало якесь суворе й поважне в чорній оправі бороди. Неподалік стояла Настя, і, відчуваючи її спонукливий зір на собі, насилу встигав Семен за вихором своїх думок.

— ...чувати, що й по сусідніх губерніях заворушення сталися. Вже й гармати нібито... там впритул зійшлися. Так що я й наказував проїжджим, щоб кликали їх, усіх борсуків, хоч з усього світу, до нас, на об'єднання. Ми як об'єднаємося, так і вдаримо з сорока кінців. Коли кожен по каменю кине, так і то гора вийде. А нам на Антонову ласку йти не слід. Ач, судом залякав. А який, приміром, нам із тобою, Євграфі Петровичу Подпряттов, суд? І тобі теж, Кириле, і тобі, Лавріне? Чи не самі ви солону тягали під виконкомівські стіни? А чи не ти, Гарасиме, Мурукова вгору піднімав та об землю бехкав?! Наш суд — куля, страшний суд!.. Чого ж ти, Гарасиме, крутишся? Ти в мене, Гарасиме, соколом дивись! Не гоже коноводові Гарасиму горобчика удавати з себе. І на тебе вже готова куля лежить в Антоновій кишені! Невже ж такі залякані, що й до кущів добігти несила буде? Та ще й хто він є, Антон отой!

— Виходить, владу справжню має, коли прощення обіцяє! — глухо, але чутно докинув слова розсудливий попuzінець. — Яка з тебе влада! — посмілішавши від схвального мовчання інших, підніс він голос. — Ти наш, свій, ми тобі й підкоряться не можемо! А він, дивинно, орати велить...

— Це достеменно... Нічого я з ярини цього року не зорав, — роздумливо сказав бородань з двадцять третьої.

— Сказано, наділів позбавлятимуть, — додав бороданів приятель, копирсаючись у потилиці.

— То хіба ж їхня тільки влада прощає? — наступав, озлоблюючись, Семен. — Ось постривайте, прийде підкріплення, скинемо їхню руку, то й ми прощатимемо. Це отак легко прощати, коли батога в руці тримати...

— Не на те воюємо, щоб прощати, — сердито докинув слова Гарасим.

— Це вже достеменно так. Прощення тільки людей псує, — додав бородань з двадцять третьої.

Настрій рішуче змінився в бік твердої оборони аж до тієї пори, коли з'явиться підкріплення. Мишко, закурюючи, витер сірника, а Семен скоса глянув на Настю, і вся сила, що була відринула, знов повернулась до нього. Як весняна вода, що греблі рве. Настя сиділа в куточку, з напівзаплющеними очима, а рукою робила рухи, наче

гладила когось, хто стояв перед нею. Він говорив тепер ще безжальніше, мовби в нестямі, наче штурхав і перекидав гору, що розляглася на його путі. Зовсім не чути було заперечень. Зачеплені були мужиківські серця, заговорила кров, сама земля. Гарасим розгублено термосив пасок сорочки. Юда гриз ніготь і розумним, очікуючим поглядом міряв співвідношення невиразного, біліючого в темряві, Семенового обличчя з Настею, яка ледь помітно похитувалася в такт Семеновим словам. Бородань з двадцять третьої, напружено випнувши груди, мав такий вигляд, наче був на сповіді: просвітлений, винуватий, незвичайний. Приятель його, відданий бороданів підголосок, стенав головою, жалісно плакав, чухав потилицю, оглядався навсбіч і підсмикував штани — все це водночас.

— Це вже достеменно! — і, хникаючи цим словом, позиченим в борг у приятеля, штовхав сусіда в бік.

Якийсь, непоказний на зріст, виткнув з юрби кулака й перекричав Семена: «До краю битися... трошки, шквар!» Саме тут зовні пролунав раптом гомін голосів. Задні із з'юрмлених за землянкою кудись побігли. Хтось здивовано свиснув, хтось упав, і з нього засміялися, хтось вистрілював, — метушня й замішання посилювалися.

— Тінтіль-вінтіль, а це по нас, братці, прийшли, — вголос догадався Стафеев.

— Довідайся піди, — тремтливим голосом, тому що урвав свою мову на півслові, наказав Семен.

Але Жибанда в тісноті не встиг ступити й трьох кроків — Петька Ад, довгорукий і старанний, з перекирвленим обличчям, спинився перед Семеном.

— Ти чого?.. — Семен рукою одвів від себе Настю, що була протиснулася до нього.

Петька Ад глибоко зітхнув, висолопив язика й знову сховав його, ще більше розширяв круглі очі, а говорити не міг.

— Ой... біг щосили, дух перехопило... — махом видихнув він і знову побавився язиком. — Як я розводящий ніні... підходжу до дупла...

— Там хто вартовий?

— Тьошка... А він уже й стріляти націлівся!

— Та кажи до пуття, чорт! — розлютився Семен.

— Зараз, зараз, ось тільки дух переведу. Комісар прийшов! — крикнув Петька й знесилено присів тут-таки на підлозі.

Семен не встиг перепитати. Зовні пролунали крики: «Ведуть, ведуть!»

— Га?.. Кого ведуть? — сполошився бороданів приятель і заметався між борсуками.

— Чорта, папашо, спіймали. Чорт по малину прийшов, його тута й загарбали! — зло і спокійно відповів Юда й порохав по-свинячому.

— Та яка ж малина тепереньки? Йй же не пора, друже! — щиросердо повірив бороданів приятель.

— Вогню, вогню! — прокричав хтось.

Бегунов засвітив був світича, але його тут-таки перекинули, й знову стало темно. У двері вводили спійманого на полі.

— Вогнику-у б! — жалісно прокричав той же голос.

Мишко тернув сірником і підніс високо над головою. Товсті, короткі, спотворені тіні злякано заметлялися по стінах. Але сірник згас, і знову на стіни наринувла пільма. Нарешті хтось запалив скіпку й освітив невідомого гостя.

— Це ти щойно й прийшов? — ущипливо спитав Семен у Половинкіна, який стояв перед ним; він упізнав його одразу, хоч від колишнього ворівського продкомісара залишалося лише кілька невловимих рис.

— Семен Борсук це ти? — урочисто спитав Половинкін увіч і голосно.

— Я, ну? — чогось зніяковів Семен.

— Тобі лист від брата! — і простягав на розтиснутій долоні записку, зібгану мало не в кульку. Скіпка згасла, але при останньому її спалаху розрізнив Семен насміх у половинкінських вусах.

Загальне знетямлення охопило всіх: ще не зовсім за-буто Брикіна. Сам Семен відчув дивне хвилювання, схоже з тим, якого зазнав у давній юності під час зустрічі з Павлом; він узяв записку й стиснув її в кулаці. Ніхто не бачив через темряву тієї жалюгідної усмішки, що набігала при цьому на Семенове обличчя. Знов запалили скіпку. Всі мовчали, дивилися на Семена, чекаючи, випитливими очима. Юда, надувши щоки, ловко зіграв на губах, і всі зрозуміли, що хотів сказати цим Юда.

— Ну, я піду, — сказав Половинкін, запитливо подивившись на Семена й майже обернувся виходити. — А може, вбивати будете?.. — раптом вижидально на пів-обертї затримався він.

— Ми тебе цього разу не займатимемо, сам ти... — сти-ха відповів Семен і не знав, що борсуки його слухають так уважно, як ніколи. — Іди, либонь.

— Може, очі зав'яжете? — вже з неприхованою насміш-кою спитав Половинкін.

— Ні, так іди...— сказав Семен, відчуваючи, що до горла підступає гнів: — Брикіна, рідню твою, ми порішили... чув? — наголосив він на слові.

— Повісили, чи як?

— Ні-і, просто так... з рушниці,— сказав Жибанда, перевальцем підходячи збоку.

— Даремно...— холодно відізався Половинкін.— Не варт було на такого кулю витратити, на гілляку б — та й край.

— Може, до дружка свого хочеш? Місця вистачить там! — І Мишко, граючи, боляче ляснув Половинкіна по спині.

— Та що й казати: під землею місця просторі,— охоче погодився Половинкін, мовби не помітивши Мишкового шльопанця.— Ну, я пішов... на мене там підвода чекає! — і рушив з темряви землянки до відчинених дверей.

Борсуки розступилися перед ним — обурені, знетямлені, мовчазні, вони плуталися в підозріливих здогадах. Вони сподівалися від Семена наказу... але Половинкін уже виходив, пішов, а Семен усе кусав собі губи, жмакав у руці непрочитану записку, торкав собі щоки, до чогось прислухаючись: тисячами майже непомітних рухів виказував свою розгубленість.

...Уночі до сторожової землянки прийшов Жибанда. Напіводягнена Настя сиділа біля столу, без сну. Вона запитливо підвела очі на Мишка й рухом голови відкинула волосся назад.

— Ти не спиш? — сказав, оглядаючи землянку, Мишко.— Чого ж двері в тебе незамкнені стоять? Я поговорити з тобою прийшов... Не проженеш?

— Двері?.. Гостя чекаю,— сухо відповіла та і, витягши напівголі руки впоперек столу, позіхнула.— Довго говоритимеш?

Мишко дивився їй кудись у шию.

— А це правда, злюща ти! — роздільно й хрипло вимовив він і підійшов ближче.— Гарна, а злюща... Ти не бійся, я з тобою востаннє говоритиму. Ти вже вислухай, а там як знаєш.

— Тікати хочеш, чи як? — стиха посміялася Настя й потяглася, сильно випинаючи груди вперед.

— Ах, злюща ти, злюща...— хитав Жибанда головою й не зводив очей з голої Настинної шиї.— Що це ти, отак і сидиш усе? Злість назбируєш?

— Кажу тобі, гостя чекаю...— і звела розпрямлені брови з досадою, що такий нетямущий став Мишко.— Ну, сі-

дай, чого ж стояти! Розповідай, куди ж ти побіжиш?.. Сам до себе в кишеню сховаєшся?

Мишко сильно зітхнув і замахнувся був очима, але подолав хвилинний спалах,— покректав і сильно пригладив правого вуса.

— А ти не бався, не іграшка... Гляди, прибити тебе можу. Раз я тебе люблю, виходить, і владу над тобою маю.

— Звідки ж твоя влада? — кусала губи Настя.— Врятував ти мене... то я ж тобі заплатила!..— Вона встала, взяла з гвіздка шкірянку, напнула на голі плечі й знову сіла.

— Навіщо ти мене, Настенько, так? Я до тебе не без діла прийшов!.. Прийшов сказати, що цілковитий капець нам. У мужиків неспокійно, Юда там...— Мишко, мовби зрозпачившись, скривив губи й погладив вуса.— А в сусідній губернії і справді, кажуть, починається. От я й кажу тобі, що мені серце велить! Літо ми з тобою в лісах перекочуємо, а тоді знову гульнемо. А тут нашої свічці тиждень строку, а там згасне.— Мишко притишив голос.— Семен з упертості не піде! Він наче шалений якийсь тепер... роз'їла його нуда ота, всесвітнє підкріплення! Расея! — силло зареготав він, а руки взяв у боки.— Расея! Наче Расея ота за морем, гора така... А ми і є Расея! Я — Расея! — сердито, з роздутими ніздрями тицьнув себе Мишко в груди.— І звідки він слова такі виколюпує, дурень? — Він оглянувся на двері.

— Дарма, це вітер...— попередила Настя.— Ти кажи, кажи... Я на нього оце чекаю... Ось, поки він прийде, ти й кажи.

Мишко розгойдувався на табуретці, мовби мучений спрагою і пристрасстю, дивлячись на голі руки, й тяжко опускав зір.

— ...Себе обманює й нас усіх до ями веде. Він тебе не любить, у нього своє є! А ти йому замісто горілки, ти п'янка... ти, як трутизна п'янка, як горілка!..— Ач, як ніздри в тебе ходять, ач! Ходи, ходи дзвінки-козири!...— немов у смертельній недузі, вигукував Мишко.— А ти мені будь-яка люба. Ну що ж, і Дунька в мені іншого голубила... І ти мене чужими словами труїла. На чужих учтах недоїдки жеру, наче злодій якийсь! — реготав він з обличчям, майже спотвореним.

— Ти де охрип так? — спокійно спитала Настя і, помітивши важкі Мишкові погляди, шулячись, загорнулася в шкірянку.

— Місяцюга зараз світить, холодний... От би в самісінський раз нам тікати!

Настя встала, підійшла до нього й сіла скраєчку його табуретки.

— Все сказав? — спитала вона і вкрадливо погладила йому чуба.

— А що ще? — насторожився Мишко й трохи відсунувся.

— Ну, слухай тоді... я тебе слухала, а тепер ти! — Ворухнувши плечима, вона скинула шкірянку на підлогу й сіла так, що могла бачити Мишкове обличчя. Було таке, наче вичерпували глечиками буйну Мишкову волю помахи обважнілих Настиних вій.— Ні, ти не відвертайся! Ти мені у вічі дивись, отак! Бачиш, яка я... Гарна, погана?.. Ну, відповідай... ти!

— Та-ак...— невиразно мимрив Мишко.— Приємна.

— Ну от! Не він убив, а це він у Брикіна вкрав, я знаю. І тепер усі розлютуються, що Половинкіна він випустив, не дав натішитися всій оцій...— погані! — додала вона над силу й не думала каятися в необережно вистрибнутому слові.— А я ось чекаю на нього, Мишко, і кожна кровиночка в мені жевріє... Скільки кровинок — стільки пожеж! Розумієш? Зроби напруження й зрозумій! Ах, ти ж не знаєш, який він... Він — як річка, ось! Ми не бачимо всього, бо маленькі, та він і сам себе не бачить! — Вона, розгойдуючись, сплівши на колінах руки, заклопотано опустила очі й додала: — Знаєш, Мишко... це ж страшенно важко ось... любити такого!

І довго ще марила Настя, безжально роз'ятрюючи Мишка. Семен прийшов пізно. Коли він вітався з Мишком, обидва хотіли приховати своє обопільне замішання один перед одним. Настя сказала шумно й радісно:

— Сеню, знаєш...— Вона поклала руку на плече Мишкові, який похнюпившись, дивився на п'ядуна, що плазував на столі; гусінь, розгойдуючись, плазувала від вогню, і, в міру віддалення її, подовжувалася її тінь.— Він мене тут тікати умовляв!...— Настя уважно стежила за Семеном і, тільки-но він зробив рух рукою, перепинила його: — Але він не піде, не бійся. Він з нами буде, до самісінького кінця! Ти знаєш, Сеню... він же теж страшенно хороший, тільки він — ну, от мовби...

— Жавши, мене мати породила... Хліб у полі жала й породила! От я такий і вийшов! — грубо усміхнувся Мишко і, не глянувши на Настю, подався геть із землянки.

XXI. ЗУСТРІЧ У ЯЛІВЦЯХ

Записка, підписана Павлом, кликала Семена не на перемовини в борсуківських справах, як гадав Юда, баламутячи борсуківську уяву, а зовсім на інше. «Довідався я, що це ти і є Семен Борсук... чув про тебе... хочу побачитися... дізнатися, в що ти виріс». Місцем зустрічі призначувано ямище на узліссі Кривоносового бору, сто сорок кроків від дороги, двадцять — від вивернутої сосни. «І приходь по-хорошому, завтра опівдні, без зброї: нам і слів вистачить. І без поводитирів приходь... і я теж сам прийду!» Тон записки був такий, наче Павло й сумніву не мав у Семеновій згоді.

Спогади про брата схвилювали Семена, досада й знетамлення охопили його. Ніч, ті дві години, що залишилися до світанку, після того, як пішла Настя, він не спав, а просидів на своєму пеньку, дивлячись на порожні луки й чекаючи сходу сонця. Сонце зійшло якось одразу й не в міру жваво, і незабаром почала розливатися в повітрі духота, поки що вгамовувана ранковою вологою. Початок дня обіцяв до кінця свого грозу, — першовесняну, зливну. Вже коли ввійжджав Семен на місце побачення з Павлом, повівало ядучою курявою по шляхах, а кущі розкошлялися, пообвисали, ховаючи листя від сонця й куряви. Віз Семена Бариков, але їхав ще й Супонев, не беззбройний: під соломою на дні підводи сховано дві гвинтівки.

Жовте сонце вибиралося дедалі вище по небу, зовсім рівному й синьому до синяви мороку, що одразу ж і відзначив Бариков.

— Ач яке! — тицьнув він батою у небо. — Як смертуха...

Супонев відізався:

— Широчі-нь! — І раптом, у відповідь своїм думкам, від щирого серця звернувся до Семена: — Ех, Семене Савелійовичу, а не розумієш ти мужиківського серця!..

Отак і їхали вони. На сьомій версті від землянок зустріли товсту бабу з Попузіна — торохтів віз, тряслася баба, і щоки в неї тряслися. Її розпитував Семен, спинивши підводу, чи міцно в них стоїть Радянська влада, чи не хитається. І знов їхали, аж поки вказав Супонев, ліниво копірсаючи в носі, на вивернуте дерево:

— Чи не там?

Семен скочив з підводи й огледівся. Нікого ще не було тут, крім них. На молодій траві не помітно ні копитного,

ні колісного сліду. Праворуч, на відстані півверсти, зміївся ярочок; найближчий його берег спадисто сходив униз. Туди й наказав Семен з'їхати Барикову, там і чекати — чи його самого, чи його свисту. Сам він недовго постояв біля ямища, копирсаючи палицею траву, — набридло, та ще й, незважаючи на білу його сорочку, сонце пекло. Він подався в ліс, безцільно оббиваючи палицею сухе гілля ялин. А був травень, стелився копитняк під ногами, купина цвіла. Її воскові зеленаво-білі квіти ламко звисали з нахилених стебель, як малесенькі вушка, нашоронені слухати ранкову тишу, просякнуту гострою лісовою пріліною. «Ще не приїхав, — зміркував Семен. — Можна буде подивитися, сам приїде Павло чи ні...» І одразу ж відгомонам відізвалося всередині, що того й приїхав не сам, щоб хоч би чим-небудь вчинити опір жорстокій братовій волі, що насувалася здаля. Боячись прогавити приїзд Павла, він ходив лісом поблизу самісінького узлісся, мовби кружляючи. Раптом зрозумів, що кружляння це і є ознака його хвилювання. Якусь мить вагалася в ньому непевне бажання поїхати назад, не побачившись з Павлом. Він спинився і вдарив палицею по товстій ялині. Палиця зламалася, уламок її впав неподалік. Уже з уламком у руці він продовжував ходити, віджувачи в собі якийсь приплив, скорше зухвалості, ніж сили.

Угорі застукотів дятел. Відхиливши голову, Семен дивився, як бистрим і спритним дзьобом видовбував дятел їстівне з соснової кори, за кору ж і тримаючись. Стукіт був безнастанний, дрібний і бистрий. Дивне заціпеніння опало Семена, кров припливла до шиї, шия затерпла, а він усе дивився на дятла й на небо, видне за ним. «Чи ба, наче молотком працюєш! А я не можу так, як дятел, — перебігала по тілу заціпеніла думка, — бо в мене голова велика, а в тебе маленька...» Раптом Семенові стало якось дивно й цікаво; він підійшов до дерева й сам постукав у нього лобом, намагаючись досягти дятлової швидкості й чіткості в ударі. Чіткість звуку, як і швидкість зовсім не вдавалися. Він хотів уже вдруге спробувати, але обернувся несподівано для самого себе і, облившись розслаблюючим дрожем, побачив Павла. Він упізнав його одразу, незважаючи на перепону минулих років, що стояла між ними, наче мутне скло. Кульгавий, живий, справжній Павло сидів на дереві, поклавши руки собі на коліна, замислено стежив за бородатим, який надумав наслідувати дятлові...

— Я тебе й не помітив, — у замішанні сказав Семен, прямуючи до брата. — Ти давно тут?

— Та вже хвилин із двадцять сиджу... — відповів Павло, встаючи. — Я отут і сидів увесь час.

— Чого ж ти мене не гукнув, коли сидів? — ображено дорікнув Семен.

— Та я гадав, що бачиш мене, а навмисне удаєш, що не помітив, — просто пояснив Павло. — А спершу я й не впізнав тебе. Бачу, дивак у білій сорочці...

Обидва стояли один перед одним, забувши привітатися. Семен усе тер лоба собі й з досадою стежив, як опановує його ніяковіте почуття незручності.

— А ти здорово змінився, — відзначив, подумавши, Павло. — Борода ця в тебе... адже раніше її не було.

— Це ти правильно, — дразливо погодився Семен. — Бороди раніше в мене не було... борода виросла згодом!

Тепер свистіли вгорі якісь незримі птахи. Повіяло вітерцем, і дві сосни зарипіли одна об одну.

— Гриби не поспіли ще? Чого це мені... все грибами пахне, — мовби й не помітив Семенового випадку Павло.

— Грибові рано, теперішній гриб червивий... — відповів Семен, помахавши уламком палиці. — От у жнива...

— Ну-ну, ти ж тепер лісова людина, знаєш! — покwapно погодився Павло. — Ходімо десь глибше, хочеш? — і допитливо подивився на брата. — Ген туди ходімо, — і показав у ялівцеві хащі, де стояли вічні сутінки. І знову поглядом старшого спостерігав Семенову поведінку.

— Ходімо, я не відмовляюсь... — І знову пішли. — Не хочеш, виходить, про домашніх спитати? Відірвався ти від нас зовсім, Павле... — похмуро зауважив Семен, обходячи гінкий куш ялівцю.

— А хіба що — померли? — догадався Павло, на ходу обриваючи гілочку ялівцю й нюхаючи її, розтерту в пальцях.

— Не співай похоронної передчасно. Мати жива ще! — і вдарив палицею в розсоху ялівцевого стовбура. Гілка відірвалася й звисла на тонкому ремінці кори.

Павло наче не помічав усіх Семенових рухів, — ішов просто, накульгуючи на ногу з високим штучним підбором.

— А шелесту ти накоїв великого! — сказав він. — Гляди, з Москви задля тебе приїхав. Три тисячі за тебе призначено в Москві.

— Шелестимо, так... — підкреслив Семен. — У боротьбі прав своїх шукаємо.

— Ти що ж, есер, чи як? — спокійно поцікавився Павло, обертаючись до брата.

— Анархіст!.. — глузливо випалив Семен і теж покосу-

вав на братове обличчя: воно було незрозуміле й холодне, мов книжка, написана чужою мовою.

— А-а, ну-ну, шквар...— і спинився, щоб підтягти халву чобота.

— Чого ти акаєш!.. Відверто кажи!

— Та ні, нічого... так. Я люблю анархістів.— Павло мовби сміявся.— У мене за кашовара анархіст один. Нічого, хлопці не скаржаться, свою справу знає...

— А ти постривай знущатися,— знову сердився Семен.— Рано ви із своїм Антоном з перемогою себе поздоровляєте! Ось постривай: розвернемося, тоді...— він урвав мову, спинений уважним Павловим поглядом.— Ну, чого дивишся?

— А чи багато вас тут... якщо по правді? — І тінь усмішки торкнулася Павлових коротких вусів.

— Нас? Та от самої літучої братії тисяча, та ще...— напропале пішов Семен і знову бачив перед собою книжку непроникного змісту.

...Вони підійшли до місця, де колись гуляв вихор бурі. Тут серед величезних ялівців гнили одне на одному три дерева виворотні. Павло сів на одне з них, але гнила деревина з хрускотом осіла під ним. Він пересів нижче й показав Семенові місце поряд, але той залишився стояти.

— Ну, а сотня хоч є? — спитав Павло, куштуючи торішню ялівцеву ягоду на смак.

— А ось полічи тричі по сто, та ще вдсятеро... от і буде в самісінький раз! — Семен відповідав, майже не думаючи.

— Чого ж ти лютуєш! Битися ми потім будемо. Я не за тим прийшов! — легенько знизав плечима Павло.— Дуже ти мені цікавий тепер, Семене...— Павлів голос злагіднів до щирості, а Семена, коли сів, знову кольнула тривога.— Дуже ти мені цікавий... я ж одразу зрозумів, що це ти і є! Мені і взагалі люди цікаві, ти не дивись, що я...— Він запнувся, і обличчя його на мить спохмурніло.— У мене ось у загоні сто сорок їдців усього, а серед них дякон. Еге ж, еге ж, не дивуйся. Довговолосий і тепер, та вже надто в ньому таке... колись за давніх часів дуже, мабуть, скривдили його... Та я його тобі покажу потім, якщо схочеш. От я дивлюсь на нього і все не можу зрозуміти: звідки стільки береться в ньому?! Та й взагалі в людях, брат, незрозумілого більше, ніж зрозумілого. Мені ось позавчора на думку спало: може, і зовсім не слід бути людиною?.. Адже коли взірець негодящий, виходить — нанівець його? Ба ні: трошечки поліпшити — чудовий вийде взі-

рець! — Павло криво усміхнувся. — Що ти тут вдієш... людина — це, брат, історична необхідність!.. — Семен не добрав його думки, але йому здалося, що лоб у брата став якийсь опуклий, а губи мляво обвисли. Павло роздивлявся жучка, що повз у нього по долоні. — Стомився я, чи що — не знаю. Тільки думати про велике й головне завжди на просторі треба, під зоряним небом, приміром!

Тільки останнє — «думати треба на просторі» — і зрозумів Семен; обидва тепер думали про різне. Ялівець, що обступив їх, втілював у собі, здавалося, суть їхнього мовчання. Ялівець — дерево потаємне, колюче, воно не допускає в себе, воно закритне, суворе до життя, наймудріше з наших дерев; голубі й рожеві кільця свої кладе скупю, неквапно, і в кожному кільці запах супокою, мовчання, знання. Трави в цьому темному ялівцевому місці майже не було. Не порушуваний людиною, він ріс тут високо й рясно, прозоро-синіх відтінків. На дні глибоких річок така ж безгомінна синява.

Вони просиділи на тих напівзгнилих деревах ще довго. У високостях дзвінка зозуля провадила свою незабгненну лічбу. Павло, все ще дивлячись на жучка, спитав у Семена про причини, які штовхнули його на такі нездоленні вчинки. Семен завчено повторив усе, що казав напередодні борсукам. Хвилюючись, він копав ямку уламком палиці, але колишнього недовір'я до Павла начебто вже не залишалося в нього. Коли скінчив, ямка в лісному тліні й свідчила про Семенове хвилювання.

— Багато ти тут нагородив, — сказав Павло, розсіяно стромляючи в Семенову ямку носок чобота. Я тебе не умовляти, звичайно, прийшов, а вже коли зарубав, то й вислухай...

Ямка все заповнювалася, незабаром вона зовсім зрівнялася з землею, а травичка, засипана випадково, тепер стирчала, мовби переконувала навіть, що ніколи й не було тут ямки, а травичка отак споконвіку й росла. Потім говорив Семен і знов розкидав ямку, а Павло знову її засипав, і ні той, ні той не помічали цього. Вони підвелися раптом, наче за домовленістю, і постояли отак якусь хвилину, незгодні. Штучний Павлів каблук припав якраз у ямку, яку він сам же й засипав.

— А пам'ятаєш, Пашо, як ми з тобою в підвалі плакали разом?.. — сумно сказав Семен, зводячи брови, і віджбурнув далеко уламок палиці.

— Чого це мені все грибний дух ввижається? — ніби й не чув Павло, йдучи поряд із Семеном з лісу. — Так от

я й кажу, — вів далі він, — все одно до нас прийдете... і не тому тільки, що ми вам землю стережемо! Ні-і, без нас селу дороги нема, сам побачиш! І не я тебе засудив... тебе само життя засудило, і я відверто тобі кажу — я твою жменьку розімну! Ми будемо, ну, сказати б, процес природи, а ти нам перешкоджаєш... А ось і гриби! Ти казав, що нема грибів. — І Павло схилювся над пеньком.

— Це поганки, — мимохідь зауважив Семен і стенувся; до узлісся вони йшли мовчки. — Ну, я свого коня там, у ярочку прив'язав! — розв'язно сказав він, соромлячись перед братом, що приїхав не сам, порушивши умову.

— І я там поставив... — і покосував на Семена.

...Вони підійшли до схилу яру, тут стояв ліщинник, і обидва одразу насмішкувато перезирнулися. Павло приїхав теж не сам. Але не це здивувало обох. Павлів вершник, хлопчина у кубанці з червоним верхом, сидів на Семеновій підводі, поряд з борсуками, і щось ожвавлено розповідав, супроводячи слова жестами, що означали розмах думок і почуттів. Обидва, Бариков і Супонев, слухали з шанобливою увагою. Всі вони приязно курили, не було, здавалося, ніякої причини завтра ж, можливо, сходитися на останню сутичку.

— Ось бачиш, як обернулося воно... — повчально сказав Павло.

— А що, Павло! Ледь ми з тобою трохи осторонь відійшли, і поглянь, як бесіднують злагідно! А що, якби зовсім нас із тобою не було? — підштовхнув брата Семен.

Павло стенув плечима.

— А ти послухай, про що вони гомонять! — холодно заперечив він. Судячи з уривків, високий у кубанці, повідав про приборкання якогось дезертирського бунту. — Мій твоїх умовляє! — самими очима усміхнувся Павло.

— Митько! — гукнув на всі груди Семен, вийшовши з-за кущів. — Підводу сюди... чорт!

Внизу сталося замішання. Бариков загасив у пальцях недокурену папіроску й недокурочок застромив собі кудись у волосся. Рослявий у кубанці заметушився біля коней.

— ...І скажи своєму Антонові, — крикнув Семен, залазячи на підводу, — що, мовляв, міцнолобі борсуки, не погоджуються на угоду.

— Гаразд, — засміявся Павло вже верхи на коні, — скажу!..

Кульгава Павлова нога не важчала йому добре сидіти в сідлі.

Бариков, відчуваючи себе провинним, ударив по конях.

— Семене Савелійовичу, — звернувся Бариков, коли від'їхали від яру версти зо дві, — на ось, придасться тобі... в ужитку! — і простягнув Семенові наган. — Кобура, бач, у нього розстебнута була! Ну, от і спокусило мене...

— Це у високого, чи що? — усміхнувся Семен своїм звеселеним думкам, і всю дорогу крутив у руках вкрадений у кубанця наган.

Дорога йшла узліссям. На четвертій версті, де огинала дорога лісовий мисок, почув Семен рівномірне порипування лубу лика за поворотом. І майже одночасно побачив людей з луб'яними козубами за плечима. Люди йшли назустріч підводі. Їх було понад двадцяттеро: бородані з двадцять третьої, вся двадцять третя цілком. Татарчук, єдиний молоденький серед них, ішов з ними мовчки, як і всі.

— Куди?.. — злякано закричав Семен, зстрибуючи з підводи.

Бородані у важких сіряках стояли півколом, дивилися в жовто-червону порепану землю шляху — пісок з глиною, — обтирали рукавами обличчя. Було майже нічим дихати, парило. По небу, якомусь чорному, уповільнено пливли легкі хмарки, схожі на білі пелюстки. Але нижні площини їхні були пласкі й сизі.

— Замирення, подекують!.. — зітхнув русявий бородань, той самий, котрий напередодні з надмірною готовністю підтримував Семена.

— Землицю, бач, відвоювали, а орати нікому... — не одразу додав його приятель і, скинувши сумні очі на Семенову руку, яка все ще тримала наган, додав стиха: — Ти штуку оцю сховай... ще вистрелить!

— Що ж, землячки, — сказав Семен, зніяковіло ховаючи наган у солому підводи, — зарубку зробили, а відрубувати кум прийде? — Він шукав очима якої-небудь пари співчутливих очей і знайшов: татарчук, не моргаючи, дивився на Семена.

— Моє село, Саруй, кінчав бунтувати... — з буйною нещирістю скрикнув татарчук і якимось одразу померх.

— Та ось і Половинкін теж, — докірливо переступив з ноги на ногу бородань. — Він мені увесь дім перекопав, з городу всю городину повикидав. Я й прийшов сюди... звідси, гадав, дістану. А ти його без ніякої користі відпускаєш! Закону-справедливості, Семене Савелійовичу, в то-

бі нема. Образив ти мене, ох, як образив, страшно сказати... А чи я ж тобі не служив?

— Ти не мені, Прокопе, служив, — урвав його Семен. — Справа громадська. А тікати о такій порі не гаразд!

— Це вже звісно, субспільство! — незадоволено погодився Прокіп і став боком. — А тільки ми не наймалися.

— «Не гаразд!» — передражнив дужий, плечистий, у високому капелюсі, й гірко похитав головою. — Це ми, виходить, не гаразд? Кропив'яний у тебе лист замісто язика, Семене Савелійовичу! Папір підкинута — ціну на тебе обіцяють, гроші дають, якби ми тебе на суд видали! А ми тебе хіба, скажи ось нам, хоч би пальцем торкнули, ну?..

— ...і, головне, великі гроші! — засмучено зітхнув бороданів приятель.

Семен спідлоба дивився на бороданів.

— Ну, коли так... шляхи наші, землячки, різні! — стенив плечима й погано вилаявся він.

Він повільно вліз на підводу, бородані все стояли. І знов Бариков хльоснув по коню, і віз помчав накоченим шляхом, супроводжуваний похмурими поглядами бороданів. Семен не оглядався.

— Ге-ей, Семене! — гукнули ззаду, коли підвода відїхала вже сажнів на сто. Бариков придержав коней. Семен оглянувся. Бородані стояли на тому ж місці, але вийшовши з-за повороту й палко про щось сперечаючись. Наймолодший з них, махаючи руками, біг до Семена. — Теє ось... Семене Савелійовичу! Старички велять сказати, що хоч лаеш їх, а вони незлопам'ятні. Велять сказати, що, мовляв, коли замінка з хлібом підійде, ти присилай в Отпетово! Якось уже назбираємо всією громадою... — Але бородані гукали щось іще. — Ой, кричать, про щоб це? — прислухався посланець і непорозуміло похитав головою. — Ви почекайте тут, я миттю збігаю... довідаюсь зараз!

Він побіг назад, і в луб'яному козубі лунко стрясалося його манаття. Семен чекав, дряпаючи нігтем дерев'яну оббивку воза. Нарешті посланець повернувся.

— Ой... — закричав він, спиняючись на відстані десятих кроків од підводи. — Не так, хлопче, кинулося! Ось Прокіп каже, краще не давати тобі хліба! Адже вдруге не простять. Ти вже не присилай, не дамо. Живи собі з богом, як знаєш... — І посланець, скинувши шапку, винувато дивився в неї, немовби знайшов у ній щось докірливе для себе.

— Жени, Дмитре!.. — крикнув крізь зуби Семен і, вихопивши батога, сам настьобував коней.

Здавалося, що він намірився на смерть загнати гусаківських кобилок. Він бив їх з лютістю скрайнього, невтомимого розпачу, не дивлячись, куди попаде удар; по крупі, по вуху, по дузі, по черезсідельнику. Давно вже зникли бородані в куряві, а підвода все мчала по піску, наче по дерев'яному настилу, глухо торохтячи колесами, вісью, гвинтівками під соломою. За версту від землянок Семен передав віжки Супоневу.

— На, Юхиме, правуй... Набрідло.

— Та чим-бо вже там правувати? — відповів Юхим, не приймаючи віжок. — Доганяй уже до краю. Все одно чужі!..

На вирубаному просторі між землянками юрмилися й лементували борсуки. Ще здаля по спинах їхніх угадав Семен, що Мишкові, який стояв на підвищенні, утвореному накатом розваленої землянки, непереливки. Мишко, стоячи з випнутими грудьми, червоний, наче розварений, напружено слухав кошавого мужика в подертій сорочці, який налазив на нього й махав розчепіреними долонями. Мишкове обличчя горіло, мов у вогні, обличчя кошавого було поважне й жорстоке, мов кулак. Збоку, теж на накаті, стояв другий мужик, у штанях з картої байки, з розбитим обличчям. Схлипуючи час від часу, він проводив короткими пальцями себе по обличчю і, похитуючи головою, роздивлявся заюшені кров'ю пальці. Неподалік, оточений літучими, стримано й блідо посміхався Юда, не беручи помітної участі в колотнечі.

— Ну, чого ви тут? — гукнув Семен, з'являючись з-за спин. Його зустріли рішучим і ворожим гомоном. Злі й ущипливі зауваження сипалися звідусіль, і тепер тільки зрозумів Семен, що не слід було йому виїжджати того ранку. — Не час тепер мене скидати! Постривайте, сам піду геть... — зневажливо й гнівно кинув Семен і звернувся до кошавого в подертій сорочці: — Ну!

Той позадкував, наче від удару, й одразу ж ляснув себе по стегнах і, присідаючи, штовхнув на Семена скривавленого мужика.

— ...чи дозволено ж? Чи дозволено отак живу людину? Хто сміє отак живу людину?! — мало не пританцьовував він. — Кров ось бачив? Кро-ов! На, візьми собі... — і похазяйському спритно торкнувшись пальцями скривавленого сусідового обличчя, мазнув по білій Семеновій сорочці. — Мужики, ось, червона... наша! Юшить з нього!..

— Ти постривай, не лопочи, земляче... — з супокоем

оскаженіння спинив того Семен і міцно стиснув йому плече.— Чого ти, наче баба, наче положи в тебе, горлаєш?

— Мужички, гей, мужички... чули? Хруснуло! — несамовито кричав кощавий, крутячись вужем у Семеновій руці.— Плече хоче виламати!.. За правду плічка мої гинуть... Заступіться!.. — Борсуки перешіптувалися, і осуд, що стояв у їхніх очах, був холодний, безповоротний. Але виступати чомусь не наважувалися.

— В чому тут річ, Мишко?.. Поясни мені, — тоном допиту спитав Семен у Жибанди.— Відповідай мені, я тебе тут залишав. Голосно відповідай, щоб усі чули!..

— Двадцять третя пішла, і дев'ята пішла, — сказав Мишко, незадоволено відвертаючи обличчя.— І десята теж пішла...

— Далі доповідай! — наказав Семен.

— Ще ось від попузінців дядько приїжджав. Допомоги просять. Почалося в них ще з вечора... Я ось умовляв, а вони не хочуть.

— А цього розкров'янив за що?

Мишко мовчав, принишкли й борсуки. Тільки той, у штанях з картатої байки, все ще схлипував, красномовно поглядаючи навсібіч.

— А давай я розповім... — запропонував раптом Юда, виходячи від літучих.

— Кажи, — погодився Семен і тільки тепер, догадавшись, заходився шукати очима серед борсуків.

— Вона в зимарці в тебе... в повній цілості, — заспокоїливо і перш за все сказав Юда, ловлячи Семенові очі; він притишив голос: — Про неї тут і йшлося без тебе. Моя хата скраю... а тільки зобляється, що потай, крадькома, одне слово, з Мишком користується. Я вже й не кажу про те, що не за правом ти місце зайняв! Та й багато там за тобою! — Юда, говорячи, чистив собі нігті нігтем-таки. А хочеш по-чесному, га? Я їх підтягну зараз, га? — він торкнувся пальцем Семенового рукава.— По-чесному, послуга за послугу! Ну...

— Я тебе застрелю... — охриплим голосом сказав Семен, відкидаючи Юдину руку; піт з нього котився градом.

— В котре місце застрелиш? — піддражнив Юда і, постоявши недовго, подався геть.

Борсуки одразу загаласували. Кощавий стояв у неспокійній нерішучості, не знаючи, чим закінчилися Юдині перемовини. Той, у штанях з картатої байки, стирив у балабушки налиплу на носа кров. Євграф Подпряттов дряпав нігтем дерево, показуючи, що він тут ні до чого.

— Ну, як же? — спитав Юда, ставши на попереднє місце.

— А ось як! — насмішкувато закричав Семен. — Правда ваша, мужички... Допомогати іншим та попузінців підтримувати нам тепер не з руки! — І він посвистів, знущаючись з сторопілості борсуків. Ніколи Семен не був такий зухвалий із своїми людьми.

— Та як же це так?.. — Юда не передбачав такого ходу й розгубився. — Ти ж сам усе про підкріплення казав. Тепер от і слід було бігти.

— А я кажу: не ходити! — підвищив голос Семен і пішов, супроводжуваний знетямленим гомоном борсуків. — Скінчено гру нашу... І хто по домівках хоче розходитися, можуть! — гукнув він уже здаля. — Розходься, шквар!..

У зимарці було прохолодно, темно і ще здавалося, що тісно.

Настя говорила багато й квапливо.

— ...Я була нагорі, коли Мишко вдарив. Цей картатий сказав про мене погано. Мишко звелів повторити, той повторив. Я втекла...

У стінах десь шкряботіла миша. Гудіння борсуків сюди не долигало.

— ...Я попузінця бачила, вершник... Ні-і, безбородий! Я почала його розпитувати, він збився та й помчав собі. Я не знаю... Вранці виходила — дзвін на сполох бив. Довго дзвонили, наче навмисно, щоб ми почули...

Семен постукав у шалівку стіни.

— ...Мишку лякаєш? Я ось уже годину її слухаю. Вона спершу отам десь точила, потім дедалі ближче. Слухай, навіщо ти пішов од них? Ти з ними повинен бути. Ти тепер їхній.

Наблизилися кроки, зайшов Жибанда, і двері знову зачинились.

— Ви тут? — гукнув він ще з порога, дихаючи наче після рукопашної.

— Ну що там, — спитала Настя, — галасують усе?

— Галасують! — Мишко пройшов у темряві й сів, судячи з голосу, на грубку... Він зачепив, мабуть, ліктем за димар, тріскучо вилаявся і вдарив кулаком по димарю. — Вигнали! — І бурхливо ворухнувся.

— Я піду до них... через мене почалося, — твердо сказала Настя й підвелась.

— Ні, ти не підеш, — уперто сказав Мишко. — Там тепер гниль починається. Не підеш.

— А й нехай, к чортовій матері все! — відіпхнулась од нього Настя.

— Сиди, сказано! — гримнув суворо Мишко, і знову вдарив по димарю, і знов лайнувся.

— Сеню... чого ж ти сам мені не кажеш, щоб не ходила... га? Я ж, далєбі, справді піду! — якимсь надтріснутим голосом спитала Настя.

Але вона не йшла, як і раніше. Час тягнувся. Знову відчинилися двері. Зайшов Прохор Стафєєв. Він припер двері поліном, щоб не зачинялися. Жовті й зелені відбиті листям відсвіти наринували в землянку.

— Сідай з нами, батьку, — чмихнув Мишко носом. — До ножів там не дійшло ще?

— У похід пішли... — байдуже, навіть мляво пробурчав Стафєєв і сів на оцупок, згорнувши руки на колінах. — З піснями.

— Їх спинити треба! Спинити... вони ж на розстріл пішли! — збуджено підхопився Семен. — У Попузіні все спокійно, це Антон... Мишко, біжи, попередь їх. Звели назад!

— Не піду! — не одразу відповів Мишко. — Бодай їм... — і вилаявся.

— Я піду, — теж не одразу запропонувала Настя й швидко рушила йти.

— А я сказав сиди! — гримнув Мишко, наздогнав її біля самісіньких дверей і рвонув до себе.

— Мишко, я тобі наказую йти... — таким голосом, наче випробовував свої сили, наказав Семен; зелений відсвіт падав йому на обличчя і змертвляв його не менше, ніж його заплашені очі. — Ти чув?

— Та чого вже там наказувати, хлопче. Воно ж не на війні! Вони вже Юду обрали, тепер уже не ти. Юда й повів! — сказав Стафєєв. — Юда... він і повернутися обіцяв!

— Де вже там повернутися... — мляво сказав Семен, киваючи в бік Мишка. — Поб'ють хлопців.

— Сам ішов би! — буркітливо крикнув Мишко, прямуючи до дверей. Настя кинулася за ним щось сказати.

— ...І давно вже я казав, що кінчати треба, — розсудливо мовив Стафєєв, глядячи бороду. — Сміховина! Хіба може пара курей віз сіна везти! — і засміявся.

— Брешеш... ти! — підскочив до нього Семен і зажмурившись, замахнувся. — Брешеш ти, ти мені інше казав!..

— Чого ж ти замахнувся оце? — спокійно відізвася Стафєєв. — Я ж тобі це казав, ясна річ! Хазяїнові й хазяїські слова... Дурнику! — і залишився сидіти в зимарці.

План комісара Антона був цілком правильний. Треба було роз'єднати борсуків і найдужчу частину виманити в чисте попузінське поле. Брати землянки в лоб було неможливо: надто багато небезпек таїла покопана земля, а ризикувати своїми людьми було не в Антонових правилах. Одночасно з оточенням Юди організовано натиск на землянки. Посувалися туди повільно, обшукуючи й обстукуючи кожен аршин Борсуківського лісу. Але пройдено вже лінію сторожової землянки, а ще нікого не стрінуту: великий дар умовляння мав Юда.

З поля долинала в ліс тріскотнява кулеметів, повітря спінилося від звуків. Настя й Семен стояли на узліссі, край березняка, біля брикінських, сизих тепер, хрестів, і слухали. Густе малинове сонце красило березове листячко в бурій мутній колір. У небі вже повисла готова розвертисся хмара.

— ... ти стій тут! — раптом надумала й зважилася Настя. — Я спробую... Я зараз коней приведу! — Семен нетерпляче відмахнувся, і не можна було зрозуміти: від Насті чи від уїдливого рою комарів, що кружляв біля самісінького його обличчя. — Все одно ти тут стій... Я швидко! — Вона побігла в бік землянок, не оглядаючись.

Саме тієї миті в лісі розлігся перший постріл і розсипався на дрібні, мізерні гуки, наче кожне дерево, кожна гілочка, кожна шпилечка повторили його. То на південній стороні землянок Антонові люди зустріли Жибанду. Жибанда біг, і за ним бігли. В хащах йому пощастило обдурити погоню: трапилося поліно, він кинув поліно вліво й шумом його падіння відвернув погоню вбік. Сам він майже безшумно прослизнув праворуч і за хвилину вискочив саме на те місце, де Настя чекала Семена. Сама вона вже сиділа верхи на коні, обличчям до узлісся, а другого коня тримала на поводі. Вона не бачила Мишка.

— Сюди ось... на цю сідай, — скоромовкою, але майже спокійно кинула вона, відпускаючи повід гнідої кобилки.

Мишко стрибком вихопився в сідло, і обоє одним махом вимчали з лісу в березняк. Тут тільки Настя побачила Жибанду.

— ...Злазь! — пронизливо закричала вона з пополотнілим обличчям, округленими очима втупившись у підміненого. — Це для Семена... Злазь!

— Семен уже там! — махнув рукою кудись поперед себе Мишко. — Женуться... — і власним кашкетом, козирком його вдарив по очах Настиного коня.

Іх врятували густі зарості березняка; до того ж погоня

одразу нашттовхнулася на зимарку й нишпорила в ній обережно, як хлопчиська в осиному гнізді. Було ще кілька пострілів, але чомусь тут, у чистому полі, не були вони страшні. Коні мчали так, наче знали, навіщо й куди...

Ішла гроза. Спохмурніле сонце одяглося в синє, аж чорне. Вітер дужчав і нагнітав зі сходу духоту, спеку, суху, роз'їдаючу куряву. Частина хмари, найтемніша, була схожа на оживлену кам'яну голову. Те, що правило їй за брову, піднеслося і все ще підносилося, аж раптом вся лінія обрїю присунулася й завуркотіла. Сонця не стало, і свистюча хвиля промчала по повітрю.

А двоє летіли, не уповільнюючи швидкості. Уже періщило їх рясною зливою, і вітер, як величезна мітла, замітав з поля й дрібне сміття, і важкі уривки трави. Одночасно йшов суцільний дощ з блискавок. Була сильна й несамовита ота першовесняна гроза, як перша, неприборкана пристрасть молодого.

Злива ущухала, а скачка все не припинялася. Та ось вітер пересунув хмару на захід, небо засиніло, долетіли до землі останні великі краплини. В синій прогаліні неба з'явився раптом місяць, молодий і веселий, мовби новісінького срібла. Ліворуч, під тьмяною райдугою, ще видно було сірі смуги зливи, що навкіс прокреслили небосхил. А тут уже теплішало. Луки кричали запахами. Швидко надходили сутінки.

— Я не можу більше... Все болить! — прокричала Настя, до рубця мокра, і, спинивши коня, заходилася злазити на мокру траву. Вже сидючи на траві, вона раптом завмерла й прислухалася до чогось, зляканими очима в синіх кругах дивлячись собі на живіт.

Мишко підсів до неї і взяв її за руку.

— Знаєш, Мишко, — розгублено почала вона, і слова її звучали знетямленою скаргою, — я, здається...

Вона не договорила й заплакала.

Так вони сиділи на траві, обоє не думали про Семена. Ішов холод. Коні паслися на траві.

...Саме тепер, коли все ущухло, Семен вийшов з глибин лісу й подався до Ворів. Чоботи його, й без того подерті, розмокли під час зливи й трудили ноги. Він сів на пеньку, скинув їх і жбурнув у кущі. Потім, уже босий, ішов далі. Злива загнала в хати Антонових вартових. Та Антон і не чекав ніякого нападу. Після шуму грози настала цілковита тиша. Скрізь бігли струмки, біля Пуфлиної хати цілісінький водоспад злітав вниз.

Семена ніхто не спинив, поки він ішов селом. Вори мовби збезлюділи, не бігали, навіть завжди охочі помісити ногами липучу грязюку, хлопчаки, ніде не світилося. Хати сумовито, як пізньої осені, дивилися мороком вікон. Трапилася стара Супонева на дорозі, вона відсахнулася од Семена, та все ж відповіла на його запитання. Семен після того пішов на висілки, до хати Бабинцових. У повітрі було дуже сиро.

На великому ганку стояв стіл, на столі — свічка. Полум'я її не коливалося: цілковите безвітря. На східцях сидів Антон і диктував щось Афанасові Чигунову, який погодився потрудитися для Антона на посаді тимчасового писаря, — колись у штабі за писаря був Афанас.

— А-а, — сказав Антон без тіні подиву. — Прийшов таки! Ну, от бачиш...

— Сказати прийшов, що ти, далєбі, мав рацію нині вранці, в лісі, — так само спокійно відповів Семен.

— Це відносно чого ж, відносно мужиків? — нахмурився Антон і покосував на брата, який стояв похнюпившись.

Афанас не дивився на Семена і гриз ручку пера, котрим писав.

— Що це на нозі в тебе, кров? — спитав Антон, подавши трохи вперед.

— Так, через струмок переходив, порізався... — байдуже відповів Семен.

Антон мовчав і дивився тепер на те саме, на що тієї самої хвилини дивилися Настя й Мишко, — на місяць — свіжу березову стружечку, грою та молодечтвом вітру занесену за хмари.

З М І С Т

Леонід Леонов і його роман «Борсуки». <i>Іван Крук</i>	5
Частина перша	21
Частина друга	113
Частина третя	205

ЛЕОНИД МАКСИМОВИЧ ЛЕОНОВ

БАРСУКИ

Роман

(На українском языкє)

Видавництво художньої літератури «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *К. М. Скрипченко*

Художник *В. М. Доворець*

Художній редактор *В. А. Кононенко*

Технічний редактор *Ж. М. Голово*

Коректори *В. І. Коваль, Н. О. Маслова*

Виготовлено на Київському поліграфічному ком-
бінаті Комітету по пресі при Раді Міністрів
УРСР, Довженка, 3.

Здано на виробництво 14/VII 1970 р. Підпи-
сано до друку 30/XI 1970 р. Папір № 2.
Формат паперу 84 × 108¹/₃₂. Фізичн. друк.
арк. 10, 25. Умовн. друк. арк. 17,22. Обліково-
видавн. арк. 19,51. Ціна 72 коп. Замовл. 1—172.
Тираж 30 000.-

Борсуха

И. Леонов

72 коп.